

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ

НА ПРАВАХ РУКОПISУ

ЄРЬОМІНА ОЛЕНА ЮРІЇВНА

УДК 811.124'373.611

**КОМПОЗИЦІЯ У СЛОВОТВОРІ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ: СТРУКТУРНО-
ТИПОЛОГІЧНИЙ ТА СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

10.02.14 – класичні мови. Окремі індоєвропейські мови

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук,

доцент В.Ф. Чемес

Київ - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА КОМПОЗИЦІЇ	9
1. Проблема визначення поняття «комполит»	9
1.1. Поняття про явище комполитії та основні її терміни у римських граматиків	9
1.1.1. Складне слово (комполит) vs похідне слово (дериват)	9
1.1.2. Преверб (praeverbium), прийменник (praepositio), префікс (praepositio) у тлумаченні римських граматиків	12
1.2. Значення термінів «комполитія» і «комполит» у сучасному мовознавстві	13
1.2.1. Термінологічна синонімія поняття «комполит»	15
1.2.2. Класифікації способів комполитії	16
1.2.3. Проблема розмежування комполита і суміжних явищ	20
1.2.3.1. Відмінність комполита від словосполучення	20
1.2.3.2. Комполитія і афіксація	20
1.3. Розвиток латинської комполитології на сучасному етапі	25
1.4. Сучасні класифікації латинських комполитів	27
Висновки до I розділу	29
РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ СКЛАДНОГО СЛОВА І КРИТЕРІЇВ ЙОГО ВИДІЛЕННЯ	31
1. Фонетичний критерій виділення комполита	31
1.1. Фонетичні зміни голосних	31
1.2. Фонетичні зміни у приголосних	37
2. Етимологічний критерій ідентифікації комполитів	43
2.1. Народна етимологія	44
2.2. Наукова етимологія	51

2.3. Етимологічні труднощі ідентифікації композитів і процедура визначення композитної структури	53
2.4. Відновлення структури композита за лексемами романських мов	55
3. Формальний критерій виділення латинського композита	56
4. Семантичний критерій виділення композита	61
5. Функціональний критерій виділення композита	65
6. Морфологічний критерій виділення композита	65
7. Синтаксичний критерій виділення композита	66
8. Словотвірний критерій виділення композита	67
Висновки до II розділу	68
РОЗДІЛ III. ТИПОЛОГІЯ ЛАТИНСЬКИХ КОМПОЗИТІВ	70
1. Словоскладання	70
1.1. Юкстапозити	71
1.1.1. Композити біномінальної структури	75
1.2. Редуплікати	78
1.3. Гіпостатичні композити	81
2. Зрощення	83
2.1. Лексикалізація у композитах-зрощеннях	86
2.2. Граматикалізація у композитах-зрощеннях	90
3. Основоскладання	92
3.1. Проблема з'ясування статусу префіксальних слів	
93	
3.2. Класифікація основокомполитів за частиномовною віднесеністю	100
3.2.1. Прикметник	100
3.2.2. Іменник	112
3.2.3. Дієслово-основокомполит	120
3.2.4. Числівник-основокомполит	124
3.2.5. Прислівник-основокомполит	125
3.3. Особливості основокомполитного латинського словотвору	126
3.3.1. Формальні засоби творення осново композитів	126

3.3.1.2. Багатокомпонентні композити	130
3.3.1.3. Основокомползити, утворені на базі гіпостазу і словоскладання	131
3.3.2. Запозичення і калькування	132
3.3.2.1. Гібридні композити	134
3.3.2.2. Композити-кальки	136
3.3.3. Аналогія	139
4. Композиція компресивного типу	144
4.1. Композити, утворені способом абрелвіації	144
4.2. Усічені композити	147
4.3. Еліптичні композити	148
Висновки до III розділу	152
РОЗДІЛ IV. СЕМАНТИКА КОМПОЗИТНИХ УТВОРЕНЬ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ	154
1. Структурно-семантична характеристика латинських композитів.	154
1.1. Лексико-тематичні групи композитів	154
1.2. Словотвірна продуктивність компонентів композитів	158
2. Когнітивний і етнокультурний потенціал латинських композитів	159
3. Семантичні явища у латинських композитах	165
3.1. Полісемія латинських композитів	167
3.2. Омонімія латинських композитів	172
3.3. Синонімія в латинських композитах	177
3.4. Антонімія латинських композитів	181
4. Композити латинської мови у функціонально-стилістичному вимірі	183
4.1. Історичний розвиток стилістичної диференціації латинських композитів	183
4.2. Композити як текстові маркери високого і низького стилю	187
4.3. Композиція в народній латині	188
Висновки до IV розділу	191
ВИСНОВКИ	194
ЛІТЕРАТУРА	200
ДОДАТКИ	223

ВСТУП

Мова є виразником матеріальної і духовної культури народу, у мові найбільш яскраво відображаються процеси розвитку суспільства, пов'язані з виробничою і духовною діяльністю людини, що неодмінно проявляється у мові, передусім у її лексичному складі. На думку відомої дослідниці О. А. Земської, завдяки словотвору мова постійно поповнюється величезною кількістю нових слів різноманітної будови і семантики, які відбивають всі сторони життя народу [67, 5].

Латинська мова стала не тільки основою народження романських мов, а й могутнім джерелом майбутніх терміносистем інших мов. Тому і досі залишається актуальним питання дослідження механізму словотворення у латинській мові. Як вважає Т. Вендіна, «словотвір відкриває можливості для концептуальної інтерпретації дійсності. Він дозволяє зрозуміти, які саме елементи позамовної дійсності і яким чином словотвірно маркуються, чому вони утримуються свідомістю, бо вже сам вибір того чи іншого явища дійсності у якості об'єкта словотвірної детермінації свідчить про його значущість для носіїв мови. Словотвір дає можливості зрозуміти, які цінності утримує свідомість» [34, 103]. Це твердження повною мірою можна віднести до складних слів – композитів, оскільки завдяки своїй компресованій формі вони здатні передавати найбільш вагому інформацію. До того ж, сам механізм утворення одиниць складної структури яскраво виявляє особливості менталітету того чи іншого народу.

Дослідження присвячене проблемі словотвірної композиції у латинській мові. Вибір його теми обумовлений наявним протиріччям між мовно-емпіричним матеріалом і існуючою у мовознавчих колах думкою про непродуктивність явища композиції в латинській мові. Пор. думку французького дослідника Ф. Бівіля щодо упередженого ставлення до її «непродуктивності»: «Іменна композиція в латинській мові страждає з часів Античності на несприятливу упередженість. Зазвичай говорять, що вона насправді не притаманна живим структурам мови, що, навіть коли і має місце її розвиток, то лише під впливом грецької мови, що перш за все її царина – це літературні і наукові рівні мови» [199, 55]. У. М. Ліндсей зазначав, що «в латинській мові складні слова не відігравали такої великої ролі, як у грецькій» [98, 149]. Й. М. Тронський також стверджував, що «в галузі

іменного словотвору латинська мова відносно мало користувалася давнім способом словоскладання, який отримав найширше застосування в числі деяких мовних гілок, зокрема в грецькій мові» [160, 103]. Така сама думка висловлювалася А. Мейє і Ж. Вандрієсом [236, 393], Ж. Марузо [233, 134-135], В. Ваананеном [260, 92] та іншими вченими. При цьому дослідники, посилаючись на римських авторів, часто стверджують, що «відмінність латинської від грецької стосовно легкості утворення складних слів відчувалася вже римлянами» [160, 103]. Однак, аналіз наявних композитів у текстах латинських авторів, на нашу думку, зовсім не свідчить про те, що явище композиції давні римляни вважали чужим і не властивим латинській мові – швидше йдеться про труднощі перекладу грецьких слів і нових понять, про проблему «добору» слів і, зокрема, про спонтанне калькування грецьких моделей складних слів.

Незважаючи на тривалу історію вивчення латинської мови, питанню композиції у латинській мові присвячено не так вже й багато праць. Ґрунтовні дослідження таких учених, як Ф. Баде [191], В. Ф. Новодранової [116], М. Бенедетті [195], Р. Оніга [242], М. Фрюї [215], присвячені переважно лише іменній композиції або ж її окремим способам. Праць, присвячених комплексному аналізу цього явища, фактично не існує.

У нашому дослідженні поставлено завдання з'ясувати, як формувався механізм утворення композитів у латинській мові, які типи композиції були властиві їй, як розвивалися способи композиції протягом тривалого періоду розвитку мови і якими особливостями вони відзначаються. Також надзвичайно важливим є питання про поширеність цього явища у латинській мові загалом і у розмовній латинській, зокрема.

Отже, **актуальність** теми дослідження зумовлена необхідністю теоретичного осмислення процесів утворення композитів, потребою комплексного підходу до вивчення системи засобів композиції, а також недостатнім опрацюванням проблем латинської композитології як системи творення лексем складної структури, що відображає когнітивний та етнокультурний потенціал римської цивілізації.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах загальної наукової теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Мови та літератури народів світу: взаємодія та самобутність» (номер державної реєстрації 11БФ044-01).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є системний аналіз явища композиції в латинській мові в діяхронному та синхронному аспектах.

Мета роботи зумовила реалізацію таких завдань:

- 1) здійснити аналіз наявних теоретичних джерел різної хронології (від античності до нашого часу) щодо виділення, тлумачення, термінологічного визначення феномену словотвірної композиції;
- 2) укласти алгоритм і процедуру виділення латинського композита і провести розмежування способів композиції за критеріями опрацьованої схеми аналізу;
- 3) здійснити типологічну класифікацію мовних втілень явища композиції у латинській мові;
- 4) проаналізувати фонетичні, морфологічні та лексико-семантичні явища, що виявляють себе як на макрорівні – власне композитному, так і на мікрорівні – компонентному;
- 5) описати динаміку появи та історичного розвитку композитних лексичних одиниць відповідно до запропонованої їх типології;
- 6) з'ясувати деривативні кроки в історичному розвитку латинських композитів і ступінь їх успадкованості в романських мовах;
- 7) подати структурно-семантичну характеристику латинських композитів за лексико-тематичними групами та їх словотвірною продуктивністю;
- 8) схарактеризувати семантичні явища у латинських композитах на рівні лексем і на компонентному рівні як показників системної організації лексики;
- 9) з'ясувати приналежність латинських композитів до різних стилів мови в діяхронному та синхронному вимірах.

Об'єктом дослідження виступають композити як клас специфічних словотвірних одиниць в історії латинської мови.

Предметом дослідження є композиція в латинській мові як сукупність історично сформованих способів словотвору з його формальними, функціональними і етномаркованими семантичними ознаками.

Матеріал дослідження становить укладена автором картотека засвідчених лексем латинської мови від архаїчного періоду її існування до середньовіччя (VIII ст. до н. е. – XIII ст.) загальним обсягом близько 5,5 тис. одиниць, об'єднаних в робочу електронну

базу, яка постала за результатами суцільної вибірки з лексикографічних і оригінальних джерел. При створенні картотеки обов'язково враховувалися контекстуальні параметри вживання відповідних лексем.

Методологія дослідження ґрунтується на концепції тяглості мовного розвитку, соціально-культурної зумовленості мовних змін, єдності внутрішніх і зовнішніх чинників у становленні формальних і змістових категорій латинського композитного дериватикону.

У дослідженні застосовувалися такі методи, методики і прийоми: **описовий** (для виявлення загальних характеристик композита як особливої лексичної одиниці), **історичний** (для аналізу динаміки формування і розвитку явища композиції як специфічного засобу латинського словотвору), **прийоми словотвірного і компонентного аналізу** (для з'ясування формальних засобів і функціональних ознак композитів), **зіставний метод** (для виявлення подібностей та відмінностей композитного словотворення у латинській та «неолатинських» мовах), прийом лінгвостатистики (для квантитативного аналізу явищ композиції в усіх її типологізаційних ознаках).

Наукова новизна полягає у розширенні лінгвального поля об'єкта дослідження, у залученні до аналізу лексем рівної частиномовної належності (іменники, прикметники, дієслова, займенники, числівники, прислівники). Вперше в українському мовознавстві опрацьовується діахронний модус дослідження латинських композитів у єдності і протиставленні їх власне словотвірних і семантичних характеристик, пропонується словотвірна типологія композитів з аналізом феномена формальної і змістової варіативності їх складників. Вперше в українській класичній філології композити латинської мови досліджено в аспекті їх когнітивних та лінгвокультурних характеристик.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані як теоретична база подальшого вивчення феномена композиції при екстраполяції основних засад, положень, процедур аналізу, висновків дослідження на інші класичні мови, зокрема індоєвропейські, з метою розбудови предметно-операційного поля словотвору як галузі лінгвістичних знань.

Практична цінність роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані в університетській практиці викладання нормативних курсів «Історія латинської мови», «Латинська лексикологія», у спецкурсах «Термінознавство»,

«Словотвір латинської мови», «Біологічна і медична латина», а також при укладанні підручників і посібників з відповідних дисциплін, у лексикографічній та перекладацькій практиці.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА КОМПОЗИЦІЇ

1. Проблема визначення поняття «комполит»

Традиційно спосіб творення нових слів, який полягає в об'єднанні двох (і більше) слів або основ, зазвичай називається словоскладанням, або композицією. Іноді ці терміни вживаються у більш вузькому сенсі як синоніми юкстапозиції та основоскладання. Нова словотвірна одиниця залежно від мови дослідження, авторської інтерпретації і класифікації, запропонованої різними дослідниками, може називатися складним (складеним) словом, композитом (комполитою). Крім того, існують розходження у значенні термінів як при класифікації явищ композиції, так і при відмежування її від суміжних явищ, таких як словосполучення, фразеологізм, а також від так званої «афіксальної конструкції». Отже, передусім необхідно опрацювати основний понятійно-термінологічний апарат для окреслення специфіки явища композиції в латинській мові.

1.1. Поняття про явище композиції та її основні терміни у працях римських граматиків

Більшість вживаних у мовознавчій номенклатурі назв термінів словотвору мають латинське походження. На перший погляд, здається, що відповідний понятійно-термінологічний апарат зароджувався і розвивався поступово і гармонійно, однак, насправді, цей процес відбувався не так просто і навіть у сучасній дериватології понятійний зміст деяких термінів трактується неоднозначно.

Будовою слова в античні часи цікавилися не тільки римські грамматики, але й відомі письменники та звичайні римляни різного рівня освіченості. Розглянемо становлення і розвиток основних термінів словотвору, а саме: складне слово (комполит), похідне слово (дериват), преверб, прийменник, префікс.

1.1.1. Складне слово (комполит) vs похідне слово (дериват)

Першу теоретичну спробу описати форму складного слова знаходимо у **Марка Туллія Цицерона** (106-43 pp. до н. е.). У риторичних трактатах “De oratore”, “Orator”, “De partitione oratoria”, “Topica” він вживає на позначення слів складної структури різні лексеми, однак основна – *verbum junctum* (похідна від *jungere* «з'єднувати»). Втім, Цицерон використовує її і на позначення групи слів, а лексему *conjunctio* – також у

значенні «сполучнику» [Cicero, De partitione oratoria, 5, 16].

Цицерон зазначає, що **досить легко слова об'єднуються в одне**: «Легко з'єднуються слова в одне ціле, напр., *sodes* замість *si audes*, *sis* замість *si vis*. В одному (слові) *capis* вже три слова є (*capere si vis* – О.Є.). *Ain* замість *ais ne*, *nequire* замість *non quire*, *malle* замість *magis velle*, *nolle* замість *non velle*, натомість часто говоримо *dein*, як і *exin* замість *deinde* і *exinde*» [Cicero, Orator, XLV, 154]. Цицерон не розрізняв композити і так звані префіксовані слова: поруч з власне композитами *versutiloquas*, *tricapitem*, *velle*, *sodes* він наводить також і лексеми: *expectorat*, *insipiens*, *concisus*, *iniquus*.

У **Марка Теренція Варрона** (116–27 рр. до н. е.), сучасника Цицерона, у творі “De lingua Latina” на позначення композита вперше зустрічається лексема, утворена на базі дієслова *componere*: “...est vocabulorum genus quod appellant **compositivum**” «є різновид слів, який називають композицією» [Varro, De lingua latina, VIII, 61]. Варрон додержується чіткої термінології, розмежовуючи поняття композит, префіксальне слово, складна граматикизована форма: *tibicen* (від *tibia* і *cano*) він називає **compositum** «композитом» [Varro, De lingua latina, VIII, 61], *processit* і *recessit* – **praeverbis additis**, досл. з приєднаними (доданими) превербами (тобто «префіксальними» словами) [Varro, De lingua latina, VIII, 61], *amatus sum* – **verbum duplex** «подвійним (діє)словом» [Varro, De lingua latina, VI, 38].

Марк Фабій Квінтіліан (35-96 рр. н. е.), видатний римський грамастик і ритор, у визначенні складного слова користується терміном **composita** (*verba*) як постійним [Quintillianus, Institutio oratoria, I, 5, 3]. Автор робить спробу аналізу складного слова за його компонентами, де його цікавить і форма складників, і їх походження: «Отже слова складаються або з двох цілих латинських слів, як '*superfui subterfugi*', – втім це ще питання, чи ці композити складаються з цілих слів; або з цілого слова і видозміненого (слова), як '*malevolus*', або видозміненого слова і цілого, як '*noctivagus*', або двох видозмінених, як '*pedisecus*', або з нашого (слова) і іноземного, як '*biclinium*', або навпаки, як '*epitogium*' et '*Anticato*', або ж інколи – з двох іноземних, як '*epiraedium*': '*epi*' є грецьким прийменником, '*raeda*' – галльським (однак цього композита немає ні у греків, ні у галлів), римляни часто свої (композити) утворювали, беручи один чужий (компонент)» [Quintillianus, Institutio oratoria, I, 5, 68].

Авл Геллій (130–180 pp. н. е.) називає складні слова «подвійними» *duplicia uerba* [Aulus Gellius, Noctes Atticae, 7,12, 1], словами, які «складаються» *composita* (Aulus Gellius, Noctes Atticae, 7, 12, 2] і «з'єднуються» *copulata* [Aulus Gellius, Noctes Atticae, 7, 12, б], *iuncta* [Aulus Gellius, Noctes Atticae, 10, 5]. Така термінологічна розбіжність пояснюється просто – Геллій не граматик, і жанр його твору «Аттичні ночі» (навчання з розважанням) не вимагає термінологічної точності.

Опис композитів у римських граматиків пізньої доби античності **Доната** (IV ст.), **Діомеда** (IV ст.), **Харізія** (IV ст.), **Прісціана** (VI ст.) за структурою викладу майже ідентичний, пор:

– *figurae nominibus accidunt duae, simplex et composita: simplex, ut doctus, potens; composita, ut indoctus, inpotens* – «фігур (в) іменах існує дві: проста і складна. Проста, як (у словах) *doctus, potens*; складна, як (у словах) *indoctus, inpotens*» [Donatus, Ars maior, 0624]. Майже слово у слово подібне визначення у Діомеда і Харізія [Diomedes, Ars grammatica, 0301; Charisius, Ars grammatica, 0194];

– *figura quoque dictionis in quantitate comprehenditur: vel enim simplex est, ut magnus, vel composita, ut magnanimus, vel decomposita, quam Graeci παρασύνθετον vocant, id est a compositis derivata, ut magnanimitas* – «фігура слова також розривняється кількісно: або є простою, як (у слові) *magnus*, або складною, як (у слові) *magnanimus*, або похідна від композитів, як (у слові) *magnanimitas*, тобто такою, яку греки називають *παρασύνθετον* [Priscianus, Institutiones grammaticae, V, 0177].

До складних слів (**composita**) римські граматики відносять поруч із власне композитами і **префіксальні** утворення – *suburbanus, efficax, municeps, pennipotens, quisquis, alligo* (Донат); *tribunus plebis, iusiurandum, benioulos, pinnirapus, inimicus, extorris, efferus, impius* (Прісціан); *suburbanum, opifex, artifex, ineptus, armipotens* (Діомед), і **префіксально-суфіксальні** – *inexpugnabilis, inperterritus* (Донат); *inexpugnabilis, inperterritus inexplicabilis, inremeabilis*, які Діомед називав *parasynteta*; *inextricabilis, imperfectus, ineluctabilis*, які Прісціан назвав *decomposita*; і навіть словосполучення – *populus Romanus, eques Romanus, praetor urbanus, Liber pater, Longa Alba* (Діомед).

Найдокладнішим джерелом знань про латинські композити, без сумніву, є доробок **Прісціана Цезарійського** (VI ст.), у творі якого «Institutiones grammaticae» не тільки

детально описано це явище, але й подано його перше у римлян визначення: «(комполит) – це те, що об'єднується в одне ціле з кількох слів, які можуть розпізнаватися як окремі (слова) під єдиним наголосом, і набувають єдиної за змістом суті (тобто значення)» [Priscianus, Institutiones grammaticae, V, 0177]. У цьому визначенні вже містяться критерії тлумачення складного слова, які й сьогодні є актуальними: єдиний наголос, можливість самостійного вживання компонента як окремого слова і нове значення.

У Квінтіліана вперше похідні називаються дериватами: “*derivata, ut a 'velocitate' dicitur 'velox'*» «похідні, як *velox*, здається, від *velocitas*» (насправді навпаки – О. Є.) [Quintillianus, Institutio oratoria, 1, 6, 38]. У римських граматиків значення цього терміна (*derivata/derivativa*) не змінюється.

1.1.2 Преверб (*praeverbium*), прийменник (*praepositio*), префікс (*praepositio*) у тлумаченні римських граматиків

Вперше лексема **praeverbium** засвідчується у Варрона: «І сьогодні загальне вживання характеризується збереженням (форм), з'єднаних з *praeverbis*, як *aspicio, conspicio, respicio, suspicio, inspicio тощо*» [Varro, De lingua latina, VI, 8]. Як бачимо, у Варрона всі наведені приклади – дієслова.

Авл Геллій вживає термін **praeverbium** стосовно прикладів з прислівниками: «**praeverbium** ‘ad’ зазвичай наголос мав гострий, коли означав *ἐπίτασιν*, який ми називаємо *intensio* (інтенсивність), як (у словах) *adfabre* «дуже майстерно», *admodum* «дуже», *adprobe* «дуже добре» [Aulus Gellius, Noctes Atticae, 6,7,5].

У римських граматиків взагалі спостерігається плутанина – прислівник вони називали і *praeverbium*, і *adverbium*: “*Praeverbium* і *adverbium*. *Praeverbium* – евфонічна назва, *adverbium* – вразлива і хибна, однак вживана» [Diff. CGL 5, 525, 33].

Виникає дискусійне питання, чи розрізняли римляни поняття «преверб» і «префікс» у теперішньому значенні. Сучасна французька дослідниця Софі Реш (Sophie Roesch) вважає, що так [246, 172]. Однак на нашу думку, з наведених авторкою уривків Варрона не можна нічого упевнено стверджувати, оскільки його приклади – дієслова, отже вони можуть бути як превербами, так і префіксами. Але у прикладах Авла Геллія авторка вбачає префікс, бо *ad* приєднується до прислівників, що більше відповідає сучасному поняттю префікса [там само]. Річ у тім, що латинське *verbum*, як відомо, означає і «слово»,

і «дієслово», а *prae* має просторове значення «перед». Отже, *praeverbium* – це те, що стоїть перед словом (отже – префікс) чи ж те, що стоїть перед дієсловом (тоді – преверб)? На нашу думку, для римлян *praeverbium* означало лише «позицію перед словом». Відповідь знаходимо у Харвія в його «Ars grammatica»: «Светоній Транквілл вважає, що треба називати *praeverbium* – коли слово стоїть попереду, а *adverbium* – коли після дієслова, власної назви або загальної» [Charisius, Ars grammatica, 0252].

Якщо термін **praeverbium** викликав суперечки у колі граматиків і тих, хто цікавився латинською мовою, то термін **praepositio** був поширений і зрозумілий усім: невеличке слово (**particula**), яке стояло перед іншим словом, називали **praepositio**. Пор.: «Прості за вихідною формою слова є ті, які становлять собою природу слова, складні слова – ті, до яких приєднуються **praepositiones**, як у слові 'innocens'; (інколи їх два, що між собою не дуже узгоджуються, як у 'inperterritus'. Однак деякі можуть доповнювати один одного, як 'incompositus, reconditus' і 'subabsurdum', яке вживається Цицероном), або ті, що нібито мають два тіла в одному, як 'maleficus'». [Quintillianus, Institutio oratoria, I, 5, 65]. Про те, що римляни не розрізняли префікси і прийменники уже йшлося, їх усі вони називали *praepositiones* – внутрішня форма цього терміна нібито не суперечить наведеним прикладам. Але прийменники в латинській мові могли стояти і в постпозиції. Однак, у ті часи ця етимологічна невідповідність не викликала жодних заперечень: «**Praepositio** (прийменник) – це частина мови, яка, приставлена до інших частин мови, доповнює, змінює або зменшує їх значення. Отже, він ставиться перед (*praepositur*) ім'ям, як *invalidus*, або займенником, як *prae me*, або ж ставиться **після** (*subponitur*), як *tecum, tecum, nobiscum, vobiscum*; або передує дієслову, як *perfero*, чи прислівнику, як *expresse*, чи дієприкметнику, як *praecedens*, чи сполучнику, як *absque*, або ж такому самому (прийменнику), як *circumcirca*» [Donatus, Ars maior, 0648].

1.2. Значення термінів «композиція» і «комполит» у сучасному мовознавстві

Якщо слова об'єднуються в одну складну структуру, то зазвичай говорять про явище складання, або композиції. Композицію розглядають у двох значеннях: як спосіб словотвору і, у більш вузькому, – як один з видів словоскладання. У широкому значенні цей спосіб називають словоскладанням, тому що «основи як самостійні лексичні одиниці в мові не існують, і «складність» слів усвідомлюється через зіставлення їх з відповідними

простими словами, а не з основами» [101, 32]. В. М. Немченко подає таке визначення композиції: «Словоскладання (основоскладання), або композиція, – утворення нових слів шляхом об'єднання в одному слові кількох (двох чи більше) словесних одиниць». Отже вчений вживає термін «композиція» у формальному значенні «складання» [110, 116]. Н. Ф. Клименко композицією називає основоскладання: «Композиція основ – структурна і семантична сполучуваність основ при творенні композитів і реалізації у мові словотворчого способу основоскладання» [164, 264]. Такої ж думки й інші дослідники (С. В. Семчинський, Л. О. Кудрявцева, Л. Є. Азарова та інші).

Складання, або композиція – термін дуже широкого спектру, який на початку становлення композитології вживався на позначення творення всіх слів із складною структурою, включаючи і префіксацію. Карл Бюлер у праці «Теорія мови», аналізуючи теорію композитів К. Бругмана зазначає, що тому не подобається стара назва «композит», йому хочеться замінити її на назву «словесна єдність» або «об'єднане слово» [31], за словами К. Бругмана «нам доведеться тягти це за собою століттями, і не так вже швидко вдасться нам позбавитися терміна «складання» (*Zusammensetzungen*)».

Проте більшість вчених розмежовують явища словоскладання і основоскладання. Вперше при характеристиці слів складної структури базові терміни «словоскладання» і «основоскладання» з'являються у роботі П. Ф. Фортунатова [172, 15-21]. Згодом вони набули поширення при укладанні класифікації типів складних слів. М. М. Шанський розділяв складання на основоскладання і словоскладання залежно від того, що об'єднується у цілісну лексичну одиницю – основи чи слова: у результаті основоскладання утворюються складні стягнені (*слитные*) слова, які розпадаються на морфеми і характеризуються цільнооформленістю; словоскладання виступає таким способом творення складних складених слів і зближень, які розпадаються на самостійні слова, що мають структурно-граматичне оформлення [182, 269].

Звичайно, що явище композиції від мови до мови не є однаковим. За словами І. І. Срезневського, «у складанні слів і в утворенні виразів найбільше, найрвноманітніше виявляється творча сила кожної мови» [149, 245]. Статус рівних одиниць композиції у національному словотворенні має специфічні особливості. Крім того, кожний дослідник-композитолог має своє бачення цього явища і, відповідно до цього, створює оригінальні

класифікації, вдаючись до власного терміновживання. Також різновиди композитів залежать від методик їх дослідження, обраного мовного шару лексем, стилістичної сфери вживань цих одиниць, нарешті – від синхронного дослідження чи діахронного.

1.2.1. Термінологічна синонімія поняття «композит»

Різні підходи до вивчення явища складання обумовлюють і різні тлумачення одиниці композиції – композита (від лат. (*verbum*) *compositum* «складне» (слово).

У Едварда Сепіра складне слово – це об'єднання в одне слово двох або кількох коренів [249, 44]. Ж. Марузо називає складним словом, або композитою об'єднання в одне слово кількох слів, кожне з яких називається складником (*composant*) [100, 277]. Подібне твердження зустрічається у Н. О. Чурилової, яка вважає композитами слова, структура яких складається з двох або більше компонентів-коренів, незалежно від способів їхнього утворення, тобто які мають складну зовнішню словотвірну структуру [181, 49].

А. А. Черкасова зазначає, що у сучасній лінгвістиці розрізняють стягнені слова, які утворюються з'єднанням двох чи більше основ, другий тип – складні складені слова, які утворюються з'єднанням самостійних слів» [179, 347]

У широкому значенні «композит» (у О. Ахманової – *компози́та* [12, 202] є дублетом терміна «складне слово» [55;128; 179; 113; 29; 135; 158; 181; 8], а вузьке значення використовується для позначення різних видів лексем складної структури, які у вчених називаються по-різному: складені слова, складно складені [73; 1; 78; 162; 86; 181], білексеми [173; 175], елементи складання, композит-комплекс і комплексні найменування [44; 98], стягнені речення [165], зближення [127; 17; 129], біноміни [83]. У романському словотворі на позначення композитів зустрічається також термін синтема (*synthème*) [А. Мартіне, 1968; А. Джуреску, 1975; К. Туратьє, 1994], введений А. Мартіне, який позначає «комплекс об'єднаних монем (мінімальних одиниць, які мають значення – О.Є.), що мають самостійне функціонування у мові, синтаксична поведінка якого подібна окремо взятій монемі» [234, 296].

Деякі дослідники використовують термін «композит» для найменування перехідних випадків між словосполученням і складним словом [17, 6], у О. Хроленко композит – «кандидат у складне слово» [174, 57]. М. Бобунова називає композитом «характерне для усно-поетичного мовлення перехідне утворення, яке займає проміжне

місце між складним словом і словосполученням» [24, 56]. У І. Баглікової композит не ототожнюється зі складним словом і є окремим мовленнєвим утворенням [17, 12-13].

Часто до композитів не відносять також і складнопохідні слова, тобто лексеми, утворені від складних слів префіксальним або суфіксальним способом або ж парасинтетичним [В. Горпинич 45, 51; В. Немченко 110, 233; Н. Нзіаметдинова 113, 70; О. Тихонов 155, 67 та інші]. Інколи такі композити називають «хибними» [О. Ахманова 14, 202]. С. Гудилова зазначає, що ці хибні композити, хоч і мають кількакореневу основу, однак утворені не способом складання – вони є афіксальними дериватами, отже знаходяться за межами словотвірного поля складних слів, але в рамках загальної морфолексичної системи складних слів, на її периферії [47], тобто не належать до класу складних слів у власне словотвірному сенсі.

Отже, за нашим визначенням, **композиція** – явище утворення лексичних одиниць складної будови, мотивоване структурно-семантичною сполучуваністю їх складників – слів та основ. Відтак, композицію ми розглядаємо у широкому значенні як спосіб утворення лексичних одиниць складної структури.

Композит у нашому розумінні – це складна лексична одиниця, утворена об'єднанням двох чи більше слів або основ, яка має нову предметну віднесеність, характеризується семантичною єдністю і функціонально-синтаксичною нерозчленованістю. Композит (складне слово) є загальною назвою лексичних одиниць, утворених всіма способами композиції.

1.2.2. Класифікації способів композиції

Традиційною класифікацією способів словотвору вважається класифікація В. В. Виноградова, опрацьована на матеріалі російської мови. За нею основним способом російського словотворення є морфологічний, тобто утворення слів за допомогою афіксів. Йому протиставляються неморфологічні способи словотворення: лексико-семантичний, лексико-синтаксичний та морфолого-синтаксичний [36, 155]. На думку В. Горпинич, таке протиставлення побудоване на тому положенні, що словотворення розглядалося як різновид морфологічних явищ і наразі не є актуальним, бо сучасна лінгвістична думка розглядає словотвір як окремий розділ мовознавства [45, 36]. За видом основних компонентів твірних формантів поширена така класифікація способів словотворення (за

В. Горпинич): суфіксальний, префіксальний, постфіксальний, суфіксально-префіксальний, суфіксально-постфіксальний, основоскладання, словоскладання, аббревіативний, зрощення, семантичний, універбаційний, конверсійний, флективний, акцентуаційний [Там само, 36-50].

Отже, способи творення нових слів у сучасних класифікаціях характеризуються за: 1) наявністю/ відсутністю і кількістю словотвірних формантів; 2) морфологічною оформленістю компонентів; 3) семантичним і синтаксичним характером зв'язку між компонентами.

При аналізі основоскладання особливих труднощів у їх класифікації не виникає: більшість дослідників виділяють чисте (власне) основоскладання (чисте складання) і ускладнене, або (пара)синтетичне. Чисте основоскладання може характеризуватися морфологічними явищами: наявністю інтерфіксальної голосної і усиченням одного з компонентів. Приєднання до подібного утворення префіксів, суфіксів виділяє їх у розряд ускладненої морфологічної структури: складання у поєднанні з суфіксацією [68, 181], складно-суфіксальне словотворення, префіксально-складні слова, префіксально-складно-суфіксально утворені слова [110, 119], композити, утворені суфіксально-складним способом [107, 506]. Парасинтетичним способом зазвичай називають змішаний (суфіксально-префіксальний) спосіб словотворення, а також творення складнопохідних слів (на цю розбіжність і неточність у вживанні терміна у романістиці вказує Н. Д. Арутюнова [8, 20]. Такий спосіб називають ще також комбінованим [181, 232].

Певні труднощі при внутрішній класифікації типів композиції виникають при розмежуванні морфологічних і синтаксичних явищ, особливо у словоскладанні. Недаремно В. В. Виноградов назвав його комбінованим типом словотворення, синтаксико-морфологічним, бо «правила сполучення морфем у цьому випадку значно ускладнюються: питання про співвідношення основ, про порядок їх зчеплення, а також про структурно-граматичне оформлення другої частини виводить цей тип словотворення за рамки правил утворення простих похідних слів» [36, 208]. Особливо це стосується таких способів, як зрощення, прикладкові сполучення, редуплікація, аббревіація. Якщо складне слово розглядається з точки зору морфологічного аналізу, то ці утворення зазвичай включають до словоскладання. За класифікацією В. Горпинич, до

словоскладання належать складені слова, слова, утворені редуплікацією, синонімічні єдності, семантичні єдності, прикладкові сполучення, словесно-цифрові сполучення [45, 51]. Окремі досліджувані композити у різних науковців залежно від проведеного аналізу і критеріїв класифікації складної одиниці набувають позакомполитного статусу. На думку А. Нелюби, «номени – різновиди словоскладання (зрощення, прикладки, редуплікація, напр., відповідно: добрезнаний, радіус-вектор, радий-радісінський) постали не словотвірним шляхом, без застосування словотвірних ресурсів (словотворчий засіб, словотвірна модель), не мають сформованого реального словотвірного значення і за всіма ознаками (семантичними, структурними) належать до одиниць інших (не-словотвірних) рівнів мови: синтаксичного чи проміжних. Логічним бачиться і загальний висновок про юкстапозити як одиниці, що не належать до способів словотвірної номінації» [109]. Це твердження викликає питання: розрізняючи поняття слово- і основоскладання, які ж тоді лексичні одиниці автор відносить до словоскладання?

Вагання щодо включення до складання зрощень базується на тому, що синтаксичний зв'язок цієї сполуки часто є тотожним або етимологічно мотивованим у паралельно існуючому в мові словосполученні (пор. *маловідомий, вельмишановний*). Тому таку сполуку часто відносять до лексико-синтаксичної деривації – В. В. Виноградов називав такі утворення «лексикалізованими словосполученнями» [36, 108]. Отже, вони являють собою синтагми, що зрослися, злилися (звідси назви «зрощення», «злиття»). До того ж, часто процес їх з'єднання в одну сполуку супроводжується її лексикалізацією і граматиалізацією. У германістиці такі складні лексеми називаються «зсувами»: «складні слова-зсуви, які є результатом злиття в одну лексичну одиницю (лексикалізації) наказового речення, словосполучення і частин словосполучення... або прийменникової групи» [150, 309]. Існує й омонімічне вживання терміна у висвітленні цього явища: у германістиці зрощеннями традиційно називають парасинтетичну деривацію, Л. А. Булаховський зрощеннями називав сполучення спільнокореневих слів на зразок *полным-полно, рад-радехонек*, а також ті імена, які виражають одне поняття *путь-дорога, бой-баба* [27, 193], К. Л. Ряшенцев визначає зрощення як складні слова без з'єднувальних голосних [135, 213]. У зарубіжній композитології це явище називають ще «аглютинацією» (від лат. *agglutinatio* «приклеювання»). За визначенням Ф. де Сосюра, аглютинація

полягає у тому, що «два або кілька слів, первісно окремі, але які часто зустрічаються всередині одного речення в одній синтагмі, зливаються в повністю або майже повністю нерозкладну одиницю» [148, 177]. Сам термін «аглотинація» у вітчизняній дериватології не дуже поширений, його найчастіше розуміють як «механічне приєднання однозначних, стандартних афіксів до незмінних коренів» [133, 272]. О. О. Реформатський так коментує цей термін стосовно явища композиції: «при складанні можуть з'єднуватися і цілі корені, й усічені, а також основи і окремі слова в якій-небудь граматичній формі. У таких словоскладаннях дві тенденції: механічна, аглютинуюча, і органічна, фузійна» [132, 161]. Ш. Баллі також помічає цю розбіжність: «Доводиться вживати термін «аглотинація», хоча він означає процес, а не стан, який є наслідком останнього. Додамо, що слово «аглотинація» дає привід до ще одного прикрого непорозуміння: воно примушує припускати наявність зв'язку з «аглотинативними» мовами [18, 164].

Незважаючи на те, що у лексемах-зрощеннях семантичне нарощення інколи не спостерігається, або воно проявляється меншою мірою, ніж у основокладанні, більшість вчених все ж відносять подібні утворення до композитів. Одним із факторів, які характеризують національну своєрідність мови, Є. Василевська називає взаємовідношення складання і зрощення у лексико-граматичній структурі мови і приходять до висновку: «Аналогія, спрощення, перерозкладення, гаплогія, метатеза, еліпс при словоскладанні часто змінюють первісний вигляд слова. Тому часто-густо відокремити так зване зрощення від складання вже неможливо» [33, 44].

Неоднозначно у сучасному мовознавстві трактуються редульковані лексеми і лексеми-прикладки, які часто називаються повторами і зближеннями. М. М. Шанський виділяв 4 групи «складних складених слів»: 1) подвоєння, або повтори (*синий-синий, еле-эле*); 2) синонімічні зближення (*звать-величать*); 3) парні зближення сумарної семантики (*хлеб-соль*); 4) сполучення, утворені за моделлю «позначуване – позначальне» (*вагон-ресторан*) [182, 269], а О. Фоякова, досліджуючи явище редулькації, розрізняє такі види повторів, як тавтологічний повтор (*чуть-чуть*), синонімічний повтор (*жил-был*), повтор-двандва (*отец-мать*), апозитивний повтор (*ангел-хранитель*), неозначений повтор (*два-три*) (за концепцією О. Потебні) [171]. А Л. Верба зазначає, що повтори-інтенсифікатори на зразок *синий-синий* в українській мові не вважаються складними словами [35, 67], а

редупліковані лексеми англійської мови, утворені на фонічній основі на зразок *fifty-fifty* і *criss-cross*, називаються псевдоскладними словами [Там само, 66].

1.2.3. Проблема розмежування композита і суміжних явищ

1.2.3.1. Відмінність композита від словосполучення

При характеристиці явища композиції неодмінно виникає питання щодо подібності композитів до словосполучень і синтаксичних конструкцій, зумовлене тим, що численні композити генетично пов'язані зі словосполученнями. Саме погляд на синтаксис як на спільне джерело походження слів становить теоретичну базу дослідження складних слів з позицій генеративної граматики, коли композити розглядаються не тільки як морфологічні типи, але й як синтаксичні структури, що, як вважає А. Садикова, значно поглиблює дослідження складних слів [136, 89-91]. Крім тих композитів, «народжених» на базі цілком конкретних словосполучень чи синтаксичних конструкцій, є й утворені за власне синтаксичними моделями: якщо порядок слідування компонентів та імпліковані відношення між ними корелюють з подібними відношеннями у групі слів, то і композит, і потенційне словосполучення психологічно близькі між собою. До того ж, як влучно зазначив Ш. Баллі, «словосполучення не відділяються від близьких їм типів непроникними перегородками; це суперечить самій природі мовленнєвої діяльності» [18, 111]. Однак, спільні риси ще не означають тотожність композита і словосполучення. Видається цілком обґрунтованим висновок Н. Чурилової щодо інтегральних і диференційних ознак композита і словосполучення: «Відмінних рис у композитів і словосполучень більше, ніж у слів простої структури, бо композити – одиниці лексичного рівня, хоча дериваційно і функціонально пов'язані з синтаксичним» [181, 48]. Спільні і відмінні риси латинських композитів і відповідних їм утворень чи «потенційних» словосполучень лягли в основу критеріїв виділення латинського композита, які ми розглядаємо окремо (див. с. 31).

1.2.3.2. Композит і афіксація

У визначенні складного слова дослідники часто зазначають, що до складу композита мають входити слова чи основи (корені) самостійних частин мови. О. О. Реформатський зазначав, що безкореневих слів не існує, але поняття кореня може дуже варіювати у різних типах лексем: у коротеньких службових словах (прийменниках,

сполучниках, частках, артиклях) питання про корінь не постає, оскільки все слово – один корінь [131, 52-76]. Вітчизняний лінгвіст І. К. Кучеренко вважав поділ слів на «повнозначні» і «неповнозначні» (службові) необґрунтованим, бо всі слова мови – повнозначні [94]. Однак, зазвичай до самостійних (повнозначних) частин мови відносять іменник, дієслово, прикметник, прислівник. Традиційно також до самостійних частин мови відносять числівник і займенник, хоча за деякими граматичними теоріями вони не виділяються в окремі частини мови. Службовими частинами мови вважають сполучник, прийменник, частки, артиклі [97, 578]. Тому часто компонентом складного слова вважаються елементи, що походять від самостійних частин мови, а ті, що походять від службових – афіксами. Більш того, і саме явище композиції найчастіше досліджується саме за основними лексико-граматичними категоріями, такими як іменник, прикметник та дієслово. Така тенденція зумовлена класифікаційними труднощами: за очевидної ускладненої структури відповідної одиниці залишаються нез'ясованими ступінь лексичної чи семантичної автономності компонентів аналізованого композита і формальний статус цієї одиниці. Крім того, не завжди достатньою є репрезентативна база лексем певної мови. Французька дослідниця Фатіха Куїдрі (Fatïha Kouïdri) складним словом вважає «всі вирази (les expressions), що функціонують як прості слова і представлені найбільш фундаментальними лексичними елементами... Сполуками (locutions) називаються єдності, що стосуються інших частин мови (прислівників, прийменників, сполучників...)» [226, 21].

Отже, проблема розмежування композиції і афіксації лежить у площині визначення статусу деяких морфем, які можуть бути компонентами композита або ж є службовими морфемами (префіксами і суфіксами), що входять до афіксальної конструкції. У сучасному мовознавстві афікс визначається як службова морфема, що приєднується до кореня слова в процесі морфологічної деривації для перебудови кореня з граматичною або словотвірною метою [97, 59]. У визначенні афікса важливою його ознакою часто вважають відсутність відповідного корелята у вигляді окремого слова (Л. Блумфілд, А. Мартіне тощо). Однак у деяких мовах існують частки, прийменники, прислівники (у латинській зокрема), які мають таке саме значення, що й справжній афікс, і можуть мати дистантне положення щодо базового слова. Такі одиниці у словотворі отримали назву

«напівафікс» (термін О. Д. Мешкова). Вперше терміни «напівпрефікс», «напівсуфікс» у сучасному мовознавстві зустрічаються у працях М. Д. Степанової на позначення словотвірних елементів, що не зникли зовсім із самостійного вжитку, часто зустрічаються у словоскладанні, однак змінюють частково або повністю своє значення і виконують фактично роль афіксів [151, 78]. О. С. Кубрякова вважає більш відповідним стосовно основної службової функції таких одиниць термін «відносний префікс», «відносний суфікс», бо вказівка на «половинчастість функції» не відповідає фактам [88, 136]. Дослідниця зазначає, що не існує проміжної напівафіксальної конструкції, але залежно від природи подібного елемента, конструкція, яка його містить, може розглядатися або як складне слово (при меншій частотності такого елемента, відсутності у нього узагальнювального значення, більшої різноманітності та індивідуальності семантичних відношень між ними і сполучуваної з ними основи), або як афіксальна конструкція (при високій продуктивності цього елемента, стандартності і регулярності творення словотвірного ряду, значної однотипності семантичних відношень між елементом і основою) [там само, 137-138]. Здатність утворювати продуктивні словотвірні ряди за аналогією, на думку В. П. Григор'єва, автоматично переводить такі складні слова до афіксального типу, зокрема – префіксального (префіксально-суфіксального), якщо перший компонент виступає прийменником, тобто «будівельний матеріал неномінативного складу», оскільки він позбавлений повноцінного лексичного значення, або ж суфіксального типу, якщо йдеться про другий компонент, який перетворюється на «суфігований словоелемент» [46, 40-41]. Дійсно, у частотних моделях деяких композитів певний компонент може семантично «потьмянішати», але так відбувається не завжди. Для перетворення його у справжній афікс потрібно, щоб слово, на базі якого він утворився, або зникло із словникового складу мови, або сам компонент настільки фонетично видозмінився, що його зв'язок із самостійним словом уже втрапився. Але, як зазначає І. Д. Молчанова стосовно «підсилювальних» компонентів німецьких композитів-прикметників, подібні елементи утворені на базі дуже вживаних слів і тому тенденцію до зникнення не виявляють [107, 216].

Найбільш суперечливим є питання розмежування композиції і префіксації. Генетичний зв'язок між цими двома явищами імпліцитно призводить до плутанини між

цими поняттями: П. Ф. Фортунатов до складних слів відносив префіксальні і називав їх «складеними» [172, 16]. Ф. І. Буслаєв наполягав, що «треба відрізняти слова з префіксами від справжніх складних слів: останні складаються із поєднання повнозначних коренів» [30, 73]. А. А. Дарместетер (A. Darmesteter) стверджував, що існує композиція часток (*composition par particules*), складне слово з такими частками (як автономними елементами) є «скорочене речення» (*une proposition en raccourci*) [209, 5]. Отже, визначення понять «прийменник – префікс / преверб» і їх ролі як препозитивних елементів стає надзвичайно важливим для визначення явищ композиції або деривації. Нідерландський дослідник Крістел ван Гутхем (Kristel van Goethem) проаналізував основні сучасні теорії досліджень у цій галузі, а саме: 1) *синтаксичний підхід* (Pottier (1962), Zwanenburg (1994), Rousseau (1995), при якому прийменник відрізняється від префікса за синтаксичною функцією (прийменник – якщо цей елемент супроводжується додатком, і префікс, якщо цей елемент просто доповнює основу слова). Відтак, слова з прийменниками називаються композитами, а з префіксами – дериватами; 2) *морфологічний підхід* (Corbin, 2001) відрізняє префікс від прийменника за здатністю до зміни лексико-граматичної категорії подібно суфіксам; 3) *змішаний підхід* (Amiot, 2005), який передбачає певний континуум, тобто градацію «префіксації» – від переходу автономного слова, яке діє на рівні синтаксису (прийменник), аж до зв'язаного елемента (префікса). Автор вважає, що різні ступені «префіксації» відповідають ступеням грамадикалізації прийменника, що «переходить у стан префікса» [261, 115-145].

У вітчизняному мовознавстві уявлення про відношення між композицією та деривацією характеризується, на нашу думку, більшою полярністю: більшість словників трактують питомі препозитивні елементи як префікси, а слова з ними – як префіксальні деривати. Проте, у працях в галузі словотвору дослідники фіксують спеціальний статус деяких препозитивних елементів, які відрізняються від префіксів конкретним значенням утворень (у префіксів більший ступінь абстрактності), мають кореляцію із самостійним словом і можуть змінювати препозицію на постпозицію [43, 39]. У сучасних дослідженнях термінологічного напрямку можна зустріти серед переліку композитів лексеми з прийменниковим компонентом, утворені на основі прийменникової синтагми, напр., *біляносівий, позаорганний* [156, 143]. Наразі з'явилися нові методики опису афіксів

у різних мовах, і на підставі кількісних даних дослідження словникового (синхронічна і діяхронічна продуктивність) і текстового матеріалу (продуктивна частотність) зроблені висновки, що афікси характеризуються рівнорідністю [19, 116]. Отже, у лінгвістичній термінології на позначення елементів особливого статусу (крім вищезгаданих «напівафіксів» і «відносних афіксів») з'явилися «-оїди» («префіксоїди», «суфіксоїди», «афіксоїди», «радиксоїди» – історію питання детальніше див. [71, 170-185] та «елементи» (префіговані, суфіговані, аглютинативні, частотні, елементи складання). Ці назви набули поширення як у вітчизняному мовознавстві, так і в зарубіжному. Але поняття, яке вкладається у ці терміни, у різних дослідників також індивідуальне. Це залежить від таких факторів, як: ступінь співвіднесеності між лексичним і словотвірним значенням, кількісні характеристики, особливості досліджуваної мови, власна методика дослідника і його мовна інтуїція тощо. Так, російський дослідник Б. І. Бартков визначає «афіксоїд» як формант, який «тільки почав свій шлях перетворення на афікс і у якого лексичне значення превалює над словотвірним» [19, 119]. Відома українська дослідниця в галузі словотвору Н. Ф. Клименко дає близьке за значенням визначення поняття *афіксоїд* як одиницю, здатну утворювати однотипні ряди слів, але не зазнала ні часткової, ні повної десемантизації, тобто фактично є коренем [76, 31]. Особливо часто ці терміни вживають стосовно лексем з греко-латинськими елементами, які не існують самотійно у мові, але утворюють продуктивні словотвірні ряди, що є ознакою афіксальності. Подібні лексеми мають термінологічну спрямованість або «книжний» характер. Як вважає І. М. Думбревяну, «термін, утворений на основі греко-латинських елементів, є певною мірою свідомим актом словотворчості. Складові «елементи» терміна є «повнозначними» (принаймні для певних колективів-носіїв тієї чи іншої мови), хоча і не вживаються як самотійні. У цьому сенсі можна говорити про елементи складання і, імпліцитно, – про словоскладання» [54, 49]. У вітчизняному мовознавстві такі лексеми найчастіше розглядаються як деривати (хоча і спеціального статусу), у зарубіжному, особливо у романському – як лексеми «наукової композиції» (*composition savante; composti con elementi scientifici, composti con elementi colti* тощо). Між деривацією і композицією немає непрохідних меж: змішування цих понять має певні причини об'єктивного і суб'єктивного характеру, що ґрунтується на нерозривності фактів діяхронії та синхронії у

функціонуванні численних афіксів. Зокрема, це впадає в око при дослідженні давніх мов. Особливий статус префіксальних слів у латинській мові ми розглядаємо детально у розділі III.

1.3. Розвиток латинської композитології на сучасному етапі

Латинська композитологія як наука почала закладатися в кінці XIX століття у працях переважно німецьких вчених. Композити латинської мови описувалися в латинських граматиках мови побічно. Найбільш відома граматика Штольца - Шмальца (Stolz F., Schmalz J.), яка включала і відомості з латинського словотвору. Одночасно велася плідна робота дослідниками різних країн з розробки класифікації композитів, зокрема латинських (F. Skutsch, F. Stolz, P. Udolph, K. Brugmann, J. Wackernagel, V. Pisani та ін.). Саме тоді з'явилася низка термінологічних синонімів на позначення типів складних слів, що, хоч і створювало певні труднощі у систематизації цього способу словотвору, проте й демонструвало жваву лінгвістичну зацікавленість проблемами латинського словотворення. З'явилися дослідження вживання композитів різними римськими авторами (див. E. Lehmann, F. Ulrich), у різних літературних жанрах і стилях (див. J. Perret [244]), було розпочато роботу з опису окремих композитів, компонентів складних слів, афіксальних морфем. Серед відомих дослідників у галузі латинської композитології першої половини XX ст. – представники французької лінгвістичної школи Ф. де Сосюр, Е. Вандрієс, Е. Бенвеніст, Ж. Марузо, А. Ерну, А. Мейє, Ж. Пере, Ж. Андре. А. Мейє і А. Ерну уклали етимологічний словник латинської мови, який і досі є авторитетним для всіх латиністів. На вітчизняному просторі у цей період латинські композити розглядалися, хоча й не у спеціальних працях, С. І. Соболевським, Й. М. Тронським, М. М. Покровським та ін. Серед сучасних дослідників, які найбільш плідно працюють в галузі латинського словотвору, варто особливо відзначити роботи Ф. Баде (творення латинських іменних композитів), К. Мусі (семантичні явища в композитах), М. Бенедетті (кореневі композити), Р. Оніга (латинські іменні композити), Б. Гарсія-Ернандес (дієслівна композиція), Л. Наджо (латинські композити), М. Фрюї (композиція, аглютинація), Т. Лінднер (латинські композити), В. Ф. Новодранова (іменний словотвір у латинській мові). Незважаючи на те, що латинська мова має тривалу історію, система латинського словотвору, і зокрема композиції, залишається недостатньо вивченою, відтак

– відкритою для дальших студій. Не закінчено роботу з укладання повного лексикону латинської мови, а робота з опису словотвірних морфем, започаткована у Центрі А. Ерну (м. Париж), тільки почалася. У нашому дослідженні поставлено завдання описати явище композиції в латинській мові в діахронному та синхронному аспектах, скласти типологічну картину цього явища, проаналізувати фонетичні, морфологічні та семантичні явища, що виявляють себе як на макрорівні – власне композитному, так і на мікрорівні, де одиницями аналізу виступають відповідні складники.

Деякі сучасні мовознавці вважають, що композиція в латинській мові не дуже поширена. Ця думка базується на невідповідності загальноприйнятої класифікації складних слів, введеної ще індійським граматиком Паніні (5 ст. до н.е.) щодо санскриту, особливостям композиції у латинській мові. Відомо, що лінгвісти різних країн і стосовно різних мов класифікують композити, спираючись на явища, відомі під назвами *bahuvrīhi*, *dvandva*, *amredita* тощо. Дослідники композиції в латинській мові зазначають, що ця класифікація стосовно латинської мови страждає певною штучністю, бо деякі явища не вкладаються у цю систему. К. Бругманн зауважив, що поруч з *бахуврїхі* існують «імперативні композити» і утворені способом гіпостазу (застиглі прийменникові синтагми): «варто тоді вже залишити термін *bahuvrīhi*» [за 192, 1]. Отже, традиційна для композитів класифікація не відповідає повністю мовному матеріалу латинської мови і складається враження, що в латині деякі типи композиції просто зникли. Однак французька дослідниця композитів Ф. Баде, відстежуючи відповідні їх протокомпоненти, наполягає, що «латинська мова – консерватор, а індійська – інноватор» [Там само]. Композиція в латинській мові – це явище, успадковане від індоєвропейської прамови, яке зберігає багато архаїчних рис, передусім це морфологічні риси, пов'язані з тим етапом розвитку індоєвропейської мови, коли слово не мало флексії. Історія компонентів складного слова знаходиться під впливом історії його форми у вільному стані. Передусім це стосується таких компонентів, як прислівник і прийменник: проблема в тому, що зазвичай їх не включають до композитів, оскільки існує аксіома, що компонентами композита можуть бути лише самостійні слова. Однак, на думку І. К. Кучеренка, частина т. зв. службових слів, які часто трактують як асемантичні, відображає факти психічної діяльності людини [93, 13]. Латинська мова демонструє це найвиразнішим чином.

2.2. Сучасні класифікації латинських композитів

Існують різні класифікації латинських композитів, укладені різними вченими протягом останнього століття: за загальною семантикою – ендоцентричні (прямі) і екзоцентричні (непрямі); за порядком компонентів – регресивні і прогресивні композити; за внутрішнім морфосинтаксичним зв'язком. Остання класифікація найбільш поширена і базується на відношенні між членами композиції. Якщо зв'язок між компонентами не визначається як означуване і означальне, то говорять про **сурядність (координацію)**. Серед таких композитів виділяють: *amredita*, або *ітеративні композити*, на зразок *quisquis*; *dvandva*, або *копулятивні композити*, на зразок *dulcamarus*. **Підрядні (субординативні**

а (прикметники або іменники, об'єднані вербальним зв'язком), на зразок *agricola* (досл. *який обробляє поле* а на базі іменника, на зразок *dulciradix* (досл. *солодкий корінь*). До композитів, об'єднаних семантико-синтаксичним зв'язком, належать *bahuvrīhi*, на зразок *multicolor* (детально про класифікаційну синонімію див. [192, 12]). Зазначена вище класифікація більше відповідає іменній композиції, бо базується на категоріях індійської граматики і композитах санскриту. Крім того, при дослідженні композитів вчені намагаються відмежуватися від компонентів, які не існують у мові як самостійні лексичні одиниці, що не зовсім правильно стосовно латинської мови (пор. визначення композита в санскриті у В. А. Кочергіної: «ми будемо вважати складним словом таке сполучення, кожний елемент якого здатен до самостійного синтаксичного вживання» [85, 31]. За структурно-синтаксичним критерієм розглядали латинські композити Ф. Скутч і Л. Шредер, називаючи їх *mutata* (змінні) і *immutata* (незмінні). *Mutata* Ф. Скутч поділяв на *copulativa*, *metaphorica*, *praepositionalia*, *immutata* – *copulativa* і *determinativa*. Ф. Баде побудувала свою класифікацію на суто формальному критерії: *видозмінені композити (composés dérivés)* і *невидозмінені (composés non-dérivés)*. Завдання, яке поставила дослідниця, – показати латинський композит (переважно іменний) в діяхронії, значно ускладнюється тим, що перший компонент латинського композита часто має суттєві морфонологічні зміни і демонструє архаїчні риси, які ведуть свій початок з композиції в дофлексивну епоху індоєвропейської прамови. Щодо другого компонента може виникати вагання стосовно віднесення його до певного різновиду у

лексико-синтаксичній типології: якщо *potens*, другий компонент композита, існує у вільному самотійному вживанні, то *omnipotens* (досл. який все може) належить до композитів з дієслівним керуванням (*composés de dependance*), оскільки має вербальне значення, або ж до детермінативних композитів (*composés de determination*), оскільки його елемент вживається окремо. Однак суть цієї класифікації, на думку Ф. Баде, відповідає історичній реальності: «утворення видозмінених композитів (*composés dérivés*) і невидозмінених композитів (*composés non-dérivés*) репрезентують два поступові етапи в історії композиції» [192, 4]. У 2005 р. з'явилася стаття Ф. Баде “Fondements syntaxiques de la composition nominale”, присвячена Е. Бенвеністу, одному з основоположників синтаксичної теорії походження композитів, який після захисту дисертації Ф. Баде зауважив, що вона проігнорувала синтаксичну основу композиції. У своїй статті авторка запропонувала класифікацію композитів за двома синтаксичними типами залежно від базової фрази: іменне речення з предикатом у першому компоненті – для посесивних композитів (*composés possessifs*), на зразок *multicolor* «багато кольорів належать комусь», і речення з кінцевим вербальним компонентом – для композитів з дієслівним керуванням (*composés de dependance*), на зразок *agricola* [191, 13].

М. Бенедетті (M. Benedetti), описуючи кореневі композити (*composti radicali*) латинської мови, зауважує, що класифікація Ф. Баде не дуже підходить до специфіки досліджуваного М. Бенедетті явища. Найбільш прийнятною для останньої є назва «синтетичні композити» (*composti sintetici*) [195, 22], про які вів мову ще Л. Блумфілд [23, 250].

Р. Оніга у працях “I composti nominali latini: una morfologia generativa” (1988) і “Il latino. Breve introduzione linguistica” (2004) поділяє латинські композити на 4 групи відповідно до семантико-словотвірного критерію: 1) синтетичні (*sintetici*): *nomina agentis* з оформленням другого компонента **суфіксами** (так у автора, виділення моє – О. Є.) –**a** (*agri-col-a*), –**o** (*magni-fic-us*), –**o** (*arti-fex*), –**nt-** (*omni-pote-ns*); 2) синтетичні: *nomina actionis* і абстрактні іменні композити з оформленням другого компонента суфіксом –**ium** (відповідно *nau-frag-ium* і *aequi-noct-ium*); 3) посесивні композити (*composti possessivi* = *bahuvrihi*) з оформленням другого компонента суфіксами: –**o**- (*albi-capillus*), –**i-** (*tauri-form-is*); 4) детермінативні (*composti determinativi*) без суфіксального оформлення, але з

іменним або прикметниковим другим компонентом (*capri-ficus, multi-cupidus*). Така класифікація, на нашу думку, досить штучна і зводиться, врешті-решт, до опозиції Ф. Баде (видозмінені композити (*composés dérivés*) і невидозмінені (*composés non-dérivés*)), «притягненої» до традиційної класифікації індійських граматиків.

Російська дослідниця В. Ф. Новодранова у монографії «Именное словообразование в латинском языке и его отражение в терминологии» ставить перед собою завдання опису системи саме іменного словотвору і, зокрема, словотвірних моделей в латинській мові. Класифікація словотвірних моделей будується «відповідно до способу словотвору, який є організаційним началом у формуванні окремих підсистем словотвору: префіксації, суфіксації і словоскладання» [116, 15]. Складні слова класифікуються за морфологічним (частинимовним) принципом і ономасіологічним базисом компонентів.

Як бачимо, існують різні класифікації латинських композитів залежно від завдань, які стоять перед ученими: дослідження композитів в діяхронії веде до створення більш широкої, узагальненої класифікації. Оскільки у нашій роботі предметом дослідження є композиція як сукупність способів творення лексичних одиниць складної структури, як базову класифікацію обираємо ту, що ґрунтується на типах композиції, а саме: 1) словоскладання; 2) зрощення; 3) основокладання; 4) композиція компресивного типу. Їх аналіз передбачає врахування фонетико-морфонологічних, семантичних, етимологічних, синтаксичних і словотвірних аспектів.

Висновки до I розділу

1. Терміни латинського походження «композит», «композиція», «дериват» як за зовнішньою формою, так і за внутрішньою виникли у надрах римської лінгвістичної думки. Вперше термін «композит» (*compositum*) вжив Варрон. Римляни не розрізняли композицію і префіксальний спосіб словотвору. Прийменник і префікс позначали однією лексемою “*praepositio*”.

2. Поняття «композиція» і «композит» у мовознавчих студіях трактується неоднозначно. Ці терміни розглядаються у широкому значенні – як, відповідно, «складання» і «складне слово», а у вузькому значенні – як «основокладання» і «основокомпозит». Різні трактування явища композиції призводять до виникнення термінологічної синонімії.

3. Відповідно до дослідницьких завдань і об'єктивних характеристик обґрунтованим слід вважати тлумачення понять композиції та композита у широкому значенні, а саме: композиція – явище утворення лексичних одиниць складної будови, мотивоване структурно-семантичною сполучуваністю їх складників – слів та основ; композит – складна лексична одиниця, утворена об'єднанням двох чи більше слів або основ, яка має нову предметну віднесеність, характеризується семантичною єдністю і функціонально-синтаксичною нерозчленованістю.

4. Класифікації лексем складної структури у різних дослідників відзначаються надзвичайною різноманітністю, яка залежить від авторського підходу до явища композиції і від конкретних завдань дослідження, а також від типологічних особливостей досліджуваної мови.

5. У сучасній дериватології залишається нерозв'язаною проблема відмежування композита та суміжних з ним явищ – словосполучень і афіксальних слів через уявну їх подібність, що вимагає комплексного підходу при їх аналізі із урахуванням базових понять теорії номінації. Неоднозначним також є трактування таких понять, як «повнозначне» і «неповнозначне (службове)» слово. Проблема розмежування композиції і афіксації лежить у площині визначення статусу тих морфем, які можуть виступати повноправними компонентами композита, і т. зв. службових морфем (власне префіксів і суфіксів), які входять до афіксальної конструкції. Найбільш суперечливим є питання розмежування композиції і власне префіксації.

6. Протягом більш ніж століття дослідники різних країн і лінгвістичних шкіл укладали класифікації латинських композитів різної частиномовної віднесеності, різних аналізованих періодів у розвитку мови, а також окремих різновидів слів складної структури у діахронічному чи синхронічному аспектах аналізу. Відтак, сьогодні, по суті, не існує єдиної цілісної класифікації латинських композитів, яка б охоплювала всі аспекти аналізу і відзначалася несуперечливістю.

Основні положення II розділу викладені у статтях [60], [61].

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ СКЛАДНОГО СЛОВА І КРИТЕРІЇВ ЙОГО ВИДІЛЕННЯ

1. Фонетичний критерій виділення композита

Латинська мова має тривалу історію розвитку, яку дослідники традиційно поділяють на періоди. Питання про часові межі її історичної періодизації цікавило багатьох вчених, особливо тих, хто працює в галузі латинської історичної фонетики, морфології, а також історії романських мов загалом. Назви періодів і датування – рід досить умовна і не є предметом нашого дослідження. Основною підставою для окреслення часових меж при періодизації розвитку мови є залучення свідчень про фонетичні зміни в мові, які базуються на порівняльно-історичному аналізі.

Латинська мова, за походженням індоєвропейська, зберегла багато спільних рис з іншими спорідненими мовами, проте, природно, має свої особливості. Передусім це проявляється у явищі апофонії (редукції голосних, тобто зміни їхньої якості) і, особливо, синкопі. Ми не розглядаємо всі особливості фонетичних змін у латинській мові, а лише ті, що найбільш яскраво відображені в структурі латинських композитів. Розуміння суті історичних фонетичних змін вкрай необхідне для ідентифікації латинських композитів. Ці зміни «працюють» з дивовижною регулярністю, тому їх часто називають фонетичними законами. Як правило, ці закони виявляють себе у певний період розвитку мови. Вживання певних слів певного фонетичного вигляду у певного автора створює підстави для «прив'язування» лексеми до того чи іншого періоду. Розбіжності з цими законами не є «помилками», а навпаки, підтвердженням основного правила, а також того факту, що мова розвивається еволюційно. Розглянемо фонетичні зміни голосних у композитах у різних позиціях.

1.1. Фонетичні зміни голосних

Проблему фонетичних змін голосних у латинській мові часто пов'язують з питанням природи латинського наголосу: музичний він був чи динамічний? Багато дослідників, особливо французької школи (А. Мейє, А. Ерну та інші), а також Й. Тронський вважали латинський наголос на початковому етапі свого розвитку музичним (тонічним), але наголошували на тому, що редукція голосного у серединному складі могла викликатися

«початковою інтенсивністю» слова, яку М. Нідерман визначає як специфічний наголос в історії долітературної мови, коли початковий склад кожного слова мав власний наголос [112, 22]. Але дослідники романських мов схилилися більше на бік гіпотези про динамічний (силовий, експіраторний) наголос. Серед сучасних праць найбільш ґрунтовною в галузі фонетики і фонології латинської і грецької мов є дослідження російського вченого О. М. Белова. Автор визначає особливість латинського наголосу, а саме «його діахронічну мобільність і мінливість – швидкий перехід від вільного (пра)італійського наголосу до делімітативного силового на першому складі в епоху початкової інтенсивності, наступне перенесення його на позицію 2 / 3 складу з заміною делімітативної функції на кульмінативну і, нарешті, його перетворення на наголос, який ставиться за традицією (без опори на метричні правила), що і було його останнім положенням» [16].

О. М. Белов вивів формулу позиції латинського наголосу із урахуванням мінімального латинського фонетичного слова у дві мори: $P_A = N_S + N_f - 1$, де P_A – позиція наголосу, N_S – кількість складів у слові, N_f – кількість мор у останньому слові, а якщо $N_f = 2$, то $P_A = N_S + 1$. Але у разі $N_S > 3$, то $N_S = 3$. [там само]

Про обмеження у кількості складів в латинських композитах згадує французька дослідниця М. Фрюї (Michèle Fruyt), яка пов'язує це, передусім, з тим, що прототип латинської лексеми коротший за грецький і санскритський, вважаючи, що менша пропорція композитів у порівнянні з цими мовами корелює з обмеженням у кількості складів у кожному (простому) слові [215, 30-31].

Ми проаналізували кількість складів у латинських композитах і виявили, що більшість композитів містять 4 склади (41%), а серед 3-складових (18%) значна кількість таких, що у непрямих відмінках мають 4 склади, наприклад: *N. s. signifer*, *G. s. signiferi* (прапорносець). На нашу думку, така складова пропорція латинських композитів корелює з висновком О. М. Белова про квантитативний ритм латинської мови і про «явне прагнення латинського наголосу виступати одночасно і ритмічним центром слова, розділяючи його на співвідносні одна з одною частини (у пропорції близькій до 1:1, або за «золотим перетином» [15, 22]. Цікаво зазначити, що українська дослідниця Л. Є. Азарова також вказує, що складним словам української мови властива структура за правилом

«золотої пропорції» [3]. Крім того, слід зазначити, що композити з одним і двома складами (трохи більше 2%) часто є давніми словами, успадкованими індоєвропейськими або «архаїчними», такими як *bitus* (дворічний, досл. двозимовий), *hospes* (гість), *bes* (8/12 цілого), *anceps* (двоголовий) тощо. Натомість, кількість складів у авторів часів пізньої імперії має тенденцію до збільшення. Багатоскладові композити у авторів комедій аналізуються окремо у розділі III.

Більшість дослідників визнають, що під впливом історичного наголосу на першому складі у вокалізмі латинського слова відбулися значні зміни, які вплинули на структуру як простого слова, так і складного. Усвідомлення цих змін важливе для ідентифікації композита і його складників, оскільки інколи складну структуру важко визначити. Передусім, розглянемо систему змін голосних у композитах у різних позиціях.

Апофонія (редукція голосного):

Явище апофонії відзначали і самі давні римляни. Зокрема, це помічає Цицерон, хоч і не може пояснити: «А що відбувається всередині складних слів? Чому правильно *insipientem*, а не *insapientem*, *iniquum*, а не *inaequum*, *tricipitem*, а не *tricapitem*, *concisum*, а не *concaesum!*» [Cicero, Orator, XLVIII, 159].

Важливим фактом для визначення морфемного шва в латинських композитах є редукція голосної у серединному складі, яка може спостерігатися як у першому компоненті композита, так і у другому. У відкритому серединному складі всі короткі голосні переходили в *ī* (рідше *ĭ*). Напр., при з'єднанні двох основ будь-яка голосна основи переходила в *ī*. Так з'явилася **сполучна голосна (інтерфікс) *ī***, яка є специфічною рисою саме латинських композитів (пор. і.-є. – *o). Напр., *squamīfer, a, um* «лускатий» < *squama, ae f* «луска»; *populīfer, a, um* «порослий тополями» < *populus, i f* «тополя»; *fructīfer, a, um* «плодоносний» < *fructus, us m* «плід»; *caelīcola, ae m* «небожитель» < *caelum, i n* «небо»; *rurīcola, ae m* «селянин» < *rus, ruris n* «село».

Така особливість латинського композита має «переваги» і «недоліки». Основна «перевага» полягає у чіткому визначенні морфемного шва для переважної більшості латинських композитів: ця інтерфіксальна *ī* грає роль «водоподілу» між двома основами. До «недоліків» можна віднести ускладненість визначення першого компонента у деяких випадках (**aur-ī**s «вухо», **aur-um** «золото»), а також труднощі в укладанні типологічної

класифікації (посесивні чи детермінативні композити?). Збіг основ призводить до компонентної омонімії, яку ми розглядатимемо у розділі IV.

Апофонія також відбувається і в інших відкритих серединних складах: а) *ě* > *ī*, напр., *nutroyñius* «який підтримує лозу» < *těneo*; б) *ǣ* > *ī*, напр., *aedificium* «будівля» < *ǣcio*; в) *ǫ* > *ī* в дуже давніх словах: *ilīco* «негайно» < *en stlōcod* «на місці»; *Primīgenia* «Першонароджена (власне ім'я)» < *Primōgenia* (напис з Пренесте). Але *ǫ* півного походження переходить в *ū*: *Trojūgena* «троянець, римлянин» < **Trojiōgena*; *tripodare* «танцювати у тристопному ритмі», але *tripus* «тринога» < **pod-* «нога». У кінці III ст. до н. е. такі самі зміни відбуваються і в закритому серединному складі. Однак *ǫ* утрималося в орфографії перед *ū* для уникнення написання **VV**; д) *ū* > *ī*, напр., *canicapītus* «собакоголовий» < *caput*; е) *ī* > *ī* перед *d, t, n, g, c*, іноді *ū*, за винятком положення перед *r* та після *i, e*: *claricītō* «скликати» < *cīto*; ф) *ī* > *ě* у положенні перед *r*: *aequipěro* «прирівнювати» < *pāro*; *funěrepus* «канатоходець» < *funis* (втім є і *funirepus*); г) *ī* > *ǫ* у положенні після *i, e* перед велярним *l*, *ī* > *ě* – перед приголосним: *olfactoriōlum* «флакочник парфумів»; *sacrificiōlus* «який приносить жертву», але *sacrificūlus*; *sobriēfactus* «який прийшов до тями»; х) будь-яка коротка голосна перед *v* переходить в *ū*: *pellūvium* «таз для ніг» < *lāvo*; і) перед **b, p, f, m** будь-яка коротка голосна переходить в *ī* або *ū*: *quodlibet* «що завгодно» < *libet* (первісна форма); *centūplico* «збільшувати у сто разів» < *plico*.

Явище апофонії у закритому серединному складі

У закритому серединному складі *ǣ* переходило в *ě* незалежно від сусідніх звуків: *imběrbis* «безбородий» < *bārba*; *decěnnium* «десятиріччя» < *ānnus*. Проте композитні лексеми часто-густо зберігають їх етимологічний голосний, пор., напр., *duribārbus*, *illutibārbus*, *hocānnivus*, *semiānnuus*.

Голосна *ǫ* переходить в *ě* перед групою приголосних: *vorsicapillus* і *versicapillus* «який змінює колір волосся» < *verto* < *vorto*.

Як відомо, регулярність змін фонетичних одиниць підпадає під поняття фонетичного закону. Для історії латинської мови важливо враховувати позицію фонем, функціональний різновид мови і, особливо, період формування певних особливостей (див., напр., [70]). Відхилення від фонетичного закону редукції голосних можливі

внаслідок різних причин: 1) виникнення слова у пізніший період, коли силовий наголос на початку слова не мав впливу на фонетичні процеси; 2) затемнення фонетичних змін через нашарування інших фонетичних явищ; 3) аналогії.

Відновлення первісного вокалізму у складних словах під аналогічним впливом відповідних їм простих слів називають **рекомпозицією** [112, 37]. Це явище є специфічною особливістю саме композитів (меншою мірою – префіксальних слів). Для носія мови була важливою етимологічна прозорість слова, особливо для уникнення явища омонімії. Напр., *florilēgus* «збирач нектару», *sortilēgus* «віщун», від *lēgo* «збирати» (пор. *stelliger* «зореносний», від *stella* «зірка» і *gero* «нести»; *caliga* «чобіт», від *calx* «п'ята» і *ligo* «зв'язувати»). Показовим є також існування дублетів, напр., *fenisēcium* і *fenisīcium* «косовиця». Аналогічним є і вживання без редукації голосної компонентів, які набули продуктивного словотвірного статусу, наприклад другий компонент **peta*, який походить від *peto* «просити» – *heredipeta* «шукач спадку», *honoripeta* «честолюбець», *lucripeta* «шукач поживи», *agripeta* «претендент на землю» (пор. *comptum* «перехрестя», але *appēto* «домагатися»).

Апофонія у кінцевому складі має такі прояви:

a) *ǣ* > *ě* перед групою приголосних: *forceps* «кліщі» < *capio*; *quinticeps* «чотириголовий» < *caput*; b) *ǣ* > *ě* в компонентах від *cano*: *cicuticen* «сопілкар» < *cano*.

Монофтонгізація дифтонгів

Монофтонгізація – це тенденція, успадкована від індоєвропейської прамови [161, 74], але в латинській мові численні довгі монофтонги не мають жодного відношення до історії розвитку індоєвропейського вокалізму і не є спадком індоєвропейського стану [168, 12]. Монофтонгізація є результатом реалізації у мові нової моделі складу, який втілює структуру висхідної звучності [там само, с. 23]. Процес монофтонгізації був багатоетапним у латинській мові: від монофтонгізації індоєвропейських дифтонгів, власне латинських дифтонгів до розвитку нових дифтонгів, що ми спостерігаємо у романських мовах. Основний етап монофтонгізації завершився у III-II ст. до н.е. Але паралельно у мові відбувалися процеси, які можна назвати «сільською» і «діалектною» монофтонгізацією. Крім того, в латинській мові спостерігалось явище т. зв. «гіперурбанізмів» («надкоректних» форм), особливо у запозичених словах [161, 77-78].

Гіперкорекція виникає як відхилення від літературної норми і є результатом дії спонтанного психолінгвістичного механізму «відшповхування» від відповідних мовних явищ з одночасним недостатнім рівнем її володіння [178, 273]. Літературна традиція «боролася» з народною практикою, про що свідчать численні натяки латинських пуристів на неправильну вимову дифтонгів: у Луцілія про «сільське» звучання імені *Cecilius* (замість *Caecilius*), численні корекції у Феста, курйозний факт про зміну вимови родового імені *Claudius* на *Clodius*, щоб сподобатися плебеям. Яскравим прикладом також є свідчення Светонія про Веспасіана, який на докір Флора (*Florus*) за вимову *plostrum* (замість *plaustrum*) наступного дня назвав його Флауром (гр. *φλαῦρος* – «дурень») [Svetonius. V.d. Vesp., XXII]. Латинські композити демонструють графічні засвідчення змін у вимові і фонетичне зближення деяких дифтонгів. Розглянемо їх:

- а) дифтонг **eu** у латині зник ще в ранній період, але згодом зв'явився, переважно в словах грецького походження: *pseudomagister* «несправжній вчитель» < гр. *ψευδός*;
- б) дифтонг **au** зберігався протягом всієї античності: *raucisonus* «хрипливий» < *raucus*. У лексемі *auceps* «ловець птахів» < *av(ī)capis* дифтонг **au** утворився внаслідок синкопи. У народній латині дифтонг **au** змінювався у різних напрямках: 1) **au** > **a:** *ausculto* і *asculto* «прислухатися» < *auris*; 2) **au** > **u:** *semiclausus* і *semichlusus* «причинений» < *claudo*; 3) **au** > **o** часто відбувалось у словах «сільських» і «діалектних», і хоча набуло широкого розповсюдження, не стало загальнолатинською тенденцією [172, 36]: *bicodulus* «двохвостий» < *cauda*; *aulicoctus* і *ollicoquus* «зварене у горщику» < *aula*; *sodes* «будь ласка» < *si audes*; *aurichalcum* «орихальк, сплав жовтого кольору», пор. гр. *ρείχαλκος* – приклад «гіперурбанізму», також гра слів зі словом *aurum* «золото»;
- с) дифтонг **ae** у літературній мові існував паралельно з монофтонгізованою формою **ě**, яка з'явилася у мовленні передмість Рима, а згодом поширилася і у самій столиці, ставши протороманським явищем: *laetificus* і *letificus* «радісний, веселий» < *laetus*; *equisaetum* і *equisetum* «хвощ» < *saetum*. Але у пізній період при позначенні колишніх дифтонгів зберігається їх диграфічний відповідник: *semijudaeus* «напівіудей» < *judaeus*. Орфографічна корекція у літературній мові призводила до «гіперурбанізмів»: у словах грецького походження писали дифтонг там, де його не мало бути. Так буква **η** латинською мовою мала б передаватися як **e** у *sceptrifer* «який несе скіпетр», від гр. *πτρον*, але

траплялися «корекції» такі як *scaenofactorius* «виготовлювач наметів», від *σκηνή*, хоча мало б писатися *scenofactorius*. У композитах від *caedo* спостерігається еволюція індоєвропейського дифтонга *ei > ai (ae) > ī*, яка завершилася у II ст. до н. е.: пор. *lapicaedinae* у Катона, *lapidicaesor* у СІЛ, але потім *fratricīda*, *tyrannicīda*, *parenticīda* тощо;

d) праїталійський дифтонг *oi* перейшов в *ū* на початку II ст. до н. е.: *oiŋo* = *unum*, у Феста – *oenigenus* і у Цицерона – *unigenus* «єдинопородний». У деяких словах він розвинувся у дифтонг *oe*. Це стосується, передусім, лексем з юридичної мови і високого стилю, наприклад: *foedifragus* «який порушує договір про союз, віроломний», *circamoerium* «померій, межа» < *turus*. У народній мові на початку I ст. н. е. дифтонг *oe* стягувався в *e*: *fetifer* «плодоносний» < *fetus* (*foetus*). Про монофтонгізацію дифтонга *oe* свідчать дублети слів, які містять і *ae*, і *oe*, бо звучали однаково, а також помилкова орфографія: *coelicola* і *caelicola* «небожитель», *coelifer* «який несе на собі небо» < *caelum* < *caelo* (одного кореня з *caedo*).

Синкопа

Синкопою (від гр. Συκοπή «усічення») називають редукацію голосного звука, яка призводить до повного його зникнення. У латинській мові синкопується тільки короткий голосний, як у серединних складах, так і в кінцевих [161, 89]. Синкопа відбувалася протягом усього періоду розвитку латинської мови і притаманна здебільшого розмовному стилю: *incalfacio* «нагрівати» < *cal(ĕ)o*; *nomenclator* «номенклатор» < *c(ă)lo*; *oclopetā* «сорока» < *oc(ŭ)lus*; *retejactor* «кидати сітку» < *jac(ŭ)lor*; *tardigenucus* «з негнучкими колінцями» < *genuc(ŭ)lum*. Часто спостерігаються дублетні форми: *Populifugia* і *Poplifugia* «Втеча народу(свято)» < *pop(ŭ)lus*; *jurgo* «сваритися, судитися» і *jurġo* < *(a)go*. Явище синкопи також мало місце і в кінці слова: *cervix*, *vicis*; *decunx*, *icis*. Немає синкопи в словах *trisaeclesenex* «трьохсотлітній старий (Нестор)» < *saecŭlum*, бо *saeculum* більш давнє, ніж *saecŭlum*; *mehercle* «клянусь Геркулесом!» від *Hercle* етрусського походження.

1.2. Фонетичні зміни у приголосних

В галузі латинського консонантизму в композитах відбувалися такі зміни:

1. Літера **h** римськими граматиками не вважалася літерою на позначення окремого звука, а лише знаком придиховості (*nota aspirationis*), ледь помітний придих на початку слова, а всередині майже невідчутний, згодом зник в орфографії: *bitus* «дворічний» <

hiems; *arenivagus* «який блукає по пісках» < *harena*; *impraesentiarum* «у цей момент» < *in praesentia harum*. Про вагання у правописі свідчать дублети, часто помилкові: *olusatrum* і *holusatrum* «рідновид петрушки» < *holus*; *horripilatio*, *orripilatio*, *obripilatio*, *obbripilatio* «тремтіння від відрази» < *horreo*; *semiulcus*, *semulcus*, *semihiulcus* «напіввідкритий» < *hio*.

У період республіки грецькі літери **φ**, **χ**, **θ** у запозичених з греки словах передавались літерами відповідно **p**, **c**, **t**: *Scytolatronia* «країна скіфів-найманців» < *Scytha*, *cordifex* «виробник мотузою» < *chorda*. У Плавта є варта уваги гра слів, яка підтверджує цю вимову: *Chrysalus* «Крусал» і *crucisalus* «який танцює на хресті» (тобто під тортурами), від *crux* «хрест» і *salio* «стрибати» [Plautus. *Vasch.*, 362]. Із збільшенням впливу грецької культури на римське суспільство намагалися якомога точніше передати звучання грецьких слів, і римські граматики наполягали на відтворенні в орфографії цієї аспірації, тому з'явилися буквосполучення **ph**, **ch**, **th**, **rh**. Вагання у правописі спостерігається у лексемах на зразок *trichordis* (< *chorda*) «триструнний» і *septemcordis* «семиструнний» і в дублетах *thurifer* і *turifer* «багатий на фіміам» (< *tus* (*thyos*); *rheubarbarum* і *reubarbarum* «ревінь» (< *ρα*, *ρην*). Втім, малоосвічені верстви населення, «наслідуючи» греків, утворювали «гіперурбанізми» на зразок *harundifer* «порослий очеретом», хоча *arundo* – латинське слово. *Letifer* «смертоносний» іноді писали як *lethifer*, помилково пов'язуючи із гр. *Λήθη* («Лета» (ріка), проте *letum* скоріш за все походить від етрусського *leine* «мертвий».

У період імперії грецький **φ** перетворився на спірант, який, як і латинський **f**, став не білатеральним, а лабіодентальним, що в орфографії проявляється у таких дублетах, як *semifalarica* і *semiphalarica* «невеличка фаларика (спис)» (< *phalarica*), *pultiphagus* і *pultifagus* «пожирач полби», також у лексемі *terrifagus* «який їсть землю» (< гр. *phagos*).

Наявність **h** у лексемах *ahenipes* «мідноногий (бик)», *Ahenobarbus* «Рудобородий» (< *aēnus*) – формальна, **h** слугує маркером з'являння: для позначення недифтонгічного характеру **ae**.

2. Латинські граматики засвідчують палаталізацію **ti** – **ci** – **di**, яка, на думку Ріхтера, відноситься до VI ст. н.е. [за 48, 40], але спорадичні явища палаталізації могли відбуватися у народній латині і у II-III століттях [48, 39; 185, 42]. Епіграфічні написи і глоси свідчать про поширення цього явища: *nihilosetius* «тим не менш» < *secius*; *tripeccia* «тринога» < *pes*,

pedis m; arcisellium, artiselium, articellium «крісло з вигнутою спинкою» < *arcus, us m; hospitium* і *hospicium* «гостинність, готель» < *hospes, hospitis m, f; multitius* і *multicius* «тонкий» < *ico*.

3. Як відомо, латинський алфавіт був запозичений у греків, але через етрусків. Основним доказом етруського посередництва є той факт, що у давньому латинському алфавіті не було окремої графеми на позначення дзвінкого задньоязикового звука [ɣ], який був у етрусській і латинській мовах, але якого не було в грецькій. Етруски (згодом і римляни) використовували грецькі літери Γ (гамма), Κ (каппа) і Q (коппа) для фонетичних варіантів задньоязикового в позиції перед різними фонемами: κ перед а і приголосними, с перед е і і, q перед о і u [161, 70]. Згодом q у сполученні з u (qu) вживалося на позначення окремої лабіовелярної фонemi [q^v], знак С витіснив К, який зберігся як архаїчний варіант лише на початку деяких слів. Графема G є модифікацією С і з'явилася у III ст. до н. е. Графема С на позначення G збереглась у скороченнях імен, напр., С. = Cajus = Gajus.

В орфографії композитів також є свідчення еволюції графем: *terrigena* – *terrigena* «земнородний» (< *gigno*), де с у першому слові не вимовляється як [k], а лише є давнім варіантом однієї графеми. Можливо, з цим явищем пов'язане чергування приголосних у числівниках: *ducenti* «двісті» у другому компоненті має індоєвропейське *(d)km₆tóm (centum); щодо **g** в *octingenti* «вісімсот», то А. Ерну у лексемах *viginti, quadringenti* визначає її як невідомого походження [189, 137]. На нашу думку, із зміною вимови під впливом дзвінкого **n** глухий [k] перейшов в [ɣ], що і спровокувало заміну еволюційно «рідної» для **g** графеми с (пор. *trecenti, sescenti*, однак *quingenti, septingenti, nongenti*). Можливо, і у вимові не було великої різниці, лише більш виражена тенденція до одзвінчення [k] на вимові.

Глухий лабіовелярний [q^v], який в орфографії позначається як **qu**, трансформувався в с перед о, u і приголосною в закритому складі: 1) **qu** > с перед о: *cotidiano* «щоденно» (< *quot*); *coquo* «варити» (< *pek^w- o < *k^w-ek^wo); *panicoctarius* «пекар», *semicoctus* «напівзварений» (< *coquo*). Перед іншими ж голосними **qu** зберігається: *pedisequa* «служанка», *sesquialter* «полуторний», *undequingenta* «сорок дев'ять», *liquefacio* «плавити», *quinquessis* «монета у пять асів». 2) **qu** > с перед u: *falsilocus* «брехливий» (< *loquor*); *quincunx* «монета в п'ять унцій» (< *quinque*).

Прагненням до етимологічного увиразнення мотивованих і зворотній перехід **c** < **qu**, про що яскраво свідчать вагання в орфографії: *quot(t)idie* (арх.) – *cotidie* (клас.) – *quotidie* (пізн.) «щоденно»; *auliquoquinus*, *aulicoccius*, *aulicoctus*, *ollicoquius* «зварений у горщику»; *magnilocus*, *magniloquius* «пишномовний, хвалькуватий»; *quinquplex*, *quincuplex* «п'ятірний»; *aliquodfarium* «у кількох місяцях» за аналогією до *quis*; *quotannis* «щорічно» (< *quot annis*).

Прихована архаїчна лабіальність **qu** інколи чітко проступає саме в композитах: *arcipotens* і *arquipotens* «з міцним луком, який влучно стріляє» (< *arcus* < *arquius*).

Втім перехід **c** < **qu** у позиції перед **i**, **e** може бути і діалектною ознакою, напр., *cinquedentia* «п'ятизубка (назва рослини)» (< *quinque*) (пор. іт. cinque, фр. cinq).

4. У латинській мові **f** зазвичай вживається в позиції початку слова. Позиція **f** усередині слова є, як правило, **ознака складної структури слова** – як префіксального, так і композитного. Певною мірою **f** у композитах є формальною ознакою морфемного шва. Пор.: *saxifragum* «ломикамінь» (< *saxum* «скеля» і *frango* «розбивати»); *significo* «позначати» (< *signum* «знак» і *facio* «робити»); *aquifuga* «водобоязнь» (< *aqua* «вода» і *fugio* «тікати»). Втім наявність **f** в серединній позиції, як правило, є маркером **діалектного слова**, напр., *scrofa* у композиті *scrofipascus* «свинопас». *Forfex* «ножиці» – діалектне слово або спотворені *forceps* чи *forpex* (< *formus* «гарячий»).

Морфонологічною особливістю саме композитів є **відсутність асиміляції** чи **дисиміляції** на стикові їх компонентів (за винятком хіба що *officium* (< *op(i)ficium*): *septemfluus* (пор. *confluens*) < *fluo*; *satisfacio* (пор. *difficilis*) < *facio*; *aliquodfarium* (пор. *affor*) < *for*).

Перші ж відомості про саме явище **асиміляції у словах складної структури** знаходимо ще у **Цицерона**: «перша літера слова, до якого приєднується (*adiuncti verbi*) прийменник, змінила його (*summovit, sustulit*) [Cicero, Orator, XLVII, 158].

5. **Подвійні приголосні** в латинських композитах з'являються: 1) на стикові морфем: *vicissim* «у свою чергу» (< *vices* «зайняте місце» і *sum* «я є»); *plusscius* і *pluscus* «мудрий» (< *plus* «більше» і *scio* «знати»); 2) внаслідок асиміляційних процесів: *possum* «могти» (< *potis* «могутній» і *sum* «бути»); *malluviae* «вода для миття рук» (< *manus* «рука» і *lavo* «мити»); *succidia* «квартал виробників солонини» (< *sus* «свиня» і *caedo* «рвати»); 3)

розвитку афіксації: *blandicellus* «дуже підлесливий» (< *blan(di)dicus* < *blande* «ласкаво» і *dico* «говорити»); *sacerdotiussa* «жриця» (< *sacer* «священий» і **dho-t-s* «робити»); 4) коли до складу композитів входять запозичені компоненти з подвійними приголосними: *bardocucullus* «галльський плащ з каптуром» (< галл. *bardus* «бард» і галл. *cucullus* «каптур»); *bisaccium* «перекидна торба» (< *bis* «двічі» і гр. або кельт. *saccus* «мішок»); *vitiparra* «щиголь» (< *vitis* «виноград» і *parra* «горобець або синиця»); 5) коли компонент – експресивно марковане слово: *auriflaccus* «капловухий» (< *auris* «вухо» і *flaccus* «обвислий»); *sollers* «майстерний» (< *sollus* «цілий» і *ars* «мистецтво»); *duribuccius* «грубіян» (< *durus* «зухвалий» і *bucca* «рот»).

У народній латині подвійні приголосні мають тенденцію до спрощення, крім того, навіть у літературній мові вони вимовлялися як один звук (за винятком -ll-), тому в орфографії часто маємо дублети: *tribacia* і *tribacca* «сережка з трьома перлинами» (< *tres* «три» і *baca* «перлина»); *soliferreum* і *solliferreum* «метальний спис цілком із заліза» (< *sollus* «цілий» і *ferrum* «залізо»); спрощення наявне і у таких лексемах, як *bucina* «сигнальний ріжок» (< *bucca* «горло» і *cano* «співати»); *canifera* «жінка з кошиком на голові» (< *canna* «плетений кошик» і *fero* «нести»). Що ж до подвійного ll, то воно у народній мові перед i спрощується, а в літературній – зазвичай зберігається, наприклад: *stilicidium* і *stillicidium* «капання» (< *stilla* «крапля» і *cado* «падати»); *milifolium* і *millefolium* «деревій» (< *mille* «тисяча» і *folium* «листок»).

6. Спрощення в групі приголосних: *trimenstris* «тримісячний», *trimestria* «насіння, яке визріває протягом трьох місяців», *trimensis* «тримісячний» (< *mensis* < **menstris* «місяць»); *posmeridianus* і *postmeridianus* «післяполуденний» (< *post-* «після» і *meridianus* «полуденний» < *medius* «середній» і *dies* «день»); *septeresmus*, *septemremis* «септирема» (< *septem* «сім» і *remus* < *resmos* «весло»); *sexcenti* «шістсот», *Sescentoplagus* «Шістсотударник, ім'я у Плавта», *sedecim* «шістнадцять» (< *sex* «шість»); *dextrorsum* «направо», *laetrorsum*, *laevorsum* «наліво» (< *verto* «повертати» < арх. *vorto*).

7. Зникнення v в інтервокальній позиції: *olifer* і *olivi fer* «який приносить оливи» (< *oliva* «олива» і *fero* «нести»); *vipera* «гадюка» (< **vivipera* < *vivus* «живий» і *pario* «народжувати»).

8. Давнє ***d**_v перейшло в **b**: *duipes* і *bipes* «двоногий» (< *duo* «два» і *pes* «нога»), паралельно існують і композити з першим компонентом від *duo*, і більш поширені від *bis*.

9. У першій половині IV ст. до н. е. відбувся перехід **s** > **r** в інтервокальній позиції (закон ротацізму). Фонетичною передумовою переходу **s** в сонант **r** було одзвінчення **s**. У народній латині глухий **s** в інтервокальній позиції мало тенденцію до переходу у дзвінкий **z** (пор. у франц., італ. мовах), але у композитах цього не відбувалося задля збереження етимологічної прозорості: *feniseca* «косар» (< *fenum* «сіно» і *seco* «косити»).

10. Про напівприголосний характер **v** свідчить народна етимологія, напр. у *pituita* «слиз»: *Pituita, каже Елій, походить від quia petat vitam, тому що слиз загрожує життю* [Quintilianus. Inst.or. 1. 6. 36]. Трискладовий характер цієї лексеми підтверджують і словники. Римляни для розрізнення звуків [**u**] і [**v**], які позначалися однією графемою **v** (графема **u** і **v** введені у 16 ст. П'єром Раме), уникали поєднання **vv** на письмі: через це зустрічаються написи, де одна **v** пропущена *flvius* (замість *flvvius*), крім того, перед нею часто **u** переходило в **o** (див. с. 34). Тому деякі дослідники вважають, що в таких словах, як *volt*, *volgus*, *volpes*, *voltur* голосна **o** – це «замаскований» графічний прийом для уникнення **vv**, що допускало його читання як **uu**, **vu**, **uv** і **ū**, а насправді ці слова вимовлялися відповідно як *vult*, *vulgus*, *vulpes*, *vultur* [112, 58-59]. Але народна етимологія слова *volpes* не підтверджує цю гіпотезу: у Варрона – “...*volpes, ut Aelius dicebat, quod volat pedibus*” (...лис, як говорив Елій, бо літає ногами); у Квінтіліана *vulpes походить з volipes*.

11. **Метатеза** не є надто поширеним явищем у композитах латинської мови. Пор. окремі приклади: *lapicidinae* і *lapidicinae* «каменяря» (< *lapis, lapidis m* «камінь» і *caedo* «рубати»); пор. також у компонентах – *sacerdos* «жрець» (< *sacer* < *sakros* «святий» і **dho-t-s* «класти»).

12. Значно частіше зустрічається **гаплогія** (випадіння однакового або подібного складу): *conchilegulis* «збирач равликів» замість **conchililegulus* (< *conchilium* «пурпурний равлик» і *lego* «збирати»); *fastidium* «огода» замість **fastidium* (< *fastus* «пиха» і *taedium* «огода»); *Equirria* «свято на честь Марса» замість **Equicurria* (< *equus* «кінь» і *curro* «бігти»).

2. Етимологічний критерій ідентифікації композитів

У Давній Греції слово *етимологія* означало вчення про справжню природу слова. Цицерон переклав цей термін латиною як *veriloquium*, хоча й надавав перевагу власне латинському *notatio*: «Multa etiam ex notatione sumuntur. Ea est autem, cum ex vi nominis argumentum elicitur; quam Graeci ἔτυμολογία appellunt, id est *verbum ex verbo veriloquium*; nos autem novitatem verbi non satis apti fugientes genus hoc notationem appellamus, quia sunt verba rerum notae. Itaque hoc quidem Aristoteles σύμβολον appellat, quod Latine est nota» – «Багато чого можна довідатися із значення. Отже, коли із назви добувається пояснення, то греки називають це ἔτυμολογία, тобто дослівно *veriloquium* (досл. істинно сказане – О. Є.). Ми все ж таки уникаємо не зовсім придатного нового слова і назвемо по-нашому – *notatio* (позначення), тому що слова – це знаки речей. У цьому ж сенсі Арістотель вживає слово *σύμβολον*, що латиною є *nota* (знак) [Cicero, Top., 35]. У Квінтіліана є ще назва *originatio*. За латинським граматином Варроном, етимологія з'ясовує, чому і звідки походять слова: *cur et unde sint verba* [Varro, De ling. lat., V, I]. Ця антична концепція етимології пов'язана з найдавнішою теорією мови: первинні слова-етимони (гр. ἔτυμον) повинні відповідати самій природі речей. Античні граматики прагнули розкласти слова на такі складники, які могли б відповідати первісному змісту кореня-ідеї. Про жвавий інтерес до тлумачення латинських слів свідчать не тільки твори найбільш освічених особистостей Давнього Риму (Цицерон, Варрон, Квінтіліан, Валерій Флакк, Фест, Авл Геллій, Ноній, Ісідор та ін.).

У середні віки етимологія стала фундаментом для граматики і риторики, тому основним її призначенням було виявлення «необхідних» зв'язків у слові. Крім того, етимологія середньовіччя базувалася на переконанні, що всі мови походять від однієї відомої мови. У Франції, напр., ще в XVII ст. існувала думка, що французька мова походить від юдейської. А на початковому етапі розвитку порівняльно-історичного мовознавства з'явилася «мода» виводити походження слів з санскриту. У римлян же була поширена думка про походження латинської мови від еолійського діалекту грецької мови: «Етимологія передбачає широку ерудицію і тоді, коли вона проводиться у словах, запозичених з грецької мови, яких багато, і особливо тих, які відмінюються за еолійським

діалектом, до якого наша мова має більше наближення» [Quint. L. 1.6.31]. Отже, часто вони вбачали грецьку етимологію навіть там, де її не було. Пор., напр., “*Panis dictus quod cum omni cibo adpronatur, vel quod omne animal eum adpetat ; πᾶν enim Graece omne dicitur*” (Хліб (panis) названий тому, що додається до **всякої** їжі або через те, що **кожна** жива істота його прагне: бо πᾶν грекою означає **все**) [Isid. Etym. 20,2,15].

Етимологія в сучасній концепції це наука, що намагається не тільки встановити формальне і семантичне походження слова чи морфеми, але й відтворити їх історію у зв'язках із словами своєї родини, словами близькими за формою і змістом, а також із предметом, який вони означають. І в цьому сенсі етимологія – це поняття суто діахронічного характеру. У синхронії вона відповідає мотивації слова та його внутрішній формі. Для римлян «діахронічний слід майже негайно губився. Що було до них – це забуття. Все, що вони можуть визначити, у рамках діахронії – чи, можливо, тут треба говорити про тривалу синхронію? – це деяка еволюція своєї лексики» [206]. Пор. ще «Є цікавість до старожитностей, постійна принаймні з часів Варрона, часта у Цицерона, великого аматора і цитувальника архаїзмів, розсіяна по всій царині латини та інколи зібрана в одному місці з претензією на науковість чи хоча б з педагогічною метою, як от словник Нонія за текстами авторів республіканської доби, але про системний діахронічний аналіз аж ніяк не йдеться [там само].

2.1. Народна етимологія

Народна етимологія як усталений термін існує давно. Сама назва не дуже вдала, з цим погоджуються більшість мовознавців, тому кожен дослідник пропонує своє визначення цього явища. Протиріччя закладене вже в самому слові *народна*. Як зазначав С. Ульманн, не йдеться про втручання в цей процес *народу* в соціологічному сенсі [258, 121]. З іншого боку, як вважав М. В. Крушевський, кожне слово створене *народом* і будь-яка спорідненість, якщо вона відчувається, то відчувається *народом* [87, 48]. Народна етимологія завжди протиставляється етимології науковій. Тому часто її називають *хибною*, або *псевдоетимологією*, або ж окремим випадком хибної етимології [21, 114]. Що ж до народної етимології в *давніх* мовах, то ми не можемо різко протиставляти її етимології науковій з кількох причин: по-перше, на етапі свого становлення вона була водночас і народною, і науковою. По-друге, відсутність або фрагментарний арсенал

першоджерел не дозволяє повною мірою відтворити ланцюжок еволюційних змін давньої мови так, як це можна зробити, напр., із фр. словом *autruche* (страус), що походить від лат. *avis struthio*. По-третє, не існує носія мови, який міг би засвідчити асоціативний зв'язок, на чому часто базуються дослідження народної етимології в сучасних мовах (так звана *паронімічна атракція*). Російський вчений В. М. Топоров відзначає відносний характер етимології, який пов'язаний з неповною картиною етимологічної історії слова, коли етимолог розглядає її «згори» (з сучасності) і бачить лише результати і наслідки, але не бачить «черешків». Але якби існував гіпотетичний спостерігач «знизу» (з минулого), то йому були б видні «черешки», але доля їх залишалася б невідомою [157, 209]. Втім і не гіпотетичний, а цілком реальний носій мови Варрон, який жив за доби «класичної латини», часто стосовно етимології не міг вказати причину всіх слів, проте головне, на думку Варрона, – це послідовність у пошуках істини: «навіть якщо я і не бачу коренів дерева, тим не менш, я можу сказати, що груша – з гілки, гілка – з дерева, воно – з коренів, хоч я їх і не бачу» [Varro, De ling. lat., VII, I].

Народна етимологія часто виникає внаслідок «затемнення» значення слова, а в давніх мовах таких «темних плям» набагато більше, ніж у сучасних. Відмінність народної етимології від наукової полягає не в реконструкції втрачених етимологічних зв'язків, а в поясненні слова відповідно до сучасного стану мови, тому найчастіше народна етимологія реалізується в синхронії, хоча може бути джерелом діахронічних змін – формальних чи семантичних, а іноді й обох. Еволюція мови призводить інколи до того, що народна етимологія стає “*справжньою*”, хоча й історично хибною, бо у свідомості мовців закріпилося саме таке, а не інше, значення. Пер Гіро (Pierre Guiraud) протиставляє терміну етимологія (*étymologie*) у сучасному значенні цього слова греко-латинський термін *ethymologia* для позначення мотивації навиворіт: встановлюється наближення між двома словами і потім вигадується ситуація або історія, які покликані це наближення виправдовувати [224, 405-413].

Так, латинське слово *repudium* (розірвання шлюбу) походить від *retro* (назад) і *pes* (нога), пор. також *tripudium* (тритактовий танок) від *tres* (три) і *pes* (нога; стопа віршована). Можливо, слово мало колись значення *відитовхувати від ноги*, однак римляни пов'язували його із *pudef* (соромно), про це свідчать різні джерела, а вже на базі цього

слова з'явилося інше – *propudium* (ганебний вчинок). Або така назва, як *Matuta* від *mane* (ранок) і *tueri* (охороняти). Індоевропейський корінь **ta* пов'язаний з поняттям *краса*. Чому ж у свідомості римлян Матута асоціюється з ранком? Бо Матута – це давньоіталійська богиня, що потім ототожнювалася з Авророю, богинею вранішньої зорі.

Цінність народної етимології полягає не в “істинності” значення того чи іншого слова, а у виявленні асоціативних зв'язків і мовної компетенції, вона відображає (семіо)логічну стратегію мовця в реалізації своїх лексичних знань [194].

Мета народної етимології в давньоримській лінгвокультурі, як і в інших, полягає у пошуку природної мотивації в рамках власної форми слова, у своєму власному “внутрішньому словнику”. В етимологічних дослідженнях давніх мов часто зустрічаються посилання на думку носіїв мов античної доби на зразок: «давні говорили так, писали у такий спосіб, таке слово у Еннія, Елія тощо», що засвідчує неабияку зацікавленість цими питаннями в античні часи та в епоху середньовіччя. Однак про системну етимологічну практику навряд чи можна тут говорити, проте ми не повинні ігнорувати ці відомості тільки через те, що вони здаються нам “наївними” (наївна етимологія – ще одна із вживаних назв цього явища). «Дослідник-когнітивіст, як зазначає Міхал Жепеля (Michał Rzepiela), прагне з'ясувати все, що належить нижньому рівню мови і особливу роль відводить народній етимології. Він відкидає думку про хибність етимології, якщо вона не є строго науковою. Ми маємо численні приклади подібної етимології, засвідченої авторами античності, зокрема Варроном. Втім, такі автори, як Варрон, чи не заслуговують вони на довіру хоча б тому, що ми не знаємо, наскільки «народними» є наведені ними свідчення? Цілком можливе і те, що їхні етимологічні пояснення є лише здогадами, навіть імпровізаціями, які не відображають мовної свідомості не надто грамотних мовців» [248, 456-457]. Отже, подібну етимологію, на нашу думку, варто було б називати не народною, а **народно-науковою**. Пор. ще: «Древні розуміли залежність мови від історії і на базі збережених переживань у мові іноді досить влучно відновлювали історичні факти, на що натякало певне переживання в мові» [126, 28]. Тому деякі тлумачення давніх етимологів не викликають сумніву з огляду на прозорість внутрішньої форми, наприклад: *Tubicines a tuba et canendo* (**Гравці на сурмах від сурми і співають**) (Варрон). Інші, не такі “прозорі” підтверджуються сучасними етимологічними дослідженнями [160, 129], наприклад:

Meridies ab eo quod medius dies (Полудень від половина дня), тим більше, що Варрон пояснює: «*D antiqui, non R in hoc dicebant, ut Praeneste incisum in solario vidi*» (давні Д, а не Р тут вимовляли, я сам бачив це вирізьбленим на сонячному годиннику в Пренесте). Є і такі, що настільки затемнені, що залишається лише прийняти певну інтерпретацію чи зробити нотатку на зразок «більш схоже на народну етимологію». Квінтіліан, який найбільш прискіпливо ставився до етимологічних трактувань, допускає, що *lepus* «заєць» від *levipes* «легка нога» і *vulpes* «лис» від *volipes* «який літає ногами», але засуджує інші етимології на зразок: *stella* «зірка» походить від *luminis stilla* «крапля світла», *verbum* «слово» – від стягнення *aër verberatus* «посічене повітря», тому що промовляння нібито коливає (б'є) повітря. Звичайно, що подібні спостереження не можна вважати справжнім науковим дослідженням. Однак «ненаукова» етимологія виявляє інші цікаві тенденції, що стосуються не тільки семантичної організації лексичних одиниць, але й засобів синтагматичного аналізу. Це стосується, насамперед, особливостей адаптації запозичуваних композитів так, *hemicranium* (мігрень) перетворилася спочатку в *emigranium*, а потім у *migranium* під впливом латинського дієслова *migrare* («блукати»); грецьке *ῥιζοκόρρι ζα* («корінь солодки») під впливом *liquor* («рідина») перетворилося на *liquiritia*; для давніх римлян слово *ros* у композиті *ros marinus* («розмарин») означало «роса», хоча насправді це грецьке слово *ῥοῦς* («течія»). Запозичені слова часто були незрозумілі малоосвіченим римлянам, тому мали кілька варіантів формального вираження. Напр., *lorandrum*, *rorandrum*, *rodandrum* (рододендрон) – «деформація» грецького *ῥοδὸδενδρον* із гаплогією і під впливом *lorus=laurus* («лавр»); слово *καρυόφυλλον* («гвоздика як прянощі») перетворилося на *cariofolium*, що дало французьке *girofle*, і на *cariophālum* (пор. іт. *garofano*), оскільки з формою предмета (листок) були відповідні асоціації. Інколи народні назви підлягають корекції, напр., *citocacia* (назва мильнянки, проносного засобу), від *cito* (швидко) і *casare* перетворилася в *citococia* від *cito* і *coquere* (варити), тобто з засобу швидковищипувального у швидкоперетравлюваний. І таке семантичне переосмислення справді можна назвати народною творчістю.

Крім того, складається враження, що при народній етимології як спонтанній, інтуїтивній етимологічній практиці легше ідентифікуються семантика на рівні лексем (основи, цілі слова), ніж морфеми – виразники граматичних значень (префікси, суфікси,

закінчення). Народній мові взагалі притаманні часті «зміни (інколи досить несподівані) значення слова, викликані або етимологічною реінтерпретацією для відновлення мотивації, або новим членуванням морфологічних одиниць» [245, 456]. У такий спосіб прості слова стають “народними” композитами. Напр., *ornatus* («прикрашений»), від *os*, *oris* («обличчя») і *natus* («народжений»); *severus* («суворий»), від *saevus* («лютий») і *verus* («дійсний»); *ficēdula* («вівчарик» (назва пташки) наближують, незважаючи на якість голосної *e*, до *ficus* («фіга») і *ēdere* («їсти»); слово *levir* («брат чоловіка») у Нонія *quasi laevus vir* («немовби лівий чоловік»), насправді ж воно походить із *devir* (пор. укр. дівер), як і у випадку *lacruma* із *dacruma* («сльоза»). Пор. також Плінієве тлумачення *nasturcium=nasturtium* («хрінниця» (назва рослини) через *a narium tormento* («від якого верне ніс»)).

Кумедними видаються трактування Ісидора: “*Sepultus dictus est eo quod sine pulsu*” – «Похований, бо нерухомий»; “*Nobilis, non vilis*” – «Знатний, бо не нікчемний». Більшість тлумачень є дуже короткими: “*Mancus, manu ancus*” – «Каліка, бо на руку скалічений»; “*Prudens, quasi porro videns*” – «Обережний, бо далеко бачить». Такі пояснення більше нагадують гру слів. Складається враження, що автор навмисне добирає риму: “*Niger, quasi nubiger*” – «Чорний, бо хмарний»; “*Miserabilis, quod sit miseriae habilis*” – «Нікчемний, бо удатний на нещастя». Таку етимологію слід вважати «народно-авторською». Часто це проступає в поетичних творах, напр., вислів *omnicaruae caprae* («кози-всезриси»), процитований Варроном, або у Петронія *mero meridie* («опівдні», тут маємо гру слів на базі *merus* («чистий») і *merum* («нерозбавлене вино») та омофонічним їм першим компонентом *meridies*). Винахідливі інтерпретації зустрічаються і у наші часи, пор. хоча б *cadaver* («труп») – *caro data vermibus* (досл. м’ясо віддане хробакам) [231].

Народна етимологія найчастіше виникає як наслідок втрати словотвірної мотивації слова: «фонетичні зміни і забуття етимологічного змісту призводять обов’язково до диспропорції між словом і річчю. Якщо ця диспропорція відчувається тим, хто знає історію певного слова, ми з впевненістю можемо констатувати втрату етимологічної мотивації» [225, 100]. Втрата мотивації викликає зворотній процес відновлення певного зрозумілого значення слова і його походження – ремотивацію.

Народною етимологією називають не тільки інтуїтивне переосмислення слова, але й цілком свідоме тлумачення латинських слів, зафіксоване в глосаріях, працях граматиків та в етимологічних словниках. Навіть при науковому пошуку можливі хибні, помилкові твердження. Чим далі від конкретної історичної епохи, тим більше недоречностей в інтерпретації слів давніх мов. С. Ульманн вважає, що причиною помилкових суджень є не стільки неграмотні люди, скільки напівграмотні або навіть грамотні, але недостатньо обізнані, такі як середньовічні писарі, латиністи Ренесансу [258, 121]. Помилки трапляються і в набагато ближчі до нас часи, і на сучасному етапі розвитку етимології. Так, порівнюючи дві праці з етимології латинської мови XIX століття, можемо помітити, що у словнику Людвіга Додерлайна, крім наведених «народно-авторської» етимологій (*Minerva* від *mens* («розум»)) і *luere* («очищувати»), *trucidare* («рзати») від *taurus* («віл») і *caedere* («вбивати»), *selliquastrum* («високе крісло») від *sella quadrata* («квадратне сидіння»), знаходимо набагато більше власних етимологічних міркувань. А от А. М. Велпі намагається подати різні трактування, напр., *vipera* («гадюка»): 1) **ἵππομα* (стискати до болю) 2) *viripera, quod parit virus* («та, що народжує отруту») 3) *vifera, quod fert virus* («та, що несе отруту») 4) *vivipara* («живородна») за Фестом. Докладного аналізу у цих словниках немає, є лише збірка етимологічних інтерпретацій із посиланням (не завжди) на джерела або у формі власних міркувань. З цього приводу є досить іронічне зауваження Шарля Нізара, автора словника цікавих етимологічних тлумачень лексем французької мови: «Подивіться (словник) Вільсона, у нього питають про значення одного слова, і він їх дає дванадцять. Обирайте, якщо зможете» [240, 2]. Автори ж словників античних старожитностей більше зосереджені на історичних фактах, предметах, ніж на знаках, що відображають ці поняття. Так, Ентоні Річ («Словник римських і грецьких старожитностей») вважає, що слово *altare* походить від *alta ara*, бо збереглися зображення вівтаря з двома жертівниками (*ara*): високий (*alta*) слугував для жертвоприношень вищим богам. Автори «Етимологічного словника латинської мови» Альфред Ерну і Антуан Мейє вважають таке тлумачення народноетимологічним, бо, на їхню думку, слово походить від *adolere* (пахнути). У цьому випадку швидше йдеться про протиставлення *квзінаукової* та *наукової* етимології. Деякі автори, захоплюючись певною мовою, створюють «кабінетні» етимології. Так, Олжас Сулейменов виводить етимології від тюркських мов: «У

романських і германських числівниках –enti (-enta, -iinti) зберігає найдавніше, пряме значення – «в десяти»... Дуже цікава назва сотні, що виразно містить той самий суфікс (тобто тюрк. ikinti): centa – 100 (іт.), centum (лат.). Але в складних (словах) виступає схоже на праформу *centi (centipes – «стоногий» при pes – «нога»; centigranius – «великий колос», букв. «стозерний» тощо) [154, 346-347]. Пор. ще: «Назви для цих грандіозних понять (великих чисел) добували способом народної етимології: використовували варіант «мільйона», що походить від огузького bin – 1000, *binli-on > billion. Осмислили це слово, спираючись на латинський префікс bi-, який надає значення «подвійний», «двожкий» [там само, 351]. Латинський числівник у слові billion, звичайно, присутній, але зовсім з іншого приводу: лексему billion придумав французький математик Ніколя Шюке у XV ст., який витяг -llion з million і додав bi- «два», щоб відтворити 1000000². За влучним висловом Робера А. Гелжана (Robert A. Geuljans), етимологія – це історія слів, однак це не мистецтво, а мистецтвом є те, як розповісти цю історію: є багато істориків, які є поганими оповідачами, проте є й погані етимологи, однак гарні байкарі [221]. Специфіка етимологічних досліджень саме латинської мови полягає в тому, що намагаючись встановити істину з точки зору сучасної етимології, неможливо ігнорувати етимологію народну. «При безсумнівній важливості та беззаперечно провідному статусі етимології як галузі порівняльно-історичного мовознавства, загальна картина буде неповною при ігноруванні молодших братів цієї «наукової» етимології, які залишаються невизнаними нею» [157, 205].

2.2. Наукова етимологія

Видатний український учений А. О. Білецький, фахівець у сфері етимологічних досліджень, зокрема, у грецькій мові, зазначав, що ставлення до етимології завжди супроводжувалося певним скепсисом: «як би не визначали саме поняття – «етимологія», але те, що у нас називається «етимологією» або власне «етимологічним дослідженням» у звичайному розумінні не може претендувати на звання «науки» [21, 14]. Саме А. О. Білецький, розробивши методику етимологічних досліджень давніх мов, тим самим підняв їх на новий, науковий рівень. Етимологія за визначенням українського вченого О. І. Іліаді – це наука, метою якої є відновлення зруйнованих структурних і семантичних зв'язків між лексемами (та їхніми формами), утвореними у межах однієї давньої

словотвірної парадигми (етимологічного гнізда), реконструкція їхнього первісного вигляду і визначення джерела, шляхів, часу інфільтрації чужорідних елементів словника [69, 14]. Основні підходи у встановленні наукової етимології полягають у фонетичному, словотворчому, семантичному і лінгвогеографічному аналізах.

Фонетичний аспект етимології. Для успішного встановлення етимології слова важливо враховувати не тільки фонетичні зміни у системі вокалізму і консонантизму латинської мови, але й зміни, які мають більш глибоку хронологію, а саме відповідники індоєвропейські, які можна подати переліком [120, 49-52]. Знання фонетичних закономірностей необхідне для будь-якого етимологічного дослідження. Так, дані латинських граматиків про дублети *duellum/ bellum* «війна», *duenos/ bonus* «гарний» свідчать про перехід архаїчної форми *d^w в b, отже у композитах *duidens, duicensus, duis* спостерігається *dwi → bi- (*bidens, bicensus, bis*). Римляни відчували близькість слова *frater* «брат» до грецького відповідника: у Феста “*frater a Graeco dictus est φρίτωρ vel quod sit fere alter*” – «*frater* походить від *φρίτωρ* та звучить трохи інакше». *Frater* – слово індоєвропейського походження на позначення близького родича по крові або по союзу. У грецькій мові збереглося останнє значення – «фратрія, рід, коліно».

Основну роль в етимологічних дослідженнях відіграє **словотвірний аналіз**, оскільки «саме він дає ключ до тлумачення структури і взаємовідношень між словами, що втратили дериваційні зв'язки, які їх колись об'єднували, відновлення зруйнованих словотворчих гнізд. Фонетичний критерій при цьому виступає гарантом правильності зіставлених лексем, тобто виконує функцію перевірки» [69, 123]. Дослідниками історії латинської мови з різних країн на базі Центру Альфреда Ерну (Centre d'Alfred Ernout, France) розпочато роботу із створення апарату словотвірних формантів, які досліджуються у синхронічному та діяхронічному планах. До розгляду залучають етимології як давні, так і сучасні. Так, у працях римських граматиків є багато матеріалу, який дозволяє створювати словотвірні ланцюжки, наприклад у Варрона від лексеми *manus*: “*A manu manupretium; mancipium, quod manu capitur; quod coniungit plures manus, manipulus; manipularis, manica. Manubrium, quod manu tenetur. Mantelium, ubi manus terguntur*” – «Від *manus* («рука») *manupretium* («платня за працю»); *mancipium* («юридично оформлена купівля»), тому що береться рукою; від того, що рука об'єднує багатьох –

manipulus («сніп, маніпул»), також *manipularis* («рядовий»), *manica* («рукав»). *Manubrium* («ручка»), бо тримається рукою. *Mantelium* («серветка, скатерка»), бо нею руки витирають». У цьому випадку міркування Варрона не викликають жодних сумнівів у сучасних етимологів. Протилежний приклад – коли давня етимологія не збігається із сучасною: “*Cisterna dicta est, quod cis inest infra terram*” – «*Cisterna* («підземний резервуар») названа, тому що знаходиться під землею». Тут має місце неправильне членування на словотвірні компоненти *cis – terna* (в коментарі до Феста – *quasi cisterrea* «нібито підземна») замість *cist-erna*. У латинській мові є запозичена з грецької мови лексема *cista* від *κίστη* («скринька, кошик з кришкою»), але зміна лексичного значення «скриня → підземний резервуар» призвела до семантичного затемнення лексеми *cisterna* у свідомості носіїв. А. Ерну припускає, що це слово потрапило до римлян через етрусків, у яких цисти (поховальні урни) були поширеним предметом культу, можливо і цистерни також, до того ж, це слово містить типово «етруський» формант – *-erna*.

Семантичний аналіз стає необхідним при затемненні одного з компонентів латинських композитів. Так, лексема *par(r)icida* завжди викликала цікавість етимологів через невизначеність її семантики. Другий компонент **cida* означає «вбивця», від дієслова *caedere* «вбивати». Щодо першого *parr-*, то найбільш поширеним тлумаченням є наближення до *parens, parentis* «батьки», хоча у цьому випадку важко пояснити фонетичний перехід *parent-* → *par(r)-*. До того ж, як термін права, ця лексема явно протиставляється лексемі *parenticida* «вбивця батьків»: “*...parricida non utique is qui parentem occidisset dicebatur, sed qualemcumque hominem indemnatum. Ita fuisse indicat lex Numa Pompili regis...*” («*paricida* називали не тільки того, хто вбивав батьків, але й звинуваченого у вбивстві будь-якої людини. Так вказував закон царя Нуми Помпілія») [Р. Ф.]. Андре Макделен (André Maqdelain) проаналізував існуючі етимології лексеми *paricidas*, зазначивши, що Мейлан (Meylan) і Тондо (Tondo) вважають, що перший компонент має значення «мішок», хоча виводять етимологію з рвних лексем – від *parix* (Мейлан) і *pera* (Тондо), натякаючи на звичай зашивати у шкіряний мішок і кидати в море злочинців, звинувачених у вбивстві близьких родичів. Т. Момзен (Т. Mommsen) тлумачив *paricidas* як похідне від *caedere* «вбивати» з пейоративним префіксом *per-*, як у *perduellis* «ворог». Ж. Вакернагель (J. Wackernagel) запропонував цікаву версію походження *parr-*

від санскритського *pursa* «людина». Здійснивши словотвірний аналіз, А. Макделен проаналізував за контекстом вживання лексеми *par(r)icida* і висунув свою версію її значення – «негідник», вважаючи, що у римлян це слово було просто лайливим [232].

При етимологічних дослідженнях важливо враховувати **лінгвогеографічний** аспект, який передбачає [за 69, 174-175] встановлення відповідності в контактних діалектах однієї мови аналогічних форм у мовах сусідніх народів і, нарешті, пошук етимологічно тотожних основ у інших індоєвропейських мовах. Проілюструємо цей аспект етимологією слова *pontifex* («понтифік, жрець»). Про те, що походження цієї лексеми було не дуже зрозуміле навіть давнім римлянам, свідчить таке висловлювання Варрона: «*Pontifices* («понтифіки»), як Сцевола Квінт називав верховного жерця, від *posse* («могти») і *facere* («робити»), отже *potentifices* («всевладні»). Я ж вважаю, що воно походить від *pons* («міст»), бо саме жерцями вперше був збудований і часто відновлювався *Sublicius* (дерев'яний міст через Тибр, зведений у VII ст. до н. е. за правління царя Анка Марція) для забезпечення умов здійснення обряду, що мав відбуватися на обох берегах Тибра». Автори етимологічного словника А. Ерну і А. Мейє вважають, що тлумачення Варрона – народна етимологія, проте припускають, що міст може осмислюватися як символ Рима, як «місто-міст», як його іноді називали, бо через нього здійснювався зв'язок північної Італії з південною, до того ж, одним із атрибутів понтифіка була сокира – символ будівельників. Французький дослідник Ле Бурделе вважає на підставі зіставлення з умбрійською мовою, в якій це слово означає «група; все», дуже близьким за значенням до і.-є. **penk^we* «п'ять» → «п'ять пальців» → «кулак», отже, що *pontifex* означає «той, хто робить все» [228, 61].

2.3. Етимологічні труднощі ідентифікації композитів і процедура визначення композитної структури

Типова структура латинського основокомполита має таку форму: до основи одного компонента приєднується основа другого компонента за допомогою спеціальної з'єднувальної голосної – інтерфікса *ī*. Напр., *multiformis* «рзноманітний» < *multus* «численний» і *forma* «форма». Якщо друга основа починається на голосний, то інтерфікс відсутній: *quadrangulus* «чотирикутний» < *quattuor* «чотири» і *angulus* «кут»; *semuncia* «півунція» < *semis* «половина» і *uncia* «унція». Слід зазначити, що інтерфіксальна *ī* може замінюватися на *ě*, *ū* внаслідок фонетичних змін, описаних вище. Разом з тим, є окремі

випадки, коли інтерфікс вживається, навіть коли наступна – голосна, у разі чого має місце гіатус, або зяяння. Передусім вони пов'язані з явищем **рекомпозиції** (див. с. 35) і засвідчені нечисленними лексемами пізнього походження: *obtusiangulus* «тупокутний» < *obtusus* «тупий» і *angulus* «кут»; *funiambulus* (поруч із *funambulus*) «канатний танцюрист» < *funis* «канат» і *ambulo* «ходити». У словах грецького походження або гібридних лексемах інколи зустрічається грецький інтерфікс **ѳ**: *euroborus* «східно-південно-східний вітер», *eurocircias* «східно-південно-східний вітер».

Інтерфікс переважно не вживається у композитах, де першим компонентом виступає прислівник (*graveolens* «дуже пахучий»), числівник (*septempedalis* «семифутовий»), у складних каузативних формах з дієсловом *facere* (*fervefacio* «нагрівати»), у композитах-зрощеннях (*domuitio* «повернення додому»).

Але крім типової морфологічної будови, у певних композитах, особливо давніх, на морфемному шві можемо мати: 1) іншу голосну (залежно від способу утворення композита голосну апофонічну, тематичну голосну, аналогічну або евфонічну); 2) ситуацію, коли з'єднувальна голосна загалом відсутня.

Для ідентифікації власне композита і відмежування його від простого чи афіксального слова необхідно встановити: а) морфемний шов, б) компоненти композита, в) значення кожного компонента, г) значення композита загалом.

Встановлення морфемного шва у композитах часто викликає труднощі. Порівняймо формант *-dicus* у таких лексемах: *veridicus*, *comoedicus*. Так, у безсумнівного композита *veridicus* «правдивий» < *verus* «правильний» і *dico* «говорити» формальною ознакою для визначення складної структури є морфемний шов із інтерфіксом **ї**; а от лексема *comoedicus* «комічний» структурно начебто подібна до *veridicus*, однак насправді не є композитом, а всього лише запозиченням з грецької мови – *κωμῳδικός*.

Найбільші ж труднощі викликає встановлення морфемного шва у давніх композитах, які, як правило, мають стягнену структуру: *mando* «доручати», від *manus* «рука» і *do* «давати»; *haruspex* «гаруспік, гадальник за нутрощами», від *harus* «нутрощі» і *specio* «дивитися»; *bes* «вісім унцій», від *duo* «два» і *as* «ас»; *nuncupo* «називати», від *nomen* «ім'я» і *capio* «брати» тощо.

Етимологічні труднощі ідентифікації компонентів композита і відмежування від афіксальних утворень представлені у Таб. № 1 у Додатках.

З'ясування значення композита. У деяких випадках, навіть коли з'ясована структура і значення компонентів, семантика композита загалом не є зовсім ясною, особливо якщо він у текстах зустрічається лише один раз – у коротких написах і глосах, відтак номінація не має усвідомлюваної з відстані часу предметної віднесеності. Напр., *lanoculus*, від *lana* «вовна» і *oculus* «око» – досл. «хтось (?) з вовняною пов'язкою на оці». Так само важко встановити назви птахів і рослин, якщо немає прямих відповідників у романських мовах: *atricapilla* – (невідомий) птах з чорною головою, від *ater* «чорний» і *caput* «голова», *centinodius* – (невідома) рослина, яка має багато згинів, наростів (?), від *centum* «сто» і *nodus* «вузол». Такі семантичні явища, як полісемія і омонімія також можуть бути на заваді тлумаченню значення композита. Так, *hospitica* у другому компоненті має *-cida*, від *caedo* «вбивати», тобто *hospitica* – це вбивця, але кого? Латинське *hospes* має кілька значень: 1) чужинець; 2) гість; 3) хазяїн. У подібних випадках необхідний аналіз за контекстом.

У нашому дослідженні ми не проводимо етимологічних реконструкцій, а спираємося на дані словників і спеціальних праць (див. перелік використаних словників). Однак, необхідність ідентифікації композитної структури інколи ставить перед нами у разі етимологічних розходжень проблему вибору найбільш вірогідного тлумачення.

2.4. Відновлення структури композита за лексемами романських мов

Деякі композити не засвідчені в латинськомовних джерелах, проте лексеми романських мов надають можливість відтворення їх імовірного вигляду. Так, напр., фр. *trisaieul* походить від латинського *tritavus* «прадід прадіда, дуже далекий предок». Пор. також фр. *bisaieul* і іт. *bisavolo* «прадід», на основі чого можна відновити латинське **bisavus*, яке пам'ятками мови не засвідчене. Наведемо ще кілька подібних відновлень: **quadricornus*, **quadrifurcum*, **quadruvium*, **tremaculum*, **albifolium*, **salmuria*, **tripaliare*. Особливо цінними є дані романських лексичних континуантів для з'ясування ступеня семантичної, а згодом і морфологічної єдності композитів біномінальної структури і розвитку способу зрощення. Пропонуємо для ілюстрації перелік окремих рефлексів латинських композитів у романських мовах (див. табл. № 2 у Додатках).

3. Формальний критерій виділення латинського композита

Композити у своїй більшості базуються на вільних синтагмах і являють собою, за висловом Е. Бенвеніста, мікросинтаксис [197, 145-162]. Багаточленна структура подібних утворень викликає питання про схожість із словосполученнями і критерії їх розмежування. Генетичну близькість композитів до словосполучень відзначають усі дослідники (В. Г. Адмоні, Н. В. Макарова, В. Д. Надмідон, І. М. Думбревяну та інші): більшість композитів утворюються саме на базі синтаксичних одиниць або словосполучень: «Саме синтаксична модель відкриває перспективу творення морфологічного складного імені шляхом трансформації. Речення в його різнопланових реалізаціях у такий спосіб втручається у сферу імені» [22, 254].

На думку В. Адмоні, важко встановити межі між композитами і синтаксичними конструкціями, оскільки вони є генетично близькими утвореннями [2, 305-306]. Я. Грімм ще у 19 ст. зазначав, що синтаксична конструкція передує складному слову, потім вони можуть співіснувати паралельно, і, нарешті, складне слово поступово відмежовується від синтаксичної конструкції, набуваючи нового лексичного значення [за 72, 5]. Цілком природно, що і композити, і словосполучення мають спільні риси, втім як і відмінності. Російська дослідниця Н. В. Макарова вважає, що у цьому питанні треба додержуватися «золотої середини» і враховувати неоднорідність складних слів, «одна частина яких створюється з номінативною метою, а інша – з метою синтаксичної зручності, що призводить і до більшої різниці між самими складними словами» [99, 23].

Основні критерії розмежування словосполучення і складного слова розроблялися багатьма дослідниками щодо різних мов. Крім усього, треба брати до уваги і те, чи мова йде про словоскладання чи основокладання. Розглянемо більш детально формальний критерій стосовно композитів власне латинської мови.

Передусім цей критерій пов'язаний з поняттям «цільнооформленості», формальної єдності в морфологічному і фонетичному планах, тобто, за словами І. М. Думбревяну, акцент ставиться на «цілісності морфонеMATичної структури слова» [54, 21]. Цільнооформленість слова проявляється у специфічних особливостях його внутрішньої будови (меншій завершеності і оформленості частин слова) порівняно з будовою частин

словосполучення (слів) [143, 197]. Цей критерій працює для композитів, утворених способом основоскладання, але не є достатнім при словоскладанні.

Ознаками цільнооформленості прийнято вважати:

1) *Цільнооформленість як особливий графічний образ слова*: написання разом або окремо. Дійсно, більшість композитів, утворених способом основоскладання, пишуться разом. Але слід враховувати, що в латинських джерелах досить часто текст має вигляд суцільно стягненого (для економії матеріалу для письма), крім того, епіграфічний і рукописний матеріал часто бував пошкодженим, що змушувало дослідників різних епох складати глосарії для тлумачення не тільки текстів, але й окремих лексем. На подібні труднощі звертають увагу дослідники давніх мов: «У деяких випадках неможливо встановити сам факт стягненості або нарізності написання (техніка письма на пергаменті, особливості шрифту, навички письма окремих писарів)» [122, 40]. Але особливо це вагання між написанням разом або окремо спостерігається у композитах, утворених способом словоскладання, коли часто фіксуються обидва написання: *bene merenti* (СІЛ, III, 12437) і *benemerenti* [СІЛ, III, 14406^a]. У ваганні між нарізним і стягненим написанням, на думку В. М. Павлова, проявляються вагання в усвідомленні цих лексичних одиниць як словосполучень або складних слів [121, 25]. Ще Цицерон наводив приклади словосполучень, у яких у потоці мовлення випадають звуки: «І без (злиття) голосних часто для легкості вимови скорочуються (слова), так, напр., говорять *multi'modis* (замість *multis modis*), *in vas' argenteis* (замість *in vasis argenteis*), *palmi' crinibus* (замість *palmis et crinibus*), *tecti' fractis* (замість *tectis fractis*)» [Cicero, Orator, 153]. Тут Цицерон явно вважає *multi'modis* словосполученням, хоча *multimodis* «різноманітно» як цілісна лексема засвідчена ще у Плавта, Теренція, Лукреція, Тіта Лівія та інших. Найчастіше форми дублетного написання зустрічаються у тих композитах, які зберігають керування відмінками, або ж мають інтерфікс (зазвичай, це – -i-) , який збігається з флексією або тематичною голосною основи, напр., *acceptilatio* («акцептиляція, формальний акт погашення боргу») = *accepti latio* (досл. принесення доходу); *acupictus* («вишивати») і *acupingere* (досл. малювати голкою); *argentifodina* («копальня срібла») = *argenti fodina*. Ми підтримуємо думку В. М. Павлова про те, що «молоде» і «свіже» сполучення двох лексичних елементів у композит все ще асоціюється із самостійними словами, отже

природно очікувати в таких випадках окремого написання компонентів [122, 44.]. Досліджуючи особливості становлення композитів німецької мови за пам'ятками XIII–XV ст. вчений зазначає, що «йдеться про період, коли прагнення до стягненого і нарівного написання визначалося цілковитим усвідомленням семантико-функціонального характеру окремих утворень, а не загальним формально-граматичним принципом написання, яке встановилося набагато пізніше» [Там само]. Однак саме латинській мові властивий особливий (і поширений) вид композитів-зрощень (т. зв. аглютинатів), де написання разом відображає не стільки функціонально-семантичний характер композита, скільки формально-структурний, народжений у процесі мовлення. Пор., наприклад: *magnopere* «дуже» (*magno opere*), *pedepressim* «крок за кроком» (*pede pressim*), *ubivis* «всюди» (*ubi vis*), *refert* «важливо» (*re fert*), *scilicet* «це ж треба!» (*scire licet*) тощо;

2) *Цільнооформленість як фіксований порядок і непроникність компонентів.* Композити зазвичай мають чітко **фіксований порядок** компонентів на відміну від словосполучення, що є, на думку Н. О. Чурилової, однією з диференційних ознак композита і словосполучення [181, 47]. Але специфікою латинського композита (як і його словосполучення-прототипа) є те, що він іноді паралельно існує у двох формах, які відрізняються різним порядком розташування компонентів, напр., *agricultor* і *cultor agri* «землероб», *arefacio* і *facio are* «висушувати», *primordia* і *ordia prima* «початок» (пор. *agricola*, *primordium*). Здебільшого це стосується композитів, утворених способом словоскладання, які можуть виявляти рухливість компонентів, особливо у віршованих творах. Дуже рідко це має місце в композитах, утворених способом основоскладання: *aequanimus* і *animaequus* «незворушний» (пор. *aequo animo*). «Рухливість меж між складними словами і словосполученнями, – вважає М. М. Прокопович, – свідчить не про тотожність, а, скоріш, навпаки, – про різницю між ними» [130, 60], бо виявляє проміжний етап у становленні композита.

О. С. Ахманова визначає цільнооформленість як «неможливість розділити сполучення на окремі слова, відрізки, граматично оформлені як частини мови» [10, 51]. Це твердження істинне в латинській мові лише для композитів, утворених способом основоскладання: «принцип формальної нерозкладності структури складного слова знаходиться у тісному зв'язку з принципом морфологічної єдності композитів» [54, 23].

Непроникність передбачає неможливість вставлення іншого слова всередину композита. Однак і тут ми спостерігаємо відхилення від цього твердження: інколи в композитах, і навіть у префіксальних словах, зустрічається *тмеза* (від гр. τμήσις «розрив» – явище, коли всередину групи слів чи одного складного слова вставляється прийменник, сполучник, займенник тощо), напр., *sacrosanctus* «священний» – *sacroque sanctus*; *interlego* «обривати» – *interque legendae*; *supplico* «благати» – *sub vos placo*; *benefacio* «надавати послугу» – *bene omnia fecit*; *septentrio* «північ» – *septem subjecta trioni*. Про це явище згадує ще Прісціан Цезарейський: «однак вони (композити) також можуть (стояти) окремо, якщо б ти і поставив різний наголос чи вставив би між ними сполучники, як у словах *resque publica, populusque Romanus, tribunusque plebis*» [Priscianus, Institutiones grammaticae, L. V, 0183]. Однак ця формальна розчленованість не впливає на семантичну єдність сполуки, лише виконує певні функції, найчастіше синтаксичного характеру (напр., функцію з'єднання за допомогою постпозитивного сполучника -que) або інші функції: у Вергілія, напр., лексема *septentrio* не вміщувалась у необхідний розмір гекзаметра;

3) *Цільнооформленість як наявність єдиного граматичного показника при словозміні*. Дослідник О. К. Федоров вважає, що відмінювання обох компонентів складного слова дає підстави вважати його словосполученням [167, 91]. Проте ми не можемо погодитися з цим твердженням стосовно способу словоскладання, де в деяких композитах обидва компоненти відмінюються як окремі слова. Напр., *primum tempus* «весна», *res familiaris* «приватна власність», *plumbum album* «олово», *asinus indicus* «носоріг», *jusjurandum* «клятва», *ovis mas* «баран». Стосовно розмежування складних слів і словосполучень з прикладками, то, на думку О. М. Пешковського, ознакою складного слова є втрата відмінювання першою частиною сполуки [124]. У латинській мові цей критерій свідчить про еволюцію словоскладання в основокладання. Так, у двочленних композитах *Liber pater* «Лібер-батько (бог)», *Neptunus pater* «Нептун-батько», *Semo pater* «Семон-батько» відмінюються обидва компоненти (Gen.s. – *Liberi patris, Neptuni patris, Semonis patris*), але у стягнених їх формах – тільки один, напр., *Neptunuspater, Marspiter, Semipater* (Gen. s. – *Neptunuspatis, Marspitrīs, Semipatris*). А у копулятивних (сурядних) латинських композитах (не дуже поширених) спостерігається стирання флексії першого компонента і розвиток на її місці інтерфіксальної голосної, другий же компонент зберігає

граматичний показник флексії, напр., *austroafricus* «південно-південно-західний вітер», від *auster* «південний вітер» і *africus* «південно-західний вітер», *nucipersicum* «горіх, прищеплений до персика», від *nux* «горіх» і *persicum* «персию». Однак для композитів, утворених способом словоскладання, цей критерій не релевантний, оскільки в них часто зберігаються граматичні показники не тільки в другому компоненті, а й упершому: *senatusconsultum* «постанова сенату»; *fideicommissum* «фідейкоміс, рівновид заповіту»; *graveolens* «який сильно пахне»; *unusquisque, unaquaeque, unumquodque* «будь-який, а, е»; *aquaehaustus* «право користуватися водою». Крім того, римські граматики засвідчують дублетні форми композитів із зміною числа, наприклад: *orbisterrae* і *orbisterrarum* «земна куля, світ»; *paterfamilias* і *paterfamiliarum* «батько родини»; *armipotens* і *armorumpotens* «сильно озброєний»;

4) *Цільнооформленість як результат фонетичних змін на стикові компоненти та морфологічних змін у другому компоненті.* Критерій фонетичних змін на стикові компоненти (асиміляція, дисиміляція, елізія, усічення основи, гаплогія тощо) може бути ознакою складного слова. Проте виокремити з-поміж композитів види, утворені власне словоскладанням чи основоскладанням не завжди видається можливим. Якщо, напр., перший компонент виражений іменником II відміни в Gen. s., то закінчення -i родового відмінка може збігатися з інтерфіксальною голосною, яка в латинських композитах здебільше виступає також як i (див. с. 33). Відтак, *auripigmentum* «жовта миш'якова обманка» чи все ж *auri pigmentum*, досл. золота фарба; *ferrifodina* «залізна копальня» чи все ж *ferri fodina*, досл. заліза копальня (але пор. *arenifodina*, від *arena, ae f*; *salifodina*, від *sal, salis m*; *cretifodina*, від *creta, ae f*); *fenisector* «сінокосар» чи все ж *feni sector*, досл. сіна косар; *amicustos* «зброєносець» чи все ж *ami custos*, досл. зброї охоронець. Деякі з наведених прикладів зафіксовані у вигляді двох лексем. Пор. думку В. І. Карпова: «якщо припустити, що сполучна голосна композита в багатьох випадках була омонімічна відмінковому закінченню залежного слова іменного словосполучення, то, ймовірно, вона могла виступати у мові тим елементом, за допомогою якого зберігалася співвіднесеність композита і синтаксичної групи» [72, 28].

Фонетичні (рідше морфологічні) зміни можуть відбуватися в композитах-юкстапозитах і зрощеннях: *fenu(m)graecum* «пажитник (рослина)», *anim(um)adverto*

«звертати увагу», *plebi(s)scitum* «плебісцит, рішення народних зборів», *altri(u)msecus* «на іншому боці». Морфонологічні ж зміни спостерігаються у другому компоненті композита, якщо той утворений способом основоскладання: пор. «божевільний» – *mente captus* (*mentecaptus*) (словоскладання) і *men(te)ceps* (основоскладання);

5) Цільнооформленість як наявність єдиного наголосу. Цільнооформленість складного слова, як зазначає О. С. Ахманова, може виражатися у виникненні одного об'єднувального наголосу [9, 63]. Про наголос як ознаку складного слова (*accentus compositorum*) згадували і римські граматики: «мається на увазі те, що дійсно два рівних слова (йдеться про слова *respublica* і *iusjurandum*), які знаходиш як композит з окремих (слів), але об'єднані одним наголосом» [Priscianus, *Institutiones grammaticae*, L. V, 0177]. Прісціан має на увазі те, що значущі для свідомості мовця синтагми отримують єдиний логічний наголос, який, на нашу думку, призводить до появи великої кількості композитів-зрощень. Щодо композитів, утворених способом основоскладання, то, як ми вже зазначали, вони мають обмеження у кількості складів, пов'язане з природою латинського наголосу;

б) Цільнооформленість як орфографічно засвідчений факт. Цей критерій найбільш суперечливий, бо вагання у написанні зустрічається навіть в окремо взятій живій мові, не кажучи вже про давні мови, аналізовані в діяхронному аспекті, де графічний образ слова залежить від багатьох суб'єктивних причин (від грамотності давніх римлян до їх нащадків-переписувачів). Проте, в аналізі матеріалу ми завжди звертаємо увагу на дублетні написання, бо навіть «помилки» є цінним джерелом знань про динаміку розвитку мови і прояснюють зв'язок між становленням композита і тенденцією до його стягненого написання. Ми цілком згодні з І. М. Думбревяну, що «орфографія може слугувати надійним орієнтиром при визначенні семантичної і формальної спаяності інгредієнтів нових утворень» [54, 28].

4. Семантичний критерій виділення композита

1) Композит як семантична єдність. Це найбільш ефективний критерій для визначення композита, бо лексичне значення композита базується на тому, що воно не дорівнює сумі значень його компонентів, а виражає нове композитно мотивоване значення. Напр., *pudoricolor* «рум'яний» походить від *pudor* «сором» і *color* «колір»,

paeninsula «півострів» – від *paene* «майже» і *insula* «острів», *multivira* «жінка, яка багато разів виходила заміж» – від *multus* «численний» і *vir* «чоловік», *mus ponticus* «горностай» – від *mus* «миша» і *ponticus* «понтійський». Семантика таких композитів характеризується монолітністю. Має місце процес семантичної конденсації, суть якого відображена, за словами Л. Ф. Омельченко, у діалектичному протиріччі між двочленністю найменування і єдністю його значення [118]. С. В. Семчинський звернув увагу на те, що у лексичній системі можна розрізняти лексеми-одночлени і лексеми-многочлени, тобто складні слова (приклади автора «пральна машина, механік-водій, бюро добрих послуг, Русанівська набережна» – О. Є.), які становлять нероздільну лексичну єдність, хоч і оформлені вони як два окремих слова [137, 191];

2) Композит як обмежена відповідність семантичній умотивованості компонентів. Семантична умотивованість компонентів складного слова лежить у площині відповідності композита словосполученню або синтаксичній конструкції і пов'язана з генетичною близькістю композитів до словосполучень. М. Д. Степанова зазначає: «...надмірне захоплення «синтаксичністю» словоскладання, яке спостерігається останніми роками... і яке знаходить вираження в не завжди точних трансформаціях, не видається виправданим. Мова може йти лише про такі композити, які, не зазнаючи семантичних зсувів, відповідають вільним словосполученням» [153, 6]. М. Д. Степанова розрізняє композити *цільнонаправлені* (цельнонаправленные), які характеризуються невідповідністю семантичної мотивованості композита його значенню, цілісністю позначення композитом того чи іншого явища або предмета, і *окремо направлені* (раздельнонаправленные), які корелюють з вільними словосполученнями [153, 7] «Однак в усіх випадках складне слово являє собою в структурному відношенні значно тіснішу єдність, ніж словосполучення» [Там само]. Додамо, що це твердження правильне і у семантичному відношенні. У композитах мотивованість значно обмежена. Пор. *illutibarbus* «з неритою бородою», де ми можемо відновити синтаксичну сполуку *cum barba illuta* «з неритою бородою», однак тут має місце не просто констатація факту, що хтось не вимив бороду – композит виражає також негативну конотацію;

3) Композит як семантична образність і ідіоматичність. До специфічного виду мотивації латинського композита належить семантична образність: «значення частин, які

утворюють подібні слова, присутні в них як фон, на якому базується їхнє образне значення» [99]. Напр., *ossilegus* – це не той, що збирає кістки, а костоправ; *semibos* – не половина бика, а напівлюдина-напівбик, тобто Мінотавр. Як зазначає Н. В. Макарова, «образність входить у семантичну структуру слів, утворюючи фразеологічний приріст змісту» [Там само]. Такі композити схожі з фразеологічними одиницями (ФО). Як і у ФО, ступінь ідіоматичності таких композитів може бути рівний: 1) ті, що втратили мотивованість компонентів і можуть структурно-семантично корелювати з фразеологічними зрощеннями (за класифікацією В. В. Виноградова), напр., *mancipium* «право власності» (досл. взяте рукою). Композити із затемненим значенням компонента породжують «народні етимології», про що йшлося вище; 2) ті, що зберігають прозору внутрішню форму (пор. фразеологічні єдності), напр., *lignicola* «ідолопоклонник» (досл. який шанує деревину); 3) ті, що корелюють з фразеологічними виразами, наприклад *dulciloquus* «солодкомовний» (пор. *dulce loquor* «солодко говорити»). Як вважає А. І. Смирницький, «саме своєю цільнооформленістю, в якій, власне кажучи, виражається і відома семантична цільність, слово, навіть складне, відрізняється від словосполучення, зокрема і від «ідіоматичних» словосполучень, тобто від так званих ФО» [143, 4].

Композити, утворені способом словоскладання, особливо ті, що складаються з цілих слів і характеризуються семантичною образністю, інколи важко відмежувати від ФО. Дослідниця В. Д. Надмідон вважає, що складне слово має більше спільних рис із ФО, ніж із словосполученнями: вони мають тільки одне значення (найчастіше ідіоматичне) і у реченні виступають у функції тільки одного члена речення [108, 66]. Основною диференційною рисою композитів В. Д. Надмідон вважає відсутність образності, яка властива ФО [Там само, 68]. Ми не можемо підтримати цю тезу щодо латинської мови, оскільки велика кількість композитів таки має семантичну образність.

Так, композити, утворені на базі лексеми *res* «річ, справа, майно» і які належать до усталених і частотних лексичних одиниць (*res publica* «державна, республіка», *res militaris* «військова справа», *res divinae* «релігія», *res secundae* «щастя», *res adversae* «нещастя», *res gestae* «подвиги», *res novae* «державний заколот», *rerum scriptor* «історик» тощо), більше тяжіють до ФО (більшу ідіоматичність мають лексеми *res adversae* (досл. справи, які йдуть у протилежному напрямку), *res secundae* (досл. справи, які йдуть по курсу), *res gestae*

(досл. здійснені справи), *res novae* (досл. нові справи), а інші – до словосполучень (напр., *res militaris* (досл. військова справа), *res divinae* (досл. божественні справи). Щодо *res publica*, то дублетне написання однією лексеюю (*respublica*) і виникнення єдиного граматичного показника при словозміні (*N. s. res publica; G. s. rei publicae i N. s. respublica, ae f*) свідчать про перехідний період до основокладання (пор. фр. *république*, іт. *repubblica*, ісп. *república*).

4) Композит як відображення мовного чуття носіїв. Семантичний критерій, на думку І. М. Думбровяну, переважно базується на інтуїції і мовній свідомості носіїв конкретних мов і його застосування страждає певним суб'єктивізмом і довільністю [54, 18]. У прикладах композитів, які наводять римські граматики, привертають увагу такі лексичні одиниці, як *praefectusurbis* (досл. начальник міста), *tribunusplebis* (досл. народний трибун), *magistermilitum* (досл. військовий вчитель) (Прісціан), *populus Romanus* (досл. римський народ), *eques Romanus* (досл. римський вершник), *praetor urbanus* (досл. міський претор), *praefectus equitum* (досл. начальник вершників), *tribunus militum* (досл. військовий трибун) (Дюмед). На перший погляд, ці лексеми нічим не відрізняються від звичайних словосполучень. Але саме семантичний аналіз із залученням історико-культурних даних дає підставу вважати їх композитами. Так, більшість цих лексичних одиниць означають назви посад або реалії римського життя. Напр., при приєднанні до лексеми *praefectus* (досл. начальник) слова *urbis* (досл. міста) утворюється нове поняття «начальник міста Рим і території у 150 кілометрів довкола Рима, до якого за відсутності царя або консула переходили всі їхні повноваження»; *praefectus equitum* – не просто начальник над вершниками, а командир кінного загону союзників; *eques Romanus* не просто римський вершник, а представник класу «вершників» – фінансової аристократії Риму [20; 121, 253]. Найбільшу суперечливість викликає утворення *populus Romanus*: з точки зору сучасності – це таке ж словосполучення, як і *populus Graecus*. Проте це є термін римського права, який означає «сукупність всіх римських громадян як суб'єкт його прав і обов'язків і має значення «держави» (пор. урочисту формулу *Senatus populusque Romanus (S.P.Q.S.)* «Сенат і Римський народ») [Там само, 249-250]. Семантико-функціональний характер подібних утворень має термінологічну спрямованість: вони позначають важливі для суспільної практики поняття і, як вважає В. М. Павлов, відображають достатньо чітке усвідомлення

їхнього «особливого» характеру порівнянно з поняттями, від яких вони відгалужувалися [122, 43].

5. Функціональний критерій виділення композита

Номінативна функція композита. Головна мета словоскладання, на думку Я. Грімма, полягає у перетворенні відповідної сполуки у назву [Гримм Я.]. О. С. Кубрякова вважає, що композити мають подвійну референтну природу – як представники словотвору загалом і як вторинного засобу номінації, тому основна функція їх полягає у виникненні і вживанні назв [90, 223]. Особливість **номінативної функції** композитів полягає у виділенні нової певної ознаки, яка інтегрує, у свою чергу, ознаки його компонентів. Напр., *domiseda* «домувальниця, тобто добродісна жінка», *decempeda* «десятифутова вимірвальна жердина», *navigo* «пливти кораблем», *piperoterarium* «млинок для перцю», *vitulus marinus* «тюлень». Однак композит, на відміну від словосполучення, має **умовну розчленованість**: семантична мотивованість присутня, але найчастіше не має предметної співвіднесеності. Так, вищенаведена назва «тюлень» дослівно перекладається «морське теля», тобто нам зрозуміла мотивованість цього композита – «морська тварина, схожа на теля», але це зовсім не означає «теля, яке живе в морі».

6. Морфологічний критерій виділення композита

1) *Критерій частиномовної віднесеності за головним компонентом*, релевантний для словосполучення, у латинській мові може бути задіяний лише для певної частини композитів, отже не є переконливим. Проте композити, утворені способом словоскладання, зберігають частиномовний показник головного компонента. Напр., *benefacio* (V) «займатися добродішністю» – *facio* (V), *jurisconsultus* (N) «правознавець» – *consultus* (N), *centumviri* (N) «центумвіри, колегія зі ста чоловіків» – *vir* (N). Основою композити можуть мати рівну частиномовну категоріальність головного компонента: *turpilucrus* (A) «жадібний» – *lucrum* (N), *mandatum* (N) «доручення» – *do* (V), *auspicato* (Adv) «щасливо» – *specio* (V). Композити-зрощення так само виявляють категоріальну рівноманітність, напр., *revera* (Adv) «насправді» – *rē* (N), *inibi* (Adv) «там само» – *ibi* (Adv);

2) *Специфічність морфологічної оформленості композита*. Латинський композит у другому компоненті часто має особливу морфологічну оформленість, відмінну від структури компонента в статусі вільного слова. Ця ознака дає підстави достеменно віднести його до основокомполітів. Пор.: *privilegium* «винятковий закон, привілей», від *lex, legis f; particeps* «учасник», від *capio*; *angiportum* «провулок», від *portus, us m*;

3) *Явище граматикалізації та лексикалізації в композитах*. Латинським композитам притаманне явище граматикалізації, напр., *facio* «робити» у композиті *assuefacio* «привчати», від *assuesco* «звикати» має каузативний характер, а у лексемі *castificus* починає перетворюватися на афікс, пор. *castificus = castus* «чистий, цнотливий». Лексикалізація дуже поширена у композитах-зрощеннях, напр., *simitu* «одночасно», від *simul* «разом» і *itus* «ходіння»; *extemplo* «одразу ж, негайно», від *ex templo* «відразу по виході з простору для гадань»; *ecastor* «клянусь Кастором!», від *ecce* «ось» і *Castor*.

Лексикалізація може поєднуватися з граматикалізацією, напр., *quavis* «куди б не» походить від *quā viā* «яким шляхом» з еліптичним зникненням *viā* і делексикалізованого слова *vis* «(ти) хочеш»; *aliquilibet* «будь-який інший» походить від *aliqui* (< *alius qui*) «будь-який» і безособового дієслова *libet* (< *lubet*) «хочеться», який також втратив свою лексичну семантику;

4) *Наявність інтерфікса*. Критерій інтерфіксальної голосної є достатнім для виділення основокомполітів, однак не є абсолютним, бо не всі композити їх мають: найдавніші композити можуть мати консонантну основу першого компонента. Напр., *muscipula*, *mantele*, *cordolium* тощо. Як правило, інтерфіксальна голосна розвивається внаслідок апофонії тематичної голосної першого компонента або як евфонічна голосна. Французька дослідниця Ф. Баде (F. Bader) зазначає, що «одна тільки складність є у дослідженні першого компонента латинського композита – це визначення випадків, коли -і- належить основі або є «механічною» голосною композиції» [191, 22]. Латинський інтерфікс демонструє діахронічний перехід від синтаксичності до морфологічності його словотвірного статусу.

7. Синтаксичний критерій виділення композита

1) *Синтаксична валентність*. Синтаксична валентність латинського композита проявляється у можливості **сполучатися з іншими словами** і **здатності виступати**

єдиним членом речення. В цьому його принципова відмінність від словосполучення. Внутрішня структура композита характеризується синтаксичним зв'язком об'єднання у цілісну лексичну одиницю на основі узгодження, керування, прилягання, які властиві і словосполученню, але, на відміну від останнього, композит може мати також і копулятивний (сурядний) зв'язок, напр., *dulcissimus* «солодко-гіркий».

2) *Протосинтаксична розчленованість*. Особливістю латинських композитів з прийменниками-прислівниками є синтаксична розчленованість, яку демонструє явище **тмези** (див. с. 59). Воно свідчить про еволюційні процеси становлення препозитивних одиниць прислівникового походження, здатних у латинській мові відриватися від опорного компонента. Напр., у Цицерона зустрічаємо: “*per mihi, per, inquam, gratum feceris*” – «дуже мені, дуже, кажу, приємно ти мені зробиш». Цицерон вживає прислівник *pergratum* з препозитивним елементом інтенсивності *per* у дистантній позиції. Ще кілька подібних вживань: у Горация – “*post omnia ponas*” (замість *postponas*) «щоб ти відклав усе»; у Лукреція – “*inter enim iectasi*” (замість *interiectasi*) «дійсно бути вставленим»; у Теренція – “*duc istos intro*” (замість *introduc*) «заводь їх».

8. Словотвірний критерій виділення композита

1) *Словотвірний потенціал композитів*. Для вираження певного словотвірного значення певним формальним способом складне слово, як зазначає О. С. Кубрякова, має бути «апробованим суспільством і тому сталим, повторюваним завжди у тотожній формі найменуванням для певної реалії» [89, 4]. Така одиниця може і повинна слугувати зразком для її відтворюваності [Там само]. Отже, важливим критерієм виділення складного слова є **критерій відтворюваності за певними моделями з метою номінації, в тому числі і за аналогією**. Латинські композити мають високий потенціал **утворення похідних слів**, здатних розбудувати словотвірне гніздо;

2) *Семантичне стирання одного із словотвірних компонентів складного слова*. Надійним критерієм виділення композита є також тенденція до: 1) перетворення одного з компонентів у **афіксальний елемент**, напр., *arundifer* (досл. який несе очерет) = *arundineus, arundinosus* «очеретяний»; *flammifer* (який несе полум'я) = *flammosus, flammeus, flammidus* «палаючий»; 2) його **еліптичного зникнення**, напр., *noctua avis* (досл. нічний птах) → *noctua* «сова»; *jecur ficatum* (досл. печінка, начинена фіґами) → *ficatum* «печінка» (у людини).

Висновки до II розділу

1. Ідентифікація композита, а також відмежування його від суміжних явищ, вимагає застосування вичерпної сукупності критеріїв його виділення, а саме: фонетичного, етимологічного, формального, семантичного, функціонального, морфологічного, синтаксичного, словотвірного.

2. Композити латинської мови демонструють увесь комплекс фонетичних змін, властивих латинським непохідним словам. Разом з тим, виділяються специфічні риси, притаманні саме складним лексичним утворенням: 1) латинські композити мають обмеження у кількості складів, яке пов'язане з природою латинського наголосу; 2) редукція короткого голосного у серединному складі призвела до виникнення особливої сполучної голосної *ī* (інтерфікса), яка у більшості композитів є ознакою морфемного шва; 3) композитам латинської мови властиве явище вокалічної рекомпозиції, зумовленої прагненням мовців до відновлення етимологічної прозорості лексеми.

3. Етимологічні тлумачення слів були надзвичайно поширені у колі як римських граматиків, так і пересічних римлян. Разом з тим, зацікавлення походженням слів часто призводило до появи явища народної етимології. Особливістю етимологічних тлумачень римлян була «народна» композиція, тобто розчленування простих слів на основи. Специфіка сучасних етимологічних досліджень латинської мови полягає в тому, що встановлення істинної етимології неможливе без урахування народної етимології, засвідченої римськими авторами.

З'ясування етимології композита вимагає врахування фонетичного і лінгво-географічного аспектів і відповідного словотвірного і семантичного аналізу.

Етимологічна ідентифікація композитів вимагає застосування спеціальної процедури, зокрема визначення: а) морфемного шва, б) компонентів композита, в) семантики кожного компонента, г) значення композита загалом.

З'ясуванню ступеня семантичної, а згодом і морфологічної цілісності композитів сприяють дані романських мов. Крім того, лексеми романських мов дозволяють здійснити реконструкцію композитів, не засвідчених письмовими джерелами.

4. Формальний критерій, пов'язаний з поняттям «цільнооформленості» композитів, «працює» не при всіх способах композиції: композити, утворені способом словоскладання, можуть бути двочленими лексемами.

5. Семантика композита не дорівнює сумі значень його компонентів, а виражає нове словотвірною мотивоване значення.

6. Номінативна функція латинського композита має подвійну природу: нова композитна ознака інтегрує ознаки його компонентів, однак водночас характеризується умовною розчленованістю.

7. Морфологічне оформлення другого компонента, інтерфіксація, частиномовна віднесеність композита за другим компонентом, що складають морфологічний критерій виділення композита, властиві лише основокомпозиціям.

8. Принципова відмінність композита від словосполучення полягає у його здатності сполучатися з іншими словами і виступати єдиним членом речення. Еволюційні процеси становлення препозитивних одиниць прислівникового походження, здатних у латинській мові відриватися від опорного компонента, демонструє явище тмези.

9. Важливим критерієм виділення композита є деривативна продуктивність (відтворюваність) його номінативної моделі відповідно до законів аналогії.

10. При виділенні композита і його дериватологічній атрибуції слід застосовувати комплекс критеріїв: фонетичний, формальний, етимологічний, семантичний, функціональний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний. Основними з них, на нашу думку, є семантичний, функціональний і синтаксичний. Критерії формальний, морфологічний і словотвірний важливі для розмежування явищ словоскладання і основокладання.

Основні положення II розділу викладені у статтях [60], [63].

РОЗДІЛ III. ТИПОЛОГІЯ ЛАТИНСЬКИХ КОМПОЗИТІВ

Як відомо, збагачення лексики латинської мови, як і інших мов, відбувається шляхом утворення неологізмів або через запозичення. Неологізми-композиції у латинській мові утворюються різними способами: *словоскладанням, основокладанням, зрощенням, композицією компресивного типу*. Ці способи можуть супроводжуватися афіксальними нарощуваннями, явищами гіпостазу (синтагматичної застигlosti) і аналогії. Запозичені композиції у латинській мові представлені власне запозиченнями (переважно з грецької мови), гібридними композиціями, композиціями-кальками. У нашому дослідженні ми не розглядаємо композиції, запозичені з грецької мови (та інших мов). Однак гібридні композиції і кальки аналізуються, оскільки вони представляють моделі, притаманні власне латинським композиціям.

У цьому розділі ми пропонуємо розглянути основні типи латинської композиції. При аналізі композиційної бази нами була встановлена кількісна характеристика лексем за типологічною класифікацією способів композиції. Із загальної кількості відібраних для аналізу композицій у 5500 одиниць способом словоскладання утворено 770 одиниць (~14%), серед яких юкстапозитів – 550, композицій біномінальної структури – 150, редуплікатів – 35, гіпостатичних композицій – 35. Композиції-зрощення складають близько 550 одиниць (~10%). Найбільш репрезентативна група основокомпозицій – 3905 (~71%). Кількість композицій компресивного типу складає 270 одиниць (~5%).

1. Словоскладання

Одним із способів композиції в латинській мові є словоскладання – об'єднання в одну лексичну одиницю двох (і більше) слів. Передусім для нас важливо враховувати тут факт сполучення окремих слів і перетворення їх на одну лексичну одиницю складної структури. Для цього треба відмежовувати їх від словосполучень і фразеологічних одиниць.

Основна відмінність між латинським словосполученням і композицією, утвореною способом словоскладання, лежить у площині семантичних відношень компонентів: композиція має місце там, де сума складових значень компонентів має нове семантичне призначення. Важливим є факт, що внаслідок лексикалізації і граматикизації, вони

можуть іноді переходити в основокомпозиції. Структурно-морфологічна оформленість таких одиниць є доказом їх семантичної цільності.

Дволексемна фразеологічна одиниця схожа за критеріями до складного слова. У деяких випадках, як уже зазначалося вище, диференціацію важко провести. Але на нашу думку, фразеологічна одиниця має більшу ідіоматичність, ніж композит.

Серед латинських композитів, утворених способом словоскладання, виділяємо такі групи: юкстапозити, композити біномінальної структури, редуплікати, гіпостатичні лексеми.

1.1. Юкстапозити

Юкстапозити – лексичні одиниці, утворені способом **юкстапозиції** (від лат. *juxta positio* досл. «положення поруч»). Слід зазначити, що терміни «юкстапозиція» і «юкстапозити» у мовознавчому просторі трактуються неоднозначно. Інколи ці лексичні одиниці називають «складними словами», і вони нічим не відрізняються від основокомполітів, пор.: «Основоскладання, словоскладання та абревіація – різні типи складання основ, унаслідок чого виникають складні та складноскорочені слова» [125]. Або ж юкстапозитом називають «кількоасновне складне слово, що утворюється шляхом складання слів або словоформ» [164, 742]. Але ж «кількоасновність» – це ознака основокомполіта. Найчастіше ці два способи розрізняють термінологічно: основокомполіти називають складним словом, композитом, а лексеми, утворені способом словоскладання – складеними словами, словами складної структури, складноскладеними словами, складноз'єднаними словами, складними утвореннями тощо. Терміни «юкстапозиція» і «юкстапозити», поширені у зарубіжних лінгвістів, в українському мовознавстві з'явилися завдяки А. О. Білецькому і Н. Ф. Клименко і вживаються в роботах багатьох вітчизняних вчених-комполітологів. Але визначення юкстапозиції, її статус у системі словотвору, класифікація юкстаполітів можуть розрізнятися у різних дослідників і щодо різних мов. Н. Ф. Клименко визначає юкстапозицію як «складання кількох оформлених слів або форм слів в одну лексичну одиницю, для якої характерне поєднання двох чи більше компонентів без сполучних голосних» [76, 3]. Якщо для українських юкстаполітів характерне атематичне словоскладання, то в латинській мові атематичним може бути і основоскладання, напр., *aequanimitèr* «незворушно», від *aequus*

«однаковий» і *anīma* «душа». Відтак, до **юкстапозитів** ми відносимо ті лексичні одиниці, які зберігають свої компоненти у вигляді, властивому для вільного вживання. Юкстапозити найбільше подібні до словосполучень, мають опорний (головний) компонент і залежний (другорядний). Опорний компонент визначає частиномовний показник, залежний – синтаксичний зв'язок між ними.

За **морфологічною (частиномовною)** віднесеністю дібрані юкстапозити поділяються на: іменники (N), прикметники (A), дієслова (V), числівники (Num) .

За **функціонально-синтаксичним** критерієм залежний компонент виконує роль:

– **узгодженого означення**, яке представлено моделлю N (іменник) + A/Num (прикметник/ числівник), напр., *res familiaris* «приватна власність», *primum tempus* «весна», *aes hordearium* «податок з багатих незаміжніх жінок», *lati fundi* «великоземельні господарства», *patria potestas* «батьківська влада», *pie causa* «благодійні фонди», *Senatus Populusque Romanus* «державна». У подібних юкстапозитах відмінюється кожний компонент;

– **неузгодженого означення** (одиниць), яке представлено моделями:

а) N (G. s.) + N (N. s.), напр., *agrimensor* «землемір», *pignoris capio* «взяття у заставу», *aquaeductus* «водогін», *aurilegulus* «збирач золота», *fideipromissor* «гарант», *jurisconsultus* «правознавець», *populiscitum* «рішення народу», *senatusdecretum* «сенатський наказ»;

б) N (N. s.) + N (G. s.) *poena cullei* «рзновид смертної кари», *tribunus plebis* «народний трибун», *pater familias* «батько родини», *mater familias* «мати родини»;

в) N (Abl. s.) + N/A (N. s.) *vicedominus* «колишній хазяїн», *vicequaestor* «колишній квестор», *acupictus* «вишитий», *jureperitus*, *jureconsultus* «правознавець». Як бачимо, опорний компонент відмінюється, залежний залишається незмінним. Деякі композити демонструють рухливість своєї структури у порядку розташування компонентів і у словозміні, однак значення залишається незмінним. Так, поняття «водогін» найчастіше виражається юкстапозитом *aquaeductus*, але засвідчені також форми *ductus aquarum*, *aquaeductio*, *ductio aquarum*; «автор законопроекту» – *legis lator*, *legislator* і *lator legis*. Зміна форми числа у композиті, утвореному від лексем *lex*, *legis* f «закон» і *fero* «нести» призводить до зміни його значення: *legis latio* «внесення законопроекту» – *legum latio*

«законодавство». Зазначимо, що *lator* і *latio* зустрічаються тільки у лексемах складної структури;

– **прикладки**, представлені моделлю N (N. s.) + N (N. s.), напр., *ovis mas* «баран», *lupus femina* «вовчиця», *emptio venditio* «угода купівлі-продажу», *Januspater* «Янус», *ususfructus* «отримання прибутку», *Juppiter lapis* «перун». У цих юкстапозитах кожен їх компонент відмінюється окремо (напр. G. s.: *ovis maris*, *lupi feminae*, *emptionis venditionis*, *Janipatris*, *ususfructus*, *Jovis lapidis*).

Композити-прикладки найчастіше належать до юридичних і релігійних термінів. Серед теонімів (імен богів) поширені лексичні одниці з двох слів, але не всі з них, на нашу думку, можна віднести до композитів. Так, ми вважаємо юкстапозитами лексеми *Januspater* «Янус», *Neptunuspater* «Нептун», *Semo pater* «Семон», *Liber pater* «Лібер», які поряд з вираженням значення порівнюваності («Янус, як батько» тощо) у семантиці, утворюють стійку словотвірну модель з другим компонентом *pater*. Деякі лексеми цього ряду демонструють перехід від юкстапозитів у розряд основокомпозитів, про що свідчить апофонія і їх морфологічна єдність, напр., *Marspiter*, *Juppiter*. Проте ми не вважаємо юкстапозитами імена богів, які складаються з імені бога і його епітета, напр., *Juppiter Capitolinus* «Юпітер Капітолійський», *Juppiter Fulgator* «Юпітер Громобій», *Juno Lucina* «Юнона Дітородна» тощо, і згодні з думкою О. Г. Михайлової, яка називає подібні теоніми дескриптивними комплексами, у яких «базовий онім є опорним словом у словосполученні, а епіклеси (офіційні прізвиська) виконують синтаксичні функції прикладки або узгодженого означення» [105, 188].

Серед прикладкових юкстапозитів виділяється невелика група з другим компонентом *mas* або *femina*. Подібні давні утворення свідчать про період, коли на позначення статі тварин ще не розвинулась флексія жіночого роду, наприклад *agnus mas* «ягня чоловічої статі» – *agnus femina* «ягня жіночої статі», *bos mas* «бик» – *femina bos* «корова», *equus mas* «кінь» – *equus femina* «кобила» (пор. утворення назв дитинчат тварин за допомогою слова *catulus* (досл. «кошеня») – *catulus suis* «поросся», *catulus ovis* «ягня», *catulus serpentis* «змія» тощо). У деяких випадках компоненти *mas* і *femina* позначають чоловічий або жіночий рід відповідних лексем: *ignis mas* «*ignis*, вогонь, чоловічого роду», *aqua femina* «вода, жіночого роду» і до композитів не належать;

– додатка, який представлений моделями:

a) N (D., Acc., Abl.) + N (N. s.), напр., *manuminjectio* «насильницьке захоплення», *dictoaudientia* «безумовний послух», *aurotextrina* «майстерня, де тчуть золотом», *usureceptio* «право набувальної давності»;

b) N (G., D., Acc., Abl.) + V, напр., *fideicommitto* «заповідати через третю особу», *usufacio*, *usu capio* «набувати за правом давності». При юкстапозиції таких лексичних одиниць може спостерігатися елізія: *animadverto* «звертати увагу» (від *animus adverto*); *domusio* «домашні потреби» (від *domum usio*); *praestare* «ручатися» (від *praes stare*); *curago* «керувати господарством» (від *curam ago*); *murocinctus* «укріплений» (від *muros cinctus*);

- **обставини**, яка представлена моделями:

a) Adv + V/Part., напр., *parvi pendo* «не дуже поважати», *maledicens* «злослівний», *contra lego* «звіряти з рукописом», *introrumpo* «вдиратися», *sobriefactus* «той, що отямився»;

b) Adv + N: *circumitus* «обхід», *noctecustos* «нічний вартовий», *paeneinsula* «півострів», *satisdator* «поручитель», *maledictum* «лайка»;

c) Adv + A: *retro pendulus* «підвішений ззаду», *benesanus* «з міцним здоров'ям», *male sanus* «з поганим здоров'ям», *male formosus* «негарний», *semperviridis* «вічнозелений»;

d) Num + N: *centum viri* «центумвіри, комісія зі ста чоловіків», *octovir* «один з комісії з восьми чоловіків», *decem primi* «десять старшин десяти курій»;

e) Num Adv + Num зустрічається у прислівникових числівниках: *ter decies* «тринадцять разів», *quarter decies* «чотирнадцять разів», *bis milies* «дві тисячі разів», *ter milies* «три тисячі разів» тощо.

Наведені утворення характеризуються різним ступенем семантичної єдності, але завжди має місце прирощення змісту, притаманне композитам, напр., *aes hordearium* «податок з багатих незаміжніх жінок» (досл. ячмінна мідь), бо кошти з цього податку йшли на ячмінь для коней в армії; *arbor infelix* «шибениця» (досл. неродюче дерево) – шибениця мала форму літери T і нагадувала дерево.

Зазначимо, що більшість юкстапозитів мають термінологічний статус: юридичні терміни, сільськогосподарські, біологічні, географічні тощо. У такого типу утвореннях спостерігається вагання у написанні разом або окремо, також більшість з них утворюють

суфіксальні похідні, які свідчать про більшу морфологічну спаяність і типологічний перехід до основоскладання. Напр., *lati fundi* і *latifundia* «великоземельні господарства», *latus clavus* і *laticlavus* «той, що має право носити латіклавію – тогу (і туніку) з широкою стрічкою». Непрямими свідченнями зазначеної семантичної єдності є також успадковані композити в романських мовах, напр., *primum tempus* «весна» → *printemps* (фр.), *primum ver* «весна» → *primavera* (іт.).

1.1.2. Композити біномінальної структури

В окрему групу юкстапозитів ми виділяємо лексичні одиниці з яскраво вираженою номінативною функцією, які складаються з двох лексем і відрізняються більшою фразеологічною спаяністю. Вони виникли в латинській мові в умовах недостатнього розвитку і формального вираження поняттєвої сфери відповідної терміносистеми. Подібні утворення містять генеричну (родову) назву і епітет. Зазвичай такі композити у сучасних мовах відносять до термінологічних словосполучень або комплексів. Але в латинській мові за семантичною єдністю і образністю вони нічим не відрізняються від інших композитів. Так, напр., *fel terrae* (досл. жовч землі) – назва золототисячника, горички – лікарської рослини, яка має гіркий смак. Такі назви утворюються за критерієм подібності, призначення, властивостей тощо позначуваного ними об'єкта. Вони часто характеризуються внутрішньою немотивованістю для сучасних дослідників і тому важко ідентифікуються або й не ідентифікуються зовсім стосовно їх реального денотата. Ці композити мають структуру складного імені, де опорний компонент – завжди іменник, а залежний – іменник або прикметник у синтаксичній функції, зокрема:

– **узгодженого означення**, яке представлено моделлю N + A, напр., *mus araneus* «землерийка», *fenum graecum* «гуньба сінна», *lapis vivus* «кремінь», *olus atrum* «рзновид петрушки»;

– **неузгодженого означення**, яке представлено моделлю: N (G. s.) + N (N. s.) або N (N. s.) + N (G. s.), напр., *vitis canis* «ломикамінь», *ros terrae* «смолоносиця», *lingua bovis* «бичачий язик (рослина)», *Aeoli pila* «рзновид ріпи»;

– **прикладки**, яка представлена моделлю: N (N. s.) + N (N. s.), напр., *Luca bos* «слон», *Venus concha* «рзновид мушлі», *mater silva* «жимолость», *malva viscus* «алтея».

Сукупність композитів зазначеної структури тематично представлена такими групами:

1) **назви рослин.** Генерична назва вказує на знайому для римлян реалію, а видовий епітет відмежовує позначуваний об'єкт від денотата, позначуваного самою лише назвою, надаючи новоутворюваному композиту іншої предметної віднесеності. Такі «епітети», як показує аналіз, можуть вказувати на: а) **країну походження**, напр., *arundo indicus* (досл. очерет індійський) «бамбук», *arbor armeniaca* (досл. вірменське дерево) «абрикос», *Orci beta* (досл. буряк орків) – «певний вид буряка», *nardum celticum* (досл. кельтський нард) – «галльська валеріана»; б) **колір**, напр., *alnus nigra* (досл. чорна вільха) «крушина», *viola lutea* (досл. жовта фіалка) «левкой», *vitis alba* (досл. білий виноград) «брюнія, переступень»; в) **смакові характеристики**, напр., *fel terrae* (досл. жовч землі) «золототисячник, горичка», *dulcis radix* (досл. солодкий корінь) «солодка»; г) **подібність до органів тварин**, напр., *cauda caballi* (досл. кінський хвіст) «хвощ, кінський хвіст», *cauda lupi* (досл. вовчий хвіст) «неідентифікована нині рослина», *galli crus* (досл. куряча лапка) «жовтець», *lingua bovis* «бичачий язик (неідентифікована рослина)»; д) **інші асоціації**, напр., *brassica apiaca* (досл. селерна капуста) «різновид капусти, схожої на селеру», *fumus terrae* (досл. дим землі) «дим'янка», *canaria herba* (досл. собача трава) «пирій».

Подібні лексичні одиниці часто утворюють синонімічні ряди, напр., «ломикамінь» – *apruno, saxifraga, vitis canis*. Деякі рослини сьогодні не надаються до ідентифікації, хоча у старовинних глосаріях вони могли бути представлені відповідним синонімічним рядом, як напр.: *digitus Veneris, caput canis, cerebrum canis*.

Найчастіше у складі подібних композитів використовуються такі генеричні назви: *herba* «трава», *arbor* «дерево», *uva* «виноград». Пор., напр., *herba dentaria* «блекота», *herba lactaria* «молочай», *herba Mercurialis* «печіночниця», *herba Sabina* «ялівець», *Herculea arbor* «тополя», *punica arbor* «гранат», *uva taminia* «дівочий корінь» тощо;

2) **назви тварин.** Назви тварин, подібно до рослин, відображають місце походження, колір, подібність до відомих усім інших тварин, птахів, риб. Напр., *viridis avis* (досл. зелений птах) «папуга», *picus arborarius* (досл. деревний дятел) «зелений дятел», *Phasidis ales* (досл. птах з річки Фазіс) «фазан», *asinus indicus* (досл. індійський

осел) «носоріг», *raja aquila* (досл. скат-орел) «морський орел, вид ската». У назв птахів основна генерична назва – *avis* «птах»: *avis sanqualis* (досл. птах Санка) «орлан», *avis struthius* (досл. птах-горобець) «страус», *avis tarda* (досл. повільний птах) «дрохва», *avis noctua* (досл. нічний птах) «сова». Для тварин, особливо екзотичних, використовували генеричну назву тих тварин, які оточували римлян – «кінь», «свиня», «бик», «заєць», «вовк», «лисиця», «миша»: *equus fluvialis* (досл. річковий кінь) «бегемот», *porcus marinus* (досл. морська свиня) «морська свиня або дельфін», *bos marinus* (досл. морський бик) «тюлень», *lepus marinus* (досл. морський заєць) «молоск аплазія, морський заєць», *lupus cervarius* (досл. оленячий вовк) «рись або шакал», *vulpes marina* (досл. морська лисиця) «акула «морська лисиця»». Видовим епітетом часто слугує лексема *marinus* в значенні «морський», але також «заморський», напр., *passer marinus* (досл. заморський горобець) «страус». Лексема ж *ferus* «дикий» має загальний характер і не сприяє семантичній прозорості подібних композитів і основокомполітів. Так, *equus ferus* (*equifer*) – «дикий кінь», *capra fera* – «сарна», *caprifer* – дикий козел, *ovifer* – і «дикий баран», і «антилопа», а *ovifera* – «жираф». Несталість термінів породжує синонімію, напр., «тюлень» має кілька латинських назв – *vitulus marinus*, *canis marinus*, *bos marinus*;

3) **медичні назви**, які вказують на органи та частини тіла людини, захворювання, напр., *digitus index* (досл. палець-донощик) «вказівний палець», *canalis animae* (досл. трубка душі) та *canna gutturis* (досл. горлова очеретина) «трахея», *dens caninus* (досл. собачий зуб) «ікло», *morbus Campanus* (досл. кампанська хвороба) «рзновид бородавок на обличчі», *caecum intestinum* «сліпа кишка», *digitus auricularis* (досл. вушний палець) «мвінець»;

4) **географічні назви, назви металів і речовин**, напр., *maris cursus* (досл. біг моря) «приплив», *terrae motus* (досл. рух землі) «землетрус», *argentum vivum* (досл. живе срібло) «ртуть», *plumbum album* (досл. білий свинець) «олово», *indicum nigrum* (досл. чорне індиго) «туш», *lapis bibulus* (досл. всмоктувальний камінь) «пемза», *antrum arboris* (досл. печера дерева) «дуплю», *spuma argenti* (досл. срібна піна) «оксид срібла», *Batava/ caustica spuma* (досл. батавська/ їдка піна) «рідке мило для знебарвлення волосся».

Як і в попередніх групах, спостерігається явище синонімії. Так, на позначення «Чумацький шлях» засвідчено кілька лексичних одиниць: *via lactea*, *circus candens*, *circulus lacteus*, *lacteus orbis*.

Композити біномінальної структури можуть мати їх дублетні основокомпозиції: *cauda lupi* = *lupicuda* (досл. вовчий хвіст) «неідентифікована рослина», *nux pinea* = *nucipineum* (досл. сосновий горіх) «соснова шишка», *nardum celticum* = *nardocelticum* (досл. кельтський нарד) «галльська валеріана», *dulcis radix* = *dulciradix* (досл. солодкий корінь) «солодка» тощо, які є свідченням відповідності семантичної єдності морфологічній. Морфологічне оформлення композитів біномінальної структури також ілюструють численні відповідники в романських мовах, напр., лат. *fumus terrae* > *fumeterre* (фр.) «дим'янка», *galli crus* > *pied de poule* (фр.) «жовтець», *avis tarda* > *outarde* (фр.), *avetarda* (ісп.), *ottarda* (іт.) «дрохва»; *malvaviscus* > *guimauve* (фр.), *malvavisco* (ісп.) «алтея», *avis struthius* > *autruche* (фр.), *avestruz* (ісп.) «страус»; *fenum graecum* > *fenugrec* (фр.), *fenogreco* (ісп.) «гуньба сінна» тощо.

Біномінальна структура латинських композитів лягла в основу сучасної біологічної і медичної термінології, пор. відповідно давні і сучасні назви: *lepus mas* «заєць-самець» – *Filix mas* «чоловіча папороть», де *mas* – видовий епітет-прикладка; *vitis alba* «брюнія» – *Vitis idaea* «брусниця», де *alba* і *idaea* – видові епітети як узгоджені означення; *tus terrae* «горлянка» (досл. фіміам землі) – *gemma Betulae* «брунька берези», де *terrae* і *Betulae* виступають неузгодженим означенням, тобто «земляний фіміам» і «березова брунька».

1.2. Редуплікати

Редуплікація (від *reduplicatio* «подвоєння») – це спосіб творення нових слів (редуплікатів), при якому спостерігається повне або часткове повторення кореня, основи або всього слова [164, 507]. Сам термін вживається різними вченими на позначення явищ повторення звуків, складів, слів, словосполучень і речень. З. О. Пахолок зазначає, що «при повторі звуків і складів виникають нові слова та їх значення; при повторі слів – редуплікації та лексичні повтори; словосполучень та речень – синтаксичні повтори» [123, 190].

Слова, утворені повторенням звуків і складів часто виникають внаслідок звуконаслідування. Пор.: іменники – *matra* «мама», *balbus* «заїка», *gurgulio* «глотка»,

ирира «удод», дієслова – *bebo* «бекати», *hinnio* «іржати». У рамках нашої роботи ми не розглядаємо подібні лексеми, бо це прості слова. Так само не входять в поле нашого дослідження і вигуки – *babae!* «та ну!» (подив); *attat!, attatae!, attattatae!* «ох!» (радість, подив, страждання); *fufae!* «фе!»; *taratantara* «імітація звучання флейти»; *buttutti* «звук хвилі» – оскільки вони не мають традиційної номінативної функції. Етимологічний аналіз деяких лексем, які здаються редуплікованими, спростовує віднесення до цього способу таких лексем, як *Marmar* «давнє ім'я Марса» < *Marmarts, du(m)dum* «перед тим, спочатку, давно» < *dū-* (давно) і *dum* (енклітична частка *dum=dem*). Також ми не розглядаємо лексичні одиниці грецького походження на зразок *cici* «єгипетська клещовина», *querquera* «лихоманка».

Редуплікація може бути **повна**, коли має місце повне повторення слова, напр., *quaqua* «де б не..., куди б не...», *тигтиг* «бурмотіння» і **часткова**, коли відбувається звукова зміна складу, напр., *buttubatta* «дурниці», *circumcirca* «все навколо». Якщо до редуплікації додаються інші словотвірні засоби, то йдеться про **комбіновану (ускладнену)** редуплікацію: *nequaquam* «у жодному разі»; *sissiat* «сїдай»; *unusquisquis, unusquidquid* «кожна річ, усе»; *quarquara* «перепїлка», *quisquilia* «сміття, покидьки». Лексеми, утворені комбінованою редуплікацією, є основокомпози́тами або компози́тами-зрощеннями.

Більшість редуплікованих композитів на зразок «amredita» має твірною основою займенник *quis* (*quae, quod*). Подвоєння основи переводить лексему в іншу лексико-граматичну категорію, зазвичай прислівник (напр., *quoquo* «будь-куди») або до іншої категорії займенників: питальний займенник стає відносним/ неозначеним з функцією узагальнення, напр., *qualis* «який» – *qualiqualis* «який би не...», *quis* «хто» – *quisquis* «хто б не...». Прислівники, в тому числі і утворені на базі вищезгаданого займенника, при подвоєнні набувають функції підсилення/ послаблення: *qua* «де» – *quaqua* «де б не..., куди би не...»; *jam* «вже» – *jamjam* «отож тепер»; *quot* «скільки» – *quotquot* «скільки б не...»; *ubi* «там» – *ubiubi* «будь-де»; *ut* «як» – *utut* «ледь»; *quam* «як» – *quamquam* «хоча, однак».

Подібні лексеми дуже обмежені у твірних основах, тому значно поступаються лексичним одиницям, утвореним способом зрощення, які практично витіснили їх з мовного простору: *quotquot = quotcumque*, *qualisqualis = qualiscumque*, *utut = utcumque*.

Якщо лексична одиниця-редуплікат, утворена на базі звуконаслідування, отримує нове лексичне значення, вона починає нарощувати суфіксальні форманти, завершуючи її морфологічну цільнооформленість і створюючи відповідні словотвірні ряди. Напр., *circumcirca* «все навкруги» → *circumcircare* «обходити колом»; *murmur* «гомін, бурмотіння» → *murmurare* «бурмотіти», *murmurator* «той, хто нарікає», *murmuratio* «буркотіння, каркання», *murmurabundus* «який часто бурчить»; *furfur* «висівки, лупа, лущиння» → *furfureus* «змішаний з висівками», *furfurosus* «схожий на висівки». Отже, редупліковані слова стають твірними основами для основокомполітів.

Про експресивний характер комполітів, утворених способом редуплікації, свідчать такі лексеми як *mutmut* «тихий невиразний звук» у виразі “*mutmut facere non audere*” «не наважитися і *mutmut* промовити»; *quisquillae* «дурниці», похідна лексема від *quisquis* «який би не...»; назви вигаданих прянощів у Плавта *cicilindrum*, *cicimalindrum*; наспів невідомого значення під час танцю *madeja perimadeja* у Петронія тощо. Назва барвінка *vinca pervinca*, здається, походить від народної формули примовляння для одужання: подібний повтор діяв як замовляння до рослини з проханням перемогти (*vincere*) і перемогти назавжди (*pervincere*) хворобу. На зразок магічної формули “*abracadabra*”, подібні повтори зустрічаються у Катона – щоправда, зміст нам також невідомий: “*huat haut haut istasis tarsis ardannabou danaustra*” [Cato, *De agricultura*, 160]. Ще приклад у Плінія на пояснення лікувальних властивостей рослини *reseda* «резеда»: “*reseda morbos reseda*” «резеда, вгамуй (імператив дієслова *resedo*) хвороби».

Зазвичай редуплікацій і повторів багато у фольклорних зразках і у розмовній мові. На жаль, мало збереглося такого матеріалу в латинській мові: маємо лише комедії Теренція, Плавта і Петронія. Отже, фрагментарний матеріал не завжди точно відображає лексичні реалії латинської розмовної мови. Саме тому, можливо, цей спосіб видається непродуктивним, а деякі приклади «винятковими або маргінальними, але це, можливо, завдяки дуже лакунарному характеру нашої інформації» [199, 68].

Латина, на думку М. Фрюї, демонструє справжню функціональну редуплікацію як особливий морфологічний тип словотвору, наближений до композиції (композицією французька дослідниця називає основоскладання), однак кількість подібних лексичних одиниць незначна: через обмеження кількості твірних основ вони не можуть претендувати на роль універсального квантифікатора [215, 34].

1.3. Гіпостатичні композити

Гіпостазом (від гр. ὑπόστασις «підстанова») у граматиці називають перетворення однієї лексико-граматичної категорії на іншу. У латинській мові К. Бругманн назвав гіпостатичними застигли прийменникові синтагми на зразок *ob viam* «через шлях» → *obviam* (Adv) «назустріч» → *obvius* (A) «зустрічний». Як бачимо, при стягненні прийменникова синтагма стає прислівником, який, у свою чергу може бути твірною основою для ад'єктивного основокомпозита *obvius*. Але згодом так стали називати всі іменні композити з прийменниковим керуванням, навіть якщо не йдеться про «підстанову», тобто зміну лексико-граматичної приналежності: *post limen* (N) «за порогом» → *postliminium* (N) «право повернення римлянина на батьківщину (після полону) і відновлення у правах» (Ф. Баде називає також гіпостатичними композити, утворені на основі з'єднання одиниць сталих виразів: *nudipedalia* «хода босоніж» < *nudō pedē*; *aequanimus* «незворушний» < *aequō animō*; *octovir* «комісія восьми чоловіків» < *octo vir*). З цих прикладів видно, що дослідниця має на увазі лексеми, які походять з відповідних синтаксичних конструкцій. У нашій роботі ми називаємо **гіпостатичними композитами** одиниці, утворені з усталених синтагм, які зберігають синтагматичність конструкції, але виконують при цьому функцію вже іншої частини мови, напр., прислівник *in coc(h)leas* «гвинтоподібно» виник з синтагми, яка дослівно перекладається «у равликах» (тобто як равлики). Це можуть бути слова, утворені способом як словоскладання, основоскладання і, особливо, зрощення.

Серед композитів, утворених способом словоскладання, ця група є нечисленною. Такі композити являють собою субстантивацію відповідної синтагми і мають специфічний характер. Особливить їх полягає в тому, що ці лексеми записуються часто в два слова, відмінкове закінчення іменникових складників при цьому не змінюється, незалежно від синтаксичної ролі у реченні. У розмовну мову вони потрапили переважно з

мови письма. Першим компонентом таких лексичних одиниць є прийменник **a (ab)** з особливим значенням «у певній функції; відповідальний за щось»: *a manu* (досл. як рука) «писар», *a pedibus* (досл. як ноги) «слуга-посланець». Деякі назви вийшли з мови канцелярії імператора Клавдія, який, здійснивши свого часу реформу державного апарату, дав такі назви його підрозділам: відповідальний за кошти – “*a rationibus*”, за ведення документації – “*ab epistulis*” тощо. Отже, лексичні одиниці, які спочатку означали назви підрозділів і імперські посади, «перекочували» у побут і простих римлян. Так, згодом *a cubiculo* (досл. відповідальний за спочивальню) «камергер» могло означати «слуга-спальню», *a rationibus* (досл. відповідальний за рахунки) «скарбник» перетворилось на «бухгалтер», *ab epistulis* (досл. відповідальний за листи) «начальник канцелярії» стало означати «секретар». Очевидно, що з вивісок походять такі лексичні одиниці, як *a balneo* «відвідувачі лазні», *aqua in manu* «рукомийник» (пор. ісп. *aguamanas*). Цікаво, що й самі римляни сприймали подібні лексеми як композити і виділяли їх серед інших. Прісціан, зокрема, наводить такі: *asecretis* (*таємний агент – ?), *acalculis* (*відповідальний за підрахунок голосів – ?), *aresponsis* (*відповідальний за відповіді, секретар – ?), *abactis* (*відповідальний за ведення протоколу, секретар – ?) [Priscianus, *Institutiones grammaticae*, V, 0183].

До цієї групи композитів належать гіпостатичні лексеми з прийменником **ex**, із значенням «колишній», напр., *ex duce* «колишній полководець» (досл. з полководця), *ex praefectis* «колишній префект» (досл. з префектів), *ex presbytero* «колишній пресвітер» (з пресвітера), *ex proconsule* «колишній проконсул» (досл. з проконсула), *ex tabellariis* «колишній гонець» (досл. з гінців) тощо.

Цей спосіб, який здається малопрезентативним на матеріалі словоскладання через обмежену кількість лексем, однак, на нашу думку, яскраво демонструє механізм утворення композитів способом гіпостазу, дуже поширеного у композитах-зрощеннях і основокомпозитах, які ми розглядаємо окремо.

2. Зрощення

Зрощення відносять до лексико-синтаксичного способу словотворення. Такі композити утворюються на основі вільних синтагм, і їхнє об'єднання в одну лексему часто відбувається «механічно»: «достатньо сполученню слів стати широко

розповсюдженим, щоб воно почало аглютинуватися і наближатися до простого слова» [18, 111]. Особливістю подібних утворень є морфемна тотожність із словосполученням або групою слів, від яких вони утворилися, а також тотожність синтаксична, яка передбачає однакові послідовність і синтаксичний зв'язок у їх структурі. Отже, слова, утворенні способом зрощення, – це «наслідок стягування в одне слово, лексикалізації двох або більше одиниць, що стоять поруч і часто повторюються у такому положенні у текстах» [164, 211]. Те, що подібні лексеми характеризуються «положенням поруч» (*juxta positio*), виводить на перший план необхідність відмежування композитів-зрощень від юкстапозитів. Коли ми розглядаємо композицію як спосіб утворення одиниць складної структури, то результат цього способу – композити, а сам механізм словотворення при цьому може бути різним: генетично більшість композитів, у тому числі і основокомпозити, утворилися внаслідок юкстапозиції у широкому значенні. Прийменникові ж композити є результатом так званого гіпостазу та інших способів композиції. Коли йдеться про явище механічного приєднання слів або слівформ, то на позначення «синтетичності» цього процесу дослідники вживають образні слова «приклеювання» (аглютинація), «злиття» (фузія), «цементування», «зварювання» (*soudure*), «змерзання» (*freezing*), закріплені у пам'яті (*mémorisé*). Ми вже згадували, що у зарубіжному мовознавстві подібний спосіб часто називається аглютинацією, вказуючи на неоднозначність трактування цього терміну (див. с. 19). О. М. Коритова зазначає, що явище, назване Ф. де Сосюром аглютинацією, сьогодні розглядають як **словозрощення** (виділення наше – О.Є.), спосіб лексико-синтаксичного словотворення, при якому відбувається злиття компонентів словосполучення у цільнооформлену одиницю, яка, характеризуючись ідіоматичністю семантики, зберігає у незмінному вигляді і синтаксичні зв'язки між компонентами [81].

Французька дослідниця М. Фрюї аглютинацію у латинській мові визначає як феномен, коли кілька слів з'єднуються на синтагматичній осі для утворення нової лексичної одиниці і являють собою діахронічний перехід між синтаксисом і лексикою: колись давні вільні синтагми «застигають», змінюючи свій статус на користь лексики [214, 173-209]. Це твердження цілком збігається з нашим уявленням про такий спосіб композиції, як зрощення. Однак дослідниця до поняття «аглютинація» також відносить і

юкстапозицію, і деякі випадки основокладання [217]. Очевидно, що йдеться, на нашу думку, про аглютинацію у широкому значенні як механізм утворення цілісних лексем, синтагматичних за своїм походженням: дослідниця визначає шість типів творення слів у латинській мові: суфіксація, іменна композиція (композиція у М. Фрюї – основокладання), дієслівна композиція, превербація, аглютинація і категоріальна зміна (*changement de catégorie*) [218, 157-175]. Діахронічний технічний термін, як зауважив Ш. Баллі, призводить завжди до двозначності у синхронії, так само як синхронічний – у діахронії. Статиці невідоме стягнення; слово «аглютинація» є для неї мовним зловживанням [18, 209]. Ми не заперечуємо право на існування цього терміна, однак для нашого дослідження обираємо іншу методику розгляду композиції та інший термін, а саме – зрощення, для уникнення збігу у термінології щодо власне аглютинативних мов. Розглядаємо при цьому способи композиції не згори, тобто до яких лексем і завдяки якому процесу призводить, приміром, юкстапозиція/ основокладання/ зрощення, а навпаки, знизу – які «готові» лексеми можуть вважатися юстапозитами (відтак їх слід трактувати як юкстапозицію), основокомпозиціями (основокладання), композиціями-зрощеннями (зрощення) тощо.

Ми відрізняємо композиції-зрощення від юкстапозитів за такими основними критеріями: 1) формальним; 2) семантичним; 3) функціональним (номінативним); 4) морфологічним; 5) словотвірним. Коротко схарактеризуємо зазначені критерії: 1) **формальний** критерій, яким, зокрема, передбачається збереження фіксованого порядку слів у композиціях-зрощеннях, напр., *duodeoctoginta* «сімдесят вісім» (досл. два від вісімдесяти). Однак у юкстапозитах порядок розташування компонентів може бути змінним, напр., «автор законопроекту» – *legis lator, legislator* і *lator legis*. На думку Ф. Баде, подібна рухливість пов'язана з кількістю складів у композиті: якщо компоненти мають однакову кількість складів, то можливе розташування по обидва боки опорного компонента, якщо залежний компонент «коротший» за опорний, то завжди прагне зайняти препозитивну позицію [191]; 2) **семантична єдність** і обмежена умотивованість компонентів завжди властива юкстапозитам: *semperviridis* «вічнозелений» це ознака лавра, який не вічний і зелений, а має листя зеленуватого кольору у різні пори року і навіть у сухому вигляді. Композити-зрощення, як правило, мають обмежену образність і

повну умотивованість компонентів: *quantōcīus* «якогого швидше», від *quanto* «якогого» і *ocius* «швидше»; 3) **номінативна функція** чітко виражена у юкстапозитів (і більшість з них має термінологічну спрямованість), в той час як у композитах-зрощеннях ця функція значно обмежена, пор., напр., іменник *Antecanem* «зірка Прокіон (у сузір'ї Малого Пса) < *ante canem* (досл. перед собакою) і прислівник *anteā* «раніше, перед цим» < *ante eā* (досл. до цього); 4) всі юкстапозити мають **частиномовну віднесеність** за головним компонентом *jovisjurandum* «клятва іменем Юпітера» (N), від *jurandum* «клятва» (N). Більшість композитів-зрощень внаслідок лексикалізації переходять у лексико-граматичну категорію прислівника, наприклад *quotannīs* «щорічно» (Adv), від *annus* «рік» (N); 5) для композитів-зрощень притаманне **семантичне стирання одного із словотвірних компонентів**, що майже ніколи не відбувається у юкстапозитах (хоча в окремих випадках семантика може «потьмянішати», як у *malesanus* «не дуже здоровий»). Більше того, у композитах-зрощеннях це явище набуває масового характеру, напр., *ubilibet* «де завгодно, всюди» (досл. де тобі завгодно); *tantopere* «настільки» (досл. таким зусиллям); *retrōsum* «назад» (досл. у напрямку назад); *quantumvīs* «як завгодно» (досл. наскільки ти хочеш) тощо.

Отже, композити-зрощення у латинській мові мають багато показників, які відрізняють їх від юкстапозитів, що дає нам підставу не трактувати їх як один з різновидів юкстапозитів (статистично вони представлені майже так само), не відносити їх до словоскладання, а виділити в окремий спосіб композиції – *зрощення*. Визначити випадки зрощення можна лише за історичними даними: якщо неодноразово протягом всього розвитку мови зустрічається подібна синтагма у фразі, ймовірно йдеться про зрощення.

Спосіб зрощення має давнє походження: у композитах-зрощеннях компонентами часто виступають частки, які сьогодні вже не етимологізуються, отже аналіз компонентів тут значно ускладнений. До того ж, елементи зрощення демонструють архаїчний характер їх синтаксичних відношень, а саме – постпозицію часток. Специфічними рисами цього способу словотворення є такі: 1) часткова десемантизація компонентів композита; 2) активні процеси лексикалізації та граматикалізації, які супроводжують становлення композитів-зрощень; 3) переважна більшість їх належить до дейктичних частин мови (займенників, прислівників), службових (сполучників, прийменників) або ж до вигуків; 4)

«механічний» характер синтаксичного зв'язку компонентів: зрощення утворюються у сфері синтагматики і поширюються лише на певну групу; зрощення не пропонує нічого довільного і активного – це звичайний процес складання; 5) зрощення належать до мовленнєвих явищ, тобто є одиницями, які у разі частого вживання у мовленні стають «передбачуваними конструкціями, за рахунок яких збільшується швидкість мовлення, яка, у свою чергу, призводить до фонетичного спрощення конструкції» [204, 113]; 6) полярна різноструктурність композитів-зрощень: багатоконпонентність і переобтяженість в одних зрощеннях та різко виражена (і складна для аналізу) стягненість інших. Пор., напр., втрату внутрішньої прозорості подібних утворень навіть для самих римлян: «я не згоден, що в нашій мові є слова, які складаються з трьох слів, навіть якщо (сам) Цицерон говорить, що 'copsis' (досл. візьми, якщо хочеш – О. Є.) складається з 'cape si vis', а дехто вигадує, що 'Lupercalia' також три частини мови містить, на зразок 'lucra per caprum' (досл. прибуток від козла? – О.Є.)» [Квінтіліан, *Institutio oratoria*, I, 5, 66].

Корпус композитів-зрощень у нашому дослідженні становить близько 550 одиниць. За лексико-граматичними категоріями вони представляють:

Частина мови	Кількість лексем (загалом 550)
прислівник	309
займенник	53
сполучник	47
прикметник	45
іменник	31
вигук	26
числівник	27
прийменник	12

2.1. Лексикалізація у композитах-зрощеннях

Лексикалізацією називають процес перетворення синтагматичної групи на одну лексему. Особливістю лексикалізації композитів-зрощень є те, що більшість їх стає незмінною формою і належить до лексико-граматичного класу прислівників (див. вище). Серед **прислівників-зрощень** виділяємо такі групи:

1) композити з **субстантивним компонентом**: а) з прийменниковим керуванням, так звані гіпостатичні зрощення (Prae + N). Вони зберігають відмінкове узгодження, напр., *obviam* «назустріч», *perviam* «доступно», від *via* «шлях»; *adinstar* «приблизно», від *instar* «пряме положення стрілки терезів»; *condecere* «правильно, точно», від *decus* «краса»; *propediem* «незабаром», від *dies* «день». Деякі композити письмово засвідчені у вигляді двох окремих лексем, однак на зміст це не впливає. Можливі також утворення і за аналогією, напр., *praetodum* «надмірно» утворене за зразком лексеми *admodum* «дуже, надто». Спостерігається також нарощування прийменників, яке свідчить про семантичне «стирання» першого компонента – напр., на основі *invicem* (також *in vicem*) «по черзі», від *vicis* «зміна», з'явилися лексеми *abinvicem* (також *ab invicem*) та *subinvicem* з таким самим значенням. Іноді має місце явище делексикалізації, коли з композита-зрощення вилучається другий компонент і приєднується до іншого прийменника або ж починає функціонувати автономно, без прийменника. Напр., *adamussim* «рівно, точно» (досл. як за теслярською лінійкою) → *examussim* «точно, ретельно» → *amussim* «точно»; *incassum* «даремно» (досл. у порожнє) → *cassum* «безпідставно»; *affatim* (*adfatum*) «досхочу» (досл. до (наповнення) тріщини) → *fatim* «досить»; б) композити, утворені на основі займенника та іменника (Pr + N) та прислівника та іменника (Adv + N), які також зберігають відповідне відмінкове узгодження, напр., *ūnūsmodī* «одного роду», *aliūsmodī* «іншого роду», *istūsmodī* «цього роду» (обидва компоненти у G. s.); *quōmodo* «яким чином», *quōdammodo* «певним чином» (обидва компоненти у Abl. s.); *quotannīs* «щорічно», *quoddiebus* «щодня», *quomensibus* «щомісяця» (іменниковий компонент у Abl. pl);

2) композити з **займенниковим компонентом**, які демонструють еліптичне зникнення головного компонента: *circumquāque* (*parte*) «з усіх боків», *eātenus* (*ea tenus* (*parte*)) «до цього часу», *hāctenus* (також *hac parte tenus*) «до цього місця». Займенниковий компонент у відмінках Асс. і, особливо, Abl. має тенденцію перетворюватися на прислівник (що є звичайним способом творення прислівників), чим ускладнюється визначення категоріальної приналежності компонента, напр., *alioqui* «крім того, втім»; *cēterōquī(n)* «втім, зрештою»; *quemadmodum* «яким чином, як»; *aliquamdiu* «протягом певного часу» тощо;

3) композити з **прийменниковим компонентом**, що характеризуються найбільш помітним архаїчним адвербіальним станом прийменників, які у вільному вживанні існують вже лише як прийменники, напр., *susque dēque* «знизу і зверху; і так, і сяк»; давні форми *anti i posti*, які поруч з підсилювальною часткою *-d(e)* спостерігаємо у прислівниках *antidhāc* «перед цим, раніше» і *postideā* «після того, потім»; переміщення прийменників відбувається як у препозитивну, так і у постпозитивну позиції, напр., *eāpropter* і *propterea* «внаслідок», *adeo* і ео **ad** «настільки»; прийменники, як правило, перетворюються на підсилювальні частки, втрачають узгодженість з певною відмінковою формою, а їхнє значення часто десемантизується, напр., *parumper* «на короткий час», *abante* «перед, попереду», *desuper* «зверху», *dēforis* «ззовні»;

4) **композити-зрощення з частками** у різних позиціях, які особливо поширені і мають не тільки загальне значення підсилення, а й його конкретні варіації: *ec(ce)-*, *-ce* – демонстративне значення з ідеєю несподіваності («ось!», «овва!»), напр., *ecquando* «коли-небудь», *nunc* «тепер», *illinc* «звідти»; *pe*, *piam* (з *jam*) – демонстративне значення, напр., *netpe* «отже, дійсно», *quōpiam* «будь-куди»; *ne* – негативне, напр., *nēquam* «ні на нащо не здатний», *numquam* «ніколи»; *-dum* – часове значення з ідеєю одночасності («вже», «ще»), напр., *primumdum* «спочатку», *interdum* «іноді»; *-dem* – уточнення значення (так само), напр., *tandem* «нарешті»; *-dam* – значення невизначеності, напр., *quondam* «колись». Дуже поширені і зрощення з другим компонентом *-cumque*, який має значення узагальнення («...б не...»), напр., *quācumque* «де б не...», *quantuscumque* «який би не був великий», *quotiē(n)scumque* «скільки б разів не...» тощо;

5) композити з **дієслівним компонентом**, представлені прийменниками-прислівниками у постпозиції із такими значеннями: *-secus* «упродовж», від **sek^w* «іти слідом» (*extrīnsecus* «ззовні», *utrimquesecus* «з обох боків»); *-tenus* «до цього, до того», від **ten* «тривати» (*summōtenus* «до самого верху», *quatenus* «до якого часу»); *-versum* (*versus*) «у напрямку...», від *verto* «обертати» (*quōrsum* «куди», *sūrsum* «вгору»); *-vis* (досл. ти хочеш) «будь-як», від *volo* «хотіти» (*ubivīs* «де завгодно», *quantumvīs* «як завгодно»); *-libet* (*lubet*) (досл. хочеться) «будь-як» (*quandōlibet* «коли-небудь», *utrōlibet* «у будь-який бік»), *-licet* (досл. дозволено) «явно» (*vidēlicet* «очевидно», *īlicet* «зараз же»).

Займенники, сполучники, прикметники у зрощеннях мають подібні прислівникам структури з прийменниковим, прислівниковим, займенниковим компонентом, часто з частками для підсилення, напр., *illicine* (*illic + ce + ne*) «чи цей?»; *quīdam, quaedam, quoddam* «якийсь»; *etenim* «оскільки»; *tametsī* (*tamen + et + si*) «хоча»; *tantusdem, tantadem, tantumdem* «такий само»; *quālislibet, quālelibet* «будь-який» тощо.

Іменники-зрощення нечисленні, для класичного періоду не притаманні, зустрічаються у кількох застиглих формах, які, як правило, не відмінюються, напр., *duarondo* «двофунтова вага», *pridieprinceps* «колишній принцепс», *retrobove* «назва невідомої рослини», *nefās* «беззаконня». В комедіях Плавта знаходимо екзотичні імена, утворені за типом зрощень з метою досягнення комічного ефекту: *Argentumexterebronides* "Спритний здирач срібла», *Numquampostreddonides* «Той, що ніколи не повертає назад», *Quodsemelarrripides* «Той, що одного разу поцупив». Під впливом християнства у написах зустрічаються пишні імена, напр., *Adeodatus* «Даний богом», *Speraindeum* «Вір у бога», *Admanumdeductor* «До руки наставник», *Quodvultdeus* «Чого хоче бог», *Deusdedit* «Бог дав».

Числівники у значенні десятків з числами 8 і 9 утворюються також за типом композитів-зрощень. Напр., для утворення числа 18, треба 2 відняти від 20 (*duodeviginti*, досл. два з двадцяти), а число 19 – це 1 від 20 (*undeviginti*, досл. один з двадцяти). Так само утворені *duodetriginta* (28), *undetriginta* (29), *duodequadraginta* (38), *undequadraginta* (39) тощо.

Вигуки, утворені способом зрощення, можуть мати вказівне значення, напр., лексема *esse* «ось, дивись!», яка сама складна за структурою (від *en i ce*), часто приєднується до вказівного займенника, утворюючи стягнену форму: вигук «ось вона!» засвідчений формами *essa*, від *esse* і *ea*; *essam* і *eccillam*, які можуть бути утворені або від *esse* і *eam*, або від *esse* і *illam* (пор. іт. *essomi* «ось я», *essoli* «ось вони»); *eccerē* «далебі! ну звичайно!», від *esse Ceres!* або *esse re!* *Quamde* «як!» вживається при вираженні подиву. У присяганнях богами також у першому компоненті виступає *esse* «ось», напр., *ejuno* «клянусь Юноною!», *equirine* «клянусь Квірином!», *ēcastor* «клянусь Кастором», *edepol* (*esse + deus + Pollux*) «клянусь Полуксом! бігме!»; і особовий займенник *ego* у відмінку *Accusativus exclamationis*: *mēcastor* «клянусь Кастором», *mehercules* і *mehercle* «клянусь

Геркулесом». Жінки зазвичай присягалися ім'ям Кастора (у Теренція, за даними М. Г. Сеніва, – і Полуксом [139, 97], чоловіки – Полуксом і Геркулесом [див. також Aulus Gellius. Noctes Atticae, 11, 6]. Серед композитів-зрощень є лексеми з вираженням спонукання до дії, напр., *īlicet* «геть!», від *ire licet* (досл. можна іти); *agesis* «ну ж бо», від *age si vis* (досл. роби, якщо хочеш); *abidum, īdum* «іди вже!», від *abi dum* та *ī dum*; ввічливі формули, напр., *sīs* «будь ласка, коли твоя ласка», від *si* «якщо» і *vis* «ти хочеш»; *sultis* «будьте ласкаві», від *si* «якщо» і *vultis* «ви хочете»; *prox* «з дозволу сказати, пробачте на слові», від *proba* «випробуване» і *vox* «слово»; *sōdēs* «будь ласка, зроби милість», від *si* «якщо» і *audes* «тобі завгодно».

2.2. Граматикалізація у композитах-зрощеннях

Термін «граматикалізація» був запронований А. Мейє як «перехід самостійного слова на роль граматичного елемента» [235, 131]. Граматикалізацією називається десемантизація лексичного значення слова (кореня) внаслідок уживання в граматичній функції і формування на його основі граматичного значення [164, 112]. Граматикалізація відбувається при переході повнозначних слів у службові: у вигуки (див. вище), частки, напр., у прикметника *quālisnam, quālenam* «який (яка, яке) саме» другий компонент *nam* «дійсно» ще має явно адвербіальний характер, але у композитах-зрощеннях *quianam?* «чому ж?», *ubinam?* «де ж?» тощо *nam* перетворюється за своєю функцією на частку. На шляху до перетворення на прийменники та частки знаходяться і віддієслівні прислівники: із значенням «у напрямку» *versus* ← *versum* ← *versus, a, um* ← *verto*. Композити з цим компонентом можуть мати архаїчний кореневий голосний **o** – *vorsum (vorsus)*, часто з усиченням початкової приголосної, напр., *dextrōvorsum* і *dextrōrsum* «направо», *seorsus* «окремо», і навіть із зникненням наступного кореневого звука. Так, починаючи з Теренція, засвідчена лексема *sūrsus* «вгору», від *sub* і *versum*, однак для римлян стягнена форма, як здається, вже не була мотивованою, тож у написах з'являються дублетні форми з подвоєнням того самого компонента – *sursumvorsum*. Також мають тенденцію до граматикалізації компоненти модальних дієслів: *-vis* ← *volo* «хотіти», *-libet* ← *libet* «хочеться» із значенням невизначеності «будь-який», «як-небудь» тощо. Щодо *-secus* і *-tenus*, також дієслівного походження (див. вище), то у цих випадках можна визнати явище граматикалізації таким, що відбулося: ці компоненти важко етимологізуються, мають

типову «поведінку» прийменника у постпозиції: *altrimsecus* «на іншій стороні», *postsecus* «назад», *quādamtenus* «до певної межі», *quatenus* і *quātinus* «якнайдалі». Граматикалізація має місце також у заперечній частці *non* («не») < *ne oinom* (*unus* «один»), у заперечних займенниках *nemo* («ніхто») < *ne hemo* (*homo* «людина»), *nihil* («ніщо») < *ne hilum* (*hilum* «дрібниця»).

Грамматикалізацією слід вважати також розвиток у дієсловах аналітичних форм часів, коли дієслово стає допоміжним або зв'язкою. Так, напр., дієслово *possum* «могти» утворилося внаслідок зрощення *potis sum* «я є хазяїн», де *sum* – дієслово-зв'язка. У латинській мові таке явище досить поширене. Аналітичні форми зароджувалися у давні часи, як, напр., у дієслівних перифразах при утворенні *infinitivus futuri passivi* (*ornatum iri*, де *iri* – форма делексикалізованого дієслова *eo* «іти»), а також у заперечних формах наказового способу, де *noli* і *nolite* походять від *nolo* («не хотіти») < *ne volo*. У народній латині згодом з'являється тенденція утворення аналітичних форм часів з дієсловами *habeo*, *facio*, *sum* тощо. У стадії грамматикалізації знаходяться і вирази з іменником *mens* «розум, мислення» у формі *Ablativus singularis*, який вживається в адвербіальних виразах, де *mente* означає «з наміром», напр., *bona mente* «з добрим наміром». Поступово *mente* у цій конструкції десемантизується і вже в романських мовах вживається як адвербіальний суфікс, пор., напр., *una mente* «як один» (фр. *uniment* «просто», ісп. *unamente*), *alienata mente* «шалено» (ісп. *alienadamente*), *divina mente* «божественно» (фр. *divinement*, ісп. *divamente*), *humana mente* «по-людськи» (фр. *humainement*, ісп. *humanamente*). Однак наведені латинські приклади ще не є композитами-зрощеннями, оскільки тут не відбулася їх остаточна адвербіалізація.

Отже, процеси лексикалізації та грамматикалізації взаємопов'язані: поступовий перехід таких утворень у стан застиглих граматичних форм історично супроводжується розмиванням їх лексичного значення. Тому передумовою лексикалізації композитів-зрощень є грамматикалізація словоформ у певному застиглому вигляді. З іншого боку, лексикалізовані композити можуть мати у своєму складі компоненти, які втрачають своє первісне значення і відбувається ще один процес грамматикалізації. Однак, без лексикалізації не може бути утворень-зрощень: «тут ми присутні при процесі, який

підриває граматику на користь лексики, – при процесі «деграматикалізації», тобто лексикалізації» [18, 163].

Як ми вже зазначали, утворення подібних композитних лексем може відбуватися як наслідок регулярного однотипного вимовляння синтагм (фонетичних слів) у процесі живого мовлення з метою його пришвидшення. Композити-зрощення засвідчені переважно у текстах комедій, інскрипцій, тобто там, де передбачається розмовний стиль, і тут вже не так важлива кількість складів композита, що є суттєвим для основокомполитів: швидкість потоку мовлення компенсує громіздкість подібних утворень (пор. *circumundique* «звідусіль», *quandōquidem* «оскільки», *quōmodocumque* «як би не...», *hujuscemodi* «такий», *quoiquomodō* «який би не був...») тощо. Очевидно, що композити-зрощення мали великий словотвірний потенціал, обмежений реальними даними-свідченнями, що дійшли до наших днів.

Матеріал романських мов дає можливість уявити первинний потенціал композитів-зрощень латинської мови при подальшому його розгортанні у романських мовах. Для ілюстрації цього наведемо зразки лексем романських мов разом з реконструйованими їх латинськими прототипами (Таб. № 3 у Додатках). Як видно з таблиці, ці відновлені латинські композити-зрощення подібні за моделями до засвідчених пам'ятками латинської мови, отже логічно передбачити, що спосіб зрощення був досить поширений у латинській мові, особливо у розмовному її втіленні.

3. Основоскладання

Основоскладання – це спосіб композиції, коли в одну лексему об'єднуються дві або більше основи. Об'єднуватися можуть також основа і ціле слово. Такі утворення характеризуються цільнооформленістю, можуть мати різну частиномовну категоріальність головного компонента. Основокомполити є найбільш репрезентативною групою серед латинських композитів, водночас і найрізноманітнішою: вони розрізняються за походженням, структурою, семантикою, функцією тощо. У попередньому розділі ми розглядали труднощі ідентифікації композитів і різні фонетичні та морфологічні явища, властиві переважно основокомполитам. Але найскладнішим і суперечливим є питання про віднесення до композитів загалом і основокомполитів

зокрема, так зв. префіксальних утворень. Особливий статус подібних лексем саме в латинській мові пропонуємо розглянути більш детально.

3.1. Проблема з'ясування статусу префіксальних слів

У I розділі ми розглянули проблему відмежування композита від афіксального слова, зокрема з'ясували, що існують різні погляди щодо статусу препозитивних елементів у сучасних мовах (див. с. 23). Ще більше вагань у дослідників давніх мов спогстерігаємо стосовно статусу прийменників і прислівників, які у сполученні з іменними або дієслівними основами утворюють складні за структурою лексеми, що розглядаються або як перші компоненти складних слів (які, отже, є композитами), або як префікси і преверби (отже, такі лексеми мають статус префіксального утворення). Пор., напр., термін «префіксальна синтема», запропонований К. Турат'є на основі терміна «синтема» А. Мартіне (визначення див. с. 15), який, на нашу думку, синонімічний терміну «префіксальний композит» [256, 316]. Труднощі вирішення цього питання у давніх мовах, латинській зокрема, пов'язані з кількома проблемами: 1) питання про походження і функцію препозитивного елемента у складі композита; 2) протиріччя між сучасними усталеними термінами словотвору і явищами, які спостерігаємо у зазначених словах; 3) специфіка утворення слів складної структури в окремій мові; 4) суб'єктивна оцінка дослідника.

Питання про препозитивний елемент складання пов'язане, насамперед, з такою частиною мови як прийменник. Проблематикою прийменника у давніх мовах займаються вітчизняні дослідники І. Альошина, О. Косіцька, Є. Чекарева, Н. Численко та ін. Проблему походження прийменників у індоєвропейській прамові, давньогрецькій і латинській мовах, а також історію питання детально висвітлив відомий вітчизняний дослідник М. Г. Сенів, який також зазначає, що категорії відмінка і прийменника у класичних мовах (давньогрецькій і латинській) тісно пов'язані з синтаксичними, морфологічними і семантичними структурами мови [140; 141]. В індоєвропейській прамові, на думку Ф. де Сосюра, не було ані прийменників, ані префіксів, були лише короткі слова-частки, які при додаванні в кінці речення уточнювали характер дії, позначуваної дієсловом. Ці частки, спочатку вільні одиниці, перетворюються у спеціальний клас слів – прийменники (Ф. де Сосюр). У свою чергу, М. Г. Сенів зазначає,

що найбільш поширеною є теорія про походження прийменників від прислівників. Це твердження базується на випадках появи прийменників у мовленні в абсолютно самостійному значенні. У тому факті, що прийменники виступають у складних словах, вбачають докази їх самостійного значення і прислівниковості: за концепцією Г. Пауля первісно прийменники, поза сумнівом, були прислівниками, які поряд із відмінковою формою імені могли виступати як означення до дієслова. Звідси, з одного боку, розвинувся тісний зв'язок між ними і відмінковою формою, що залежала від дієслова, в результаті чого вони і стали прийменниками; з іншого боку, вони вступали у безпосередній зв'язок із дієсловом, завдяки чому з'явилися дієслова з префіксами [Там само].

Р. Оніга висунув іншу гіпотезу щодо історичної генези превербів. Виведення походження превербів і прийменників від прислівників, на думку дослідника, не пояснює механізму появи одиниць лексичного типу (у разі об'єднання преверба з дієсловом) та одиниць синтаксичного типу (у разі об'єднання прийменника з іменником). Крім того, з точки зору теорії синтаксису категорія «прислівник», як вважає автор, здається більш проблематичною, ніж «прийменник»: традиційне пояснення її ризикує стати поясненням *obscura per obscuriora* [241, 222]. На думку італійського дослідника, не прийменник походить від прислівника, а навпаки – прислівник від прийменника. На підтвердження цієї тези Р. Оніга наводить приклади синтаксичної поведінки лексеми *ante* у виразах: а) *quod ante id tempus accidit nulli* [Caes. Gall. II, 35, 3] (те, що до цього часу із жодним не траплялося – О. Є.); б) *quod pater ante habuerat* [Caes. Gall. I, 3, 5] (що батько до цього мав – О. Є.). Замість того, щоб говорити про прийменник *ante* у прикладі а) та про прислівник *ante* у прикладі б), автор вважає, що в обох випадках треба говорити про прийменник: із значенням перехідності з експліцитним додатком (а) та із значенням неперехідності прийменника з імпліцитним додатком *id tempus* (б). Щодо походження превербів, то слід враховувати два факти: 1) кожний етап розвитку латинської мови характеризується появою нових композитів, майбутні компоненти яких зрослися, зберігши при цьому їх попередній синтаксичний порядок (пор., напр., похідні від прийменникових синтагм); 2) дані латини класичного періоду дають підстави вважати, що у давні часи більшість прийменників могли функціонувати і у постпозиції. Під впливом основного

синтаксичного порядку (прогресивного) післяйменники зрослися з наступним словом, тобто дієсловом: **flumen ad eo* → *flumen adeo* [Там само, с. 223]. Отже, і прислівники, і преверби, як вважає Р. Оніга, походять від прийменників: перші – від прийменників з неперехідним вживанням, другі – від постпозитивних прийменників.

Генетичний зв'язок прийменника і прислівника ніхто з дослідників не заперечує, проте питання про те, що є первинне залишається відкритим. Пор., напр., у Є. Куриловича: «Поза сумнівом, прийменники походять, власне кажучи, або з прислівників, або з прислівникових зворотів. Перехід до прийменників мав місце у момент, коли прислівник або прислівниковий зворот, означуваний (*déterminé*) до цього іменником, стає, внаслідок повної зміни порядку (слів), несамотійним означальним (*déterminant*) останнього» [227, 22]. Пор. також у А. Руссо щодо походження превербів: «Функція превербів визначилася у ході еволюції внаслідок граматикизації рухливих елементів, часток, від яких походять безпосередньо також і прийменники» [247, 12].

З огляду на наведені трактування утворення з препозитивними елементами часто називають прислівниковими і прийменниковими зворотами, прийменниками-прислівниками, прийменникотвірними прислівниками тощо. Неоднозначне трактування цього елемента змушує дослідників уживати навіть такий термін, як «частка» (В. П. Леман, Б. Дельбрюк, А. Дарместетер, Ф. Баде). Втім Ф. Баде зазначає, що цей термін не дуже виразний, бо є напівформальним, напівфункціональним, оскільки частка – одиниця несамотійна [192]. Отже, для назв препозитивних елементів доводиться удаватися до використання сучасних термінів, однак вони не завжди повною мірою відображають суть цього явища власне у латинській мові. М. Бенедетті, включаючи до кореневих композитів лексеми на зразок *praesox* «скоростиглий», які вона називає «корневими композитами з прийменниково-превербіальним елементом» (*i composti radicali con elemento preposizionale-preverbiale*), зауважує, що, згідно із загальноприйнятою думкою, тут ідеться про дієслівні деривати з префіксом, тобто не про справжні композити, проте не варто ці одиниці відкидати через їх тісний зв'язок із справжніми композитами у доісторичну епоху формування обох зазначених типів. На певній фазі свого розвитку, продовжує авторка, майбутні «преверби» ще були самотійними елементами з прислівниковою функцією і мали характер справжніх композитів [195, 23]. «Отже, –

робить висновок дослідниця, – «вважаємо, що хоч і необхідно усвідомлювати різницю між композитами у точному значенні цього слова і композитами з дієслівним префіксом, втім навряд чи можна заперечувати і зв'язок між двома цими типами. Включення (слів) на зразок *praesox* до розгляду видається надзвичайно корисним, якщо не обов'язковим» [Там само, 24].

Відчуваючи труднощі термінологічного характеру, дослідники давніх мов намагаються дати якомога точніше визначення композитів з препозитивним елементом. Л. Наджо назвав композицію і деривацію «сестрами-близнючками» [207, 77]. Перефразовуючи його, Р. Оніга називає префіксацію та превербацію «падчерками» [241, 211]. Дійсно, існує велика плутанина, з'являється Ф. Баде, у назвах компонента складного слова, якщо він являє собою дещо інше, ніж іменник чи дієслово. У композитах з частками у ролі першого компонента дослідниця залежно від функціонального значення визначає частку як предикат, прийменник, прислівник або ж префікс. На підтримку свого визначення дослідниця наводить такі приклади з *prae-*: *praeseps* «стрімкий», від *caput* «голова» ← (*cui est*) *caput prae* «голова (якого є) попереду» – тут *prae-* є **предикатом**, подібним до значення першого компонента у композита *primigenius* «першонароджений»; *praefurnium* «паливня печі», від *furnus* «піч» ← (*quod est*) *prae fumo* «(те, що є) перед піччю» – тут *prae-* є **прийменником**; *praematurus* «скоростиглий», від *maturus* «стиглий» – тут *prae-* є **прислівником** (досл. рано); *praefluus* «який тече вперед», від *fluo* «текти» – девербатив, тут *prae-* є **преверб**; *praeclarus* «дуже яскравий» = *clarissimus* – тут *prae-* є **префікс**, тобто будь-яка частка, яка посилює (або зменшує, або заперечує) ознаку [192, 38]. Цікаво, що даючи визначення преверба і префікса, французька дослідниця, як і М. Бенедетті, не виключає їх з розгляду складників композитів.

На відміну від попередніх дослідниць, В. Ф. Новодранова розмежовує префіксальні та композитні одиниці у латинській мові. Префіксальним утворенням, на думку російської дослідниці, є «будь-яка членована комплексна одиниця, яка містить у своєму складі або справжній префікс (тобто частку з відсутнім у неї елементом у самостійному вживанні), або так звані відносні префікси». Критерієм віднесення комплексної одиниці авторка, зокрема, вважає: досить високу повторюваність слів аналогічної будови, що створює передумови для організації словотвірного ряду; явно службовий характер семантичної

модифікації кореня; змінену сполучуваність самого компонента словотвірної моделі; аломорфію препозитивних елементів і кореневих морфем [116, 20]. Втім, деякі дослідники з причин того, що питання про статус префіксальних слів у латинській мові є наразі невирішеним або, швидше, його важко визначити як узагальнену систему, вдаються до таких, зокрема, формулювань: ніж використовувати для визначення першого компонента латинського композита терміни «частка», «прислівник» «корисніше вдатися до терміна «префікс», оскільки мова йде про визначення виключно морфологічного типу: прозорий за внутрішньою формою, «префікс» – це елемент, який прикріплюється (fixe) перед чимось іншим» [241, 212]. Оскільки саме в латинській мові у більшості випадків префікс видається тотожним прийменнику (пор., напр., ідентичність префікса і прийменника у римських авторів, які їх називали одним словом “praepositio” – О. Є.), то «синтаксичний» прийменник, задіяний у морфологічному процесі, може грати роль префікса» [Там само].

Щодо визначення терміна «преверб», то більшість дослідників так називають префікси в дієсловах. С. В. Семчинський превербами в індоєвропейській мові називає дієслівні прийменники [137, 103]. Однак, навіть якщо дефініції проблемних елементів композита зроблено, це зовсім не означає кореляцію сучасних термінів словотвору і підходів до префіксації та композиції при синхронному описі сучасних мов і давніх мов, де лексеми засвідчені у рівних часових вимірах. Численні дослідники давніх мов все ж таки більше схиляються до віднесення префіксальних утворень до композиції, часто називаючи їх складним словом, складеним словом, композитом: у грецькій мові А. Реньє, А. Мейє, А. О. Білецький, О. Добіаш, Л. Л. Звонська, Є. С. Чекарева тощо, у латинській мові мовознавці І. В. Нетушил, С. І. Соколевський, І. М. Тронський, М. М. Покровський, Я. М. Боровський, О. І. Солопов, К. В. Антонєць, за винятком В. Ф. Новодранової. Щодо зарубіжних лінгвістів, то переважна їх більшість виділяє композицію, префіксацію, превербацію, але для них ці класи по суті – явища одного порядку, тобто композиція (пор., напр.: «превербація завжди розглядалася як різновид композиції» [219, 229]. Г. Серба вважає, що оскільки більшість префіксів виступають у ролі прийменників, є достатньо аргументів для об'єднання префіксальних утворень разом з власне композитами замість включення їх до єдиного розряду афіксів разом з суфіксами [251, 450].

Римські граматики деривацією називали спосіб творення нових слів від простих, що виводяться з первісних імен. Наведені ними приклади свідчили, що йдеться про суфіксацію (див. с. 12). Е. Еггер (E. Egger) у 1864 році вперше став вважати, що деривація стосується сфери суфіксів або закінчень, або того і іншого, однак потрібно було сто років, щоб у словнику Робер 1964 року з'явився вираз «суфіксальна деривація» [201, 33-47]. Останніми ж роками на позначення утворення нових слів префіксальним способом поширилася назва префіксальна деривація. Проти цієї назви категорично виступає Б. Гарсія-Ернандес: «Останнім часом деякі лінгвісти, намагаючись знайти схожість між префіксацією та суфіксальною деривацією, надають перевагу гібридній назві *префіксальна деривація*, незважаючи на етимологічне викривлення змісту цього виразу. *Rivus*, яке лежить в основі слова деривація, означає «струмок» і кожен має знати, що він тече згори униз. Так само деривація «тече» до суфікса... Це годі збагнути, щоб помістити основу на більш високий рівень і наполягати, що вона може «текти» як до голови (префіксальна деривація), так і до ніг (власне деривація)» [220, 229]. Така реакція іспанського дослідника спровокована вживанням цього терміна лінгвістами-латиністами через ігнорування внутрішньої форми і стосовно статусу префіксальних морфем, які в латинській мові відмінні від суфіксальних.

У нашому дослідженні ми розмежовуємо префіксальні утворення, які не входять до завдань нашого дослідження, і композитні утворення. Ми включаємо до композитів у сфері імені препозиціональні конструкції, утворені на основі прийменникових синтагм (так звані гіпостатичні композити) на зразок *Transtiberinus* («який знаходиться за Тибром») < *trans Tiberim* (досл. через Тибр), або ті, в яких препозитивний компонент є предикатом або додатком у латентному стані (у згорнутій синтаксичній конструкції-прототипі), напр., *inaures* («сережки») < *in auribus* (досл. у вухах) як найдавніші успадковані складні структури, а у сфері дієслова – ті, що мають явно адвербіальний характер і часто – дублетне написання окремо. Іншими словами, вони є найпізнішими утвореннями, які тільки просуваються по шляху до «префіксалізації» (термін Ф. Баде). Ми згодні з критерієм виділення префіксальної конструкції, запропонованим В. Ф. Новодрановою (*vide supra*), за винятком «зміненої сполучуваності самого компонента словотвірної моделі», яку дослідниця пояснює тим, що «прислівники можливі

перед дієсловами, але при перетворенні на префікс останній приєднується і до іменних основ; так само і прийменники, які поєднуються з іменами, при перетворенні на префікс, навпаки, набувають здатності поєднувати основи дієслівного типу тощо» [116, 20]. Втім, найдавніші композити, особливо *nomina agentis*, другим компонентом могли мати дієслово або основу дієслівного типу (-*cola*, -*seps*, -*lex* тощо), а першим компонентом могли виступати прийменники. Оскільки ми розглядаємо композити не тільки класичного періоду, а й так звані успадковані, вважаємо цей критерій для нашого дослідження не зовсім коректним. Пор., однак, висновок Д. Діну (D. Dinu) щодо латинських префіксів: «словотворення способом префіксації в латинській мові – це активний процес, який характеризується зростанням його продуктивності протягом всієї історії латинської мови. У класичний період він більше тяжіє до композиції» [211].

Щодо такого критерію як частотність, використовуваного дослідниками для підтвердження афіксального статусу морфеми, то В. Ф. Новодранова зазначає, що в латинській мові у деяких препозитивних морфемах, особливо у двоскладових, напр., *intra*, *subter-*, *contra-*, *retro-* тощо «закладені потенційні можливості сполучуваності з різними основами і розширення словотвірних рядів». Такі морфеми дослідниця називає відносними префіксами, які утворюють периферію префіксальної системи [116, 24]. Проте згідно з завданням, яке ставить перед собою В. Ф. Новодранова, подібні морфеми розглядаються як префікси: «Ми розглядаємо всі морфеми як префіксальні, враховуючи подальше їх зіставлення з термінологічними префіксальними елементами (у сучасній латинській медичній термінології – О. Є.), де відношення ядра (центру) системи та її периферії зазнає змін [Там само].

У нашому дослідженні ми вважаємо, що препозитивні елементи є неоднорідними і знаходяться на різних ступенях переходу від прийменника (прислівника) до власне префікса: у системі імені є утворення, які можуть характеризуватися як імена з прийменниковим керуванням – спосіб успадкований від прамови, так само і деякі дієслова з препозитивними елементами більше тяжіють до юстапозитивів з адвербіальним компонентом. Пор., наприклад: «Латинська мова знає багато етапів набуття своїх префіксів. В іменниках, як і прикметниках, одні є успадкованими (*pro-* в іменниках; *in-*, *vē-*, *dis-*, *per-* у прикметниках), тоді як інші розвиваються у власне латинській мові (*ab-*, *ad-*,

con- в іменниках; *prae-, ab-, de-, ex-*, в прикметниках), а іноді як кальки з грецької мови (*super-*, безумовно *sub-*)» [192, 360]. І далі: «Безсумнівно, що чим частіша частота частотніша у першому компоненті композита, тим більший її шанс до префіксалізації» [Там само, 365]. Мусимо, однак, зазначити, що визначити статус такої морфеми часто досить складно, бо статус певної морфеми іноді можливо з'ясувати лише при контекстуальному аналізі. Втім, ми вважаємо, що префікс має місце тоді, коли не змінюється семантика новоутвореної складної структури, а лише уточнюється її положення щодо простору, часу тощо або йдеться про певний ступінь інтенсивності її ознак або про заперечення.

3.2. Класифікація основокомполітів за частиномовною віднесеністю

За морфологічною (частинимовною) віднесеністю дібрані основокомполіти (3905 одиниць) належать до:

Частина мови	Кількість одиниць
прикметники (A)	1959
іменники (N)	1431
дієслова (V)	405
числівники (Num)	45
прислівники (Adv)	50
займенники (Pr)	15

3.2.1. Прикметник

Найбільша кількість основокомполітів належить до лексико-граматичної категорії прикметників. **Першим компонентом** композитів-прикметників може бути: 1) іменник; 2) числівник; 3) прийменник; 4) прикметник; 5) прислівник; 4) займенник; 5) дієслово.

Найчастотнішим першим компонентом композитів-прикметників є **іменник**: *nocticolor* «темний, як ніч», від *nox* «ніч» і *color* «колір»; *nubivagus* «блукаючий у хмарах», від *nubes* «хмара» і *vagor* «блукати»; *oculiferius* «який впадає в око», від *oculus* «око» і *ferio* «бити». Серед складних прикметників з субстантивним першим компонентом особливо виділяється група з компонентами *semi-* «напів-», від *semis* «половина» та *sesqui-* «півтора», від *semis* «половина» і *que* «та». Більшість словників подають ці препозитивні елементи як префіксальні, бо вони мають дуже високу частотність і, особливо у

прикметниках, утворених на базі простих, можуть позначати відтінок інтенсивності, пор., напр., *trepidus* «тремтячий» – *semitrepidus* «який трохи тремтить»; *siccus* «сухий» – *semisiccus* «напівсухий». Дійсно, в таких прикладах *semi-* стоїть в одному ряду з іншими префіксами: *doctus* «вчений» – *indoctus* «невчений», *semidoctus* «напіввчений», *perdoctus* «дуже вчений»; *inanis* «спустошений» – *subinanis* «трохи спустошений», *seminanis* «напівспустошений», *perinanis* «дуже спустошений» тощо. Однак ми погоджуємося з Д. Консо (D. Conso), що *semi-* у подібних прикладах лише «функціонує як префікс» [208, 123], оскільки численні приклади з компонентом *semi-* демонструють семантичну «індивідуальність»: *Semigraecus* «напівгрецький» означає грецьке походження з одного боку батьківства, а з іншого – римське, а також вживається на позначення еллінізованих римлян; *semipullatus* «одягнений наполовину у чорне», тобто як вільновідпущений у жалобі за патроном; *semirotundus* «напівкруглий» – це не трохи заокруглений, а на позначення певної форми; *semiacerbus*, від *acerbus* «терпкий», означає «недозрілий» тощо. Крім того, *semi-* і *sesqui-* утворюють низку прикметників із значенням ваги, вартості, об'єму, міри тощо, напр., *semissalis* «півасовий»; *semodialis* «який містить півмодія»; *semuncialis* «вагою у півунції»; *sesquidigitalis* «який містить 1,5 дюйма»; *sesquipedalis* «довжиною у 1,5 фута»; *sesuncialis* «вагою у півтори унції»; *sesquionus* «який дорівнює 10/9».

Числівник, переважно кількісний, у першому компоненті також досить поширений у композитах-прикметниках. Велика кількість утворень з числівниковим компонентом пов'язана з екстралінгвістичними чинниками, а саме – необхідністю позначити кількісні характеристики предметів і понять матеріальної культури. Найчастіше вживаються числівники із значенням «три», «два», «чотири», решта кількісних числівників першого десятку представлені меншою мірою. Напр., *tridens* «тризубий», від *tres* «три» і *dens* «зуб»; *biforis* «який має два входи», від *bi-* «два» і *foris* «вхід»; *quadriremis* «який має чотири ряди веслувальників», від *quattuor* «чотири» і *remus* «весло» тощо. Порядкові числівники першим компонентом виступають рідко, переважно при семантичному стиранні другого компонента, напр., *principalis* «одвічний», від *primus* «перший» і *capio* «брати»; *terticeps* «третій», від *tertius* третій і *capio* «брати». Числівники великих кількісних величин, таких як *centum* «сто», *mille* «тисяча», як правило, позначають не

конкретну кількість, а мають значення якоїсь абстрактної великої кількості, пор., напр., *centigranius* «який має багато зерен», *milleformis* «різноманітний» тощо.

Прикметник у першому компоненті композитів-прикметників може бути кваліфікатором, тобто представленим якісними прикметниками, напр., *acutiangulus* «гострокутний», від *acutus* «гострий»; *altifrons* «високочолий», від *altus* «високий» тощо. Але найбільш частотним першим ад'єктивним компонентом є квантифікатор, а саме – прикметник *multus* «численний» (близько 60 композитів), напр., *multigenis* «різноманітний»; *multiflorus* «покритий численними квітами»; *multinumtus* «коштовний»; *multiramis* «розгалужений».

Складні прикметники з **прийменниковим** першим компонентом належать до найдавніших композитів. Вони розвинулися на основі прийменникових синтагм, напр., *adfinis* «прикордонний», від *ad finem* «при кордоні»; *concordis* «одностайний», від *con (cum) corde* «з серцем»; *demens* «навіжений», від *de mente* «без розуму», *exanimis* «бездушний», від *ex animo* «без душі»; *subrumnus* «який ссе матку», від *sub ruma* «під дійкою»; *elinguis* «німий», від *e lingua* «без язика»; *pernox* «який триває всю ніч», від *per noctem* «протягом ночі». Односкладові компоненти швидко набули абстрактного узагальнювального значення і перетворилися на справжні префікси з локальним (in-, ad-, ab-, ex-), часовим (ante-, post-, pro-), соціативним (con-), заперечним (a (ab-), de-, ex-), підсилювальним/ послаблювальним (prae-, per-, sub-) значеннями. Коли прийменники (прислівники) стали приєднуватися до дієслів, процес префіксалізації пришвидшився. Деякі префікси продовжують співіснувати з прийменниками і прислівниками, які надалі можуть породжувати композити за протомоделями: *extraordinarius* «надзвичайний», від *extra ordinem* «поза порядком»; *suburbanus* «приміський», від *sub urbe* «під містом» тощо. Цей зв'язок ще «живий», про що свідчать паралельні вживання, навіть у одного автора, напр., у Цицерона: “*trans Tiberim hortos*” [Cic., Ad Att., 12, 19, 1] і “*de Transtiberinis hortis*” [Cic., Ad Att., 12, 23, 3] (пор. назву римського квартала Trastevere). Інші префікси відповідників-прийменників вже не мають, лише етимологічний аналіз може виявити їхній первісний прийменниковий статус: *anceps* «двоголовий», від **am(b) caput* «обидві голови»; *vecors* «нерозважливий», від **v(a) corde* «без серця»; *securus* «безпечний», від **sed cura* «без турботи»; *disgrex* «окремий», від **dis grex* «з череди».

Більшість препозитивних компонентів прийменникового походження демонструють поступовий перехід у розряд префіксів. Цьому процесу сприяє факт паралельного існування прийменників у самотійному статусі: якщо він зникає, то падає і продуктивність префікса (див. вище префікси *am(b)-*, *ve-*, *se-*, *dis-*). Приєднання його до дієслівної основи (превербація) надає імпульсу процесу префіксалізації та становленню однотипних словотвірних рядів у дієсловах і, отже, у прикметниках дієслівного походження. Проте є серед композитів-прикметників такі утворення, класифікація яких становить неабияку проблему – це утворення з заперечним префіксом *in-*. За етимологією цей префікс походить від частки *ne* > **n_o* > *in-*. Проте *in-* не існує у самотійному статусі, з дієсловами майже не сполучується, слів вторинної номінації утворює мало. Отже, здавалося б, він не має бути продуктивним. Втім, пор., напр., *impar* «нерівний» (*imparatus*, *imparilis*, *imparilitas*, *imparitas*, *impariter*); *dispar* «нерівний» (*disparo*, *disparilis*, *disparilitas*, *dispariliter*, *disparatio*, *disparatum*, *dispare*); *compar* «рівний» (*compare*, *comparabilis*, *comparate*, *comparaticius*, *comparatio*, *comparative*, *comparatives*, *comparator*, *comparatus*, *comparilis*). Однак прикметників із заперечним префіксом *in-* – велика кількість. Річ у тім, що префіксальні утворення з *in-* за походженням – давніші за непрефіксальні [204]: *innox(ius)* «невинний» з'явилося раніше за *noxius* «шкідливий» (від *noceo* «шкодити»). Давній спосіб утворення слів на основі антитези, тобто протиставлення «негативного» і «позитивного», настільки міцно закріпився на підсвідомому рівні, що навіть за відсутності «негативного» зразка у мові, він легко з'являється на основі наявного «позитивного». У свідомості мовця ця пара існує віртуально (пор. як римські автори любили ставити поруч *felix* – *infelix*; *lepidus* – *illepidus*) і процес цей двонаправлений: на основі «негативного» утворення може виникнути і «позитивне», напр., *munis* «прислужливий» < *immunis* «невдячний». Особливо це стосується утворення заперечних прикметників без базового «позитивного» попередника на зразок *in...ilis*: *immersabilis* < **mersabilis*. Отже, якщо розглядати прикметники з заперечним компонентом *in-*, то в діяхронії ці утворення є продуктом давнього способу словотворення, а саме складання. Втім, у синхронії він проявляє типові ознаки префікса, але із специфічною морфологічною поведінкою: зазвичай при приєднанні до нової основи, префікси зазнають фонетичних і морфонологічних змін (асиміляція, апофонія): чим активніший цей процес, тим скоріше

препозитивний елемент втрачає мотивованість і перестає усвідомлюватися як складник композита. У випадку з інтенсивними/ демінутивними префіксами (*prae-, per-, sub-*) та заперечним префіксом *in-* все відбувається навпаки: як правило, саме давні прикметники з прийменниковим компонентом, утворені на основі іменника, зазнають морфонологічних змін на стику компонентів, напр., *amicus* «друг» > *inimicus* «недружній»; *barba* «борода» > *imberbis* «безбородий». Щойно згадані префікси починають **механічно** приєднуватися до готових моделей прикметників, жодних морфонологічних змін не відбувається, чим, відтак, підтверджується їхній афіксальний статус, пор., напр., *suggero* і *subgrandis, perficio* і *perfacilis*.

Композити-прикметники з першим **прислівниковим** компонентом не набули великого поширення і представлені обмеженою кількістю лексем у сполученні з віддієслівною основою. Ці композити утворилися способом юкстапозиції за моделлю Adv + V, напр., *beneplacitus* «доброгідливий» < *bene placeo* «бути доброгідливим», *blandidicus* «улесливий» < *blande dico* «ласкаво говорити», *maliloquax* «злослівний» < *male loquor* «погано говорити», *antefatus* «раніше сказаний» < *ante for* «раніше говорити». Треба зазначити, що у деяких композитах спостерігається явище апофонії, напр., *retrospiciens*, від **specio*, *benificus*, від *facio*, однак наявність редукції голосної не свідчить про те, що вони належать до одного й того самого давнього історичного періоду: перший композит – пізнього походження, *benificus* – давнє утворення (пор. також паралельно з ним уживаний юкстапозит *bene facio*, що найчастіше зустрічається у вигляді двох слів). У розмовній мові *bene* і *male*, які сполучаються з іменною основою, втрачають адвербіальне значення і набувають значення інтенсивності (*bene*) та заперечення (*male*), напр., *benesanus* «дуже здоровий», *maleberbis* «безбородий», *maleformis* «негарний», *malesanus* «нездоровий», *malefaber* «немайстерний» (пор. також у фр. *maladroit* «незграбний», *malhonnête* «нечесний», *malpropre* «нечистий»).

Дієслівний перший компонент у прикметниках зустрічається надзвичайно рідко – в основному із стилістичною метою в поетичних або комедійних творах: *terrificus* «гучноголосий» і *terrificus* «жахливий», від *terreo* «лякати»; *vomifluus* «блювотний», від *vomio* «блювати». Від дієслова *verto* із значеннями «обертати, змінювати» утворено кілька композитів, напр., *versicapillus* «сивий» (досл. з волоссям зміненого кольору); *versicolor*

«рзвнокольоровий» (досл. який мінняє колір); *versipellis* «мінливий; який прикидається» (досл. який змінює шкіру).

Займенник у першому компоненті представлений лише займенниковим прикметником, напр., *aliquantus* «чималий», від *alius* «інший»; *solivagus* «який сам блукає», від *solus* «самотній»; *solicanus* «соліст», від *solus* «самотній». Інші займенники в основокомпозиціях не зустрічаються, проте вони поширені у композиціях-зрощеннях.

Другий компонент ад'єктивних композитів представлений переважно дієсловом та іменником.

Оскільки другий компонент визначає належність композита до певної лексико-граматичної категорії, то, природно, постають проблеми: її визначення (композит-іменник чи композит-прикметник?), пріоритетності походження компонентів (який компонент первинний – іменник чи прикметник?), а також проблема відокремлення композитів, утворених власне способом композиції, від композитів вторинної номінації (власне композити чи девербативи?). Так, у найдавніших композиціях, які належать до *nomina agentis* (осіб-діячів), другий компонент являє собою іменну форму з дієслівним значенням: первісні композити утворювалися у той період, коли ще не відбулося розмежування між іменником та дієсловом – спочатку всі композити були іменні. А. Мейє, характеризуючи індоєвропейське складання, зазначив, що «дієслівні основи не належать до складання» [102, 296]. Найдавнішими композиціями є **посесивні композиції** (*bahuvrīhi*) та **nomina agentis** з нульовою морфемою. Останні означають діючу особу: не існує таких складних слів, у яких друга частина була б абстрактним іменником [Там само, 298-299]. Отже, другим компонентом з дієслівним значенням може бути або іменник, або прикметник. Ф. Баде зазначає, що розривнення іменника і прикметника становить делікатну проблему, оскільки часто прикметник мало чим відрізняється від іменника: в індоєвропейських мовах вони виглядають як ті, що мають спільне походження, тому часто зберігають однакову форму [192, 189]. Пор., напр., прикметник *princeps* «перший, головний» та іменник *princeps* «голова, принцепс»; *incola* «корінний» і «мешканець»; *aulicox* «зварений у горщику» і «те, що зварене у горщику». Іменники – *nomina agentis*, які не мають засвідчених паралельних ад'єктивних форм, здаються дуже схожими на прикметники. Це особливо помітно у кореневих композиціях: *libripens* «скарбник», тобто

«який важить лібру (міра ваги); *conjunx* «один з подружжя», тобто «який з'єднаний»; *judex* «суддя», тобто «який показує право» тощо. Деякі лексеми-іменники в окремих авторів засвідчують колишній ад'єктивний статус. М. Бенедетті зауважує, що, напр., *oscen* «птаховіщун», скоріш за все, був раніше прикметником, доказ цього дослідниця бачить у Горація у словосполученні “*oscinem corvum*” – тут зазначене слово явно є узгодженим означенням до *corvus* «крук» [195, 59]. Справжніми композитами-іменниками виступають *pomena agentis*, напр., *aucers* «ловець птахів», *aquilex* «жрець-заклинач дощу», *vestifex* «кравець», *tibicen* «флейтист». Не всі вони є давніми утвореннями, деякі – відносно недавні, однак утворені за традиційним давнім зразком. Ми абсолютно згодні з думкою Ф. Баде, що те, що в латинській мові називається *pomena agentis*, є не що інше як субстантивований дієслівний прикметник, що може зазнавати вторинної субстантивації та ад'єктивації [192, 190-191], підтвердженням чого є й дібрані нами зразки відповідних композитів:

1) **A → N: -ficus → -fex** (*munificus* «благодійний» → *munifex* «солдат строкової служби»); **-cola → -cola** (*incola* «корінний» → *incola* «мешканець»); **-gena → -gena** (*indigena* «корінний» → *indigena* «корінний мешканець»); **-dex → -dex** (*index* «вказівний» → *index* «донощик»);

2) **N → A: -fex → -fex** (*artifex* «майстер» → *artifex* «майстерний»); **-cola → -colus** (*caelicola* «небожитель» → *umbraticolus* «тінелюбний»); **-gena → genus** (*Grajugena* «грек за народженням» → *Grajugenus* «грецького походження»); **-dex → -dicus** (*judex* «суддя» → *juridicus* «судовий»);

3) **A → A: -fex → -ficus** (*artifex* «майстерний» → *artificus* «вправний»); **-plex → -plus** (*quadruplex* «четверний» → *quadruplus* «учетверо більший»).

Як бачимо, походження і первісність других компонентів композитів не є однорідною і демонструє варіативність їх моделей протягом всієї своєї історії: навіть найбільш «молоді» композити виявляють у своїй будові давню, успадковану модель композита.

Інша проблема полягає у з'ясуванні того, чи йдеться про власне композицію чи про девербальне походження композитів. Дійсно, *incola*, *accola*, *circumcola* можуть розглядатися як девербативи від *incolo*, *accolo*, *circumcolo*. *Circumcola* – безперечно

девербатив, засвідчений не раніше, ніж дієслово *circumcolo*. Однак часто неможливо встановити цю різницю, якщо йдеться про один і той самий часовий період.

Дієслово у другому компоненті композитів-прикметників представлено найбільше. Як ми вже вище зазначали, компоненти з дієслівним значенням – найдавніші, проте продуктивності своєї не втратили протягом усього періоду розвитку латинської мови. Серед них найбільш частотними є, зокрема, *fero, facio, gero, loquor, plecto, gigno, sono, possum, dico, fluo, capio*.

Fero «нести» у композитах-прикметниках зустрічається переважно у вигляді кореня (з «нульовою» флексією при *-fer*). Цей компонент має два основні значення: «який породжує» і «який несе». Слід відзначити, що це дієслово у вільному вживанні має суплетивні форми при дієвідмінюванні (*fero, tuli, latum*). Складність його форм призвела до того, що у народній латині це дієслово було витіснене іншим – *porto*. Первісне ж значення «нести у череві», тобто «породжувати» збереглося лише у похідних словах (*forda* «тільна корова», *fertilis* «родючий, плідний» тощо). Первинне значення «нести у череві» зустрічається рідко – найчастіше це дієслово має переносне значення «пропонувати; витримувати». У композитах, навпаки, основне значення – це найдавніше «породжувати», напр., *aestifer* «який приносить спеку», *glandifer* «який приносить жолуді», *lasericifer* «який виробляє асафетиду (прянощі)», *malifer* «який приносить яблука», інколи – з еліптичним випадінням позначуваного: *multifer* «який часто родить» (досл. що часто приносить), *bifer* «який дає врожай двічі на рік». «Конкуренцію» із значенням «нести» композитам із *-fer* становлять складні слова з *-ger* у другому компоненті. Однак і лексеми із *-fer* у значенні «нести» також представлені досить потужно, наприклад: *caelifer* «який несе небо, Атлант»; *sagittifer* «який несе стріли»; *colubrifer* «змієносна, Медуза»; *pennifer* «який має пір'я»; *taedifera* «яка несе смолоскип» тощо. Як і дієслово у вільному вживанні, *-fer* здатен мати пасивне значення, тобто дія не виконується, а є наслідком дії: одні композити мають і активне, і пасивне значення, напр., *odorifer* «який виробляє пахощі» та «запашний»; *frugifer* «плодоносний» та «плідний»; інші тільки пасивне – *nivifer* «засніжений», *nimbifer* «грозовий». Пасивне значення призводить до часткової десемантизації та суфіксалізації (термін І. Ковалика і Ф. Баде) цього компонента. Внаслідок цих процесів стає можливою заміна композита простим

словом, напр., *dulcifer* і *dulcis* «солодкий», *squamifer* і *squāmōsus* «лускатий», *dentifer* і *dentatus* «зубчастий», *fumifer* і *fumidus* «який куриться». Більшість композитів з *-fer* належить до поетичної мови, лише кілька їх зразків є агрономічними термінами і зустрічаються в прозі, такі як *fetifer* «плодоносний», *linifer* «який дає льон», *vitifer* «який дає виноград». Приналежність композитів на *-fer* до високого стилю, а також наближеність цього утворення до грецької на *-φορῶς*, наводить на думку про його непригаманність власне латинській мові. Однак найчастотніший композит *pestifer* «смертельний», належний до розмовної мови і засвідчений у різних авторів, поетів і прозаїків (150 свідчень = 10% композитів на *-fer*), на думку Ж. Кассара (J. Cassard), спростовує гіпотезу грецької моделі: *pestifer* утворене за дуже давньою моделлю, можливо за типом *mortifer* «смертельний», засвідченим ще у Еннія [205, 193-194].

Композитів з *-ger* (від *gero* «нести») у другому компоненті утримані менше за тих, що творяться з *-fer*. Однак вони близькі з ними за значенням, хоча деякі словники (напр., ME) свідчать про «спеціалізацію» у їх значеннях: *-fer* найчастіше має значення «породжувати», *-ger* – «нести». Аналіз нашої картотеки композитів (132 лексеми із *-fer* і 50 лексем із *-ger*) особливої диференціації значень не виявив, втім відзначимо, що деякі автори надавали перевагу одному компоненту, інші – другому. Часто лексеми з цими компонентами виступають синонімічними парами, напр., *sortiger* = *sortifer* «який пророкує; пророчий», *spiniger* = *spinifer* «покритий тереном», *spumiger* = *spumifer* «покритий піною», *palmiger* = *palmifer* «який породжує пальми» тощо.

Другим за частотністю вживання є компонент, утворений на основі дієслова *facio* «робити», представлений формантами *-fex*, *-factus*, *-ficatus*, та, особливо, *-ficus*. Найдавнішими формантами є *-fex* і *-ficus* і, як ми вже зазначали, тут можливий розвиток однієї форми в іншу. Однак *-ficus* видається більш давнім прототипом, про що свідчить його здатність до сполучуваності з рівними позначувальними, які у випадку з *-fex* представлені в обмеженій кількості. Крім того, *-ficus* має і активне, і пасивне значення (яке зазвичай давнє), зокрема, активне – якщо у першому компоненті маємо іменник (*amorificus* «приворотний», *damnificus* «який завдає збитків»), *linificus* «який обробляє льон»); пасивне – якщо у першому компоненті прикметник (*falsificus* «брехливий», *laetificus* «радісний», *mitificus* «м'який»). Розвиток пасивного значення уможливило

сполучення з іменником у першому компоненті і часткової втрати семантики у другому: *regificus* «царський» (= *regalis*), *glorificus* «прославлений» (= *gloriosus*). У компоненті *-ficus* може відбуватися його десемантизація і поступове перетворення на суфіксальну морфему, про що свідчить вживання цього компонента у формах ступенів порівняння на зразок звичайних прикметників, напр., *magnificentior*, *magnificentissimus*. Процес суфіксалізації призводить і до появи синонімічних лексем, де другий компонент має подібну тенденцію, напр., *velificus* = *velifer* = *veliger* «вітрильний». Деякі композити демонструють каузативний (спонукальний) характер у другому компоненті із *-ficatus*: *naturificatus* «який став частиною природи», *testificatus* «доведений», *turpificatus* «зіпсований». Пор. також *falsificatus* «піддроблений» і *falsificus* «брехливий», *specificatus* «відокремлений» і *specificus* «видовий».

Дієслова *loquor* і *dico* у другому компоненті представлені переважно формантами – *loquus* (*-locus*, *-loquens*) і *-dicus* (*-dex*, *-dicens*, *-dicalis*). Доля цих дієслів та їхніх формантів в історії мови є різною: *loquor* поступово було витіснене дієсловом *dico*, про що свідчать дані романських мов. У композитах, однак, перерозподіл відбувається на користь дієслова *loquor*. Причина у тому, що *dico* у вільному статусі стало легко замінити *loquor* (однак *loquor* рідко заміняло *dico*!). У зв'язаному стані, тобто у композиті, воно може у деяких випадках замінити *loquor* (*falsiloquus* = *falsidicus* «бережливий», *maleloquus* = *maledicens* «наклепницький», *veriloquus* = *veridicus* «істинний»), однак часто зберігає первісне значення «показувати» при «спеціалізації» у сфері юриспруденції та релігії, напр., *judex* «який показує право», *juridicus* «судовий», *causidicalis* «адвокатський», *fatidicus* «пророчий». *Loquor* має значення «говорити про щось» і часто вживається з пейоративною конотацією – «говорити хтозна-що», напр., *flexiloquus* «який двозначно висловлюється», *inaniocus* «пустобрех», *multiloquus* «занадто балакучий», *stultiloquus* «який говорить дурниці» тощо. До того ж, з часів Цицерона *loquor* почало «спеціалізуватися» у сфері риторики (пор. *eloquentia* «красномовство»), що відбилося і в композитах, напр., *grandiloquus* «високопарний», *breviloquens* «лаконічний». Ці факти сприяли тому, що у композитах *loquor* більш поширений, ніж *dico*.

В окрему групу виділяються кореневі композити з дієслівним компонентом – *-plex* (**plek* «плести, складати») і *-seps* (*capio* «брати»). Компонент *-plex*, поширений у так

званих мультиплікативах, тобто композитах-прикметниках з числівниковим першим компонентом, які показують, у скільки разів більший предмет чи ознака, напр., *centuplex* «сторазовий», *decemplex* «десятиразовий», *duplex* «дворазовий» тощо. Ці композити мають дублети із *-plus* з таким самим значенням: *centuplus*, *decuplus*, *duplus*, *quadruplus* тощо. Композити із *-ceps* з числівником у першому компоненті, утворені за моделлю *princeps* «перший» (де ще зберігається семантика дієслова *capio* “**quis primus capit*”, тобто який першим бере (слово або участь у засіданнях сенату), десемантизуються: *terticeps* = *tertius* «третій», *quarticeps* = *quartus* «четвертий», *quinticeps* = *quintus* «п’ятий», *sexticeps* = *sextus* «шостий». **Capio** може мати активне значення, напр., *municeps* «земляцький», *princeps* «перший», *particeps* «учасник», а також пасивне із значенням «позбавлений», напр., *menceps* «божевільний» (досл. позбавлений розуму), *vesticeps* «розбещений» (досл. позбавлений одягу).

Другий дієслівний компонент **gigno** «народжувати», представлений формантами *-gena*, *-genus*, *-genius*, *-gnus*, *-genius*, у композитах-прикметниках мають такі значення: 1) факт, пов’язаний з моментом народження, а саме: а) місце народження: *aquigenus* «народжений у воді», *caeligenus* «народжений у небі», *limigenus* «народжений у мулі», *indigena* «корінний», *campigenus* «войовничий, тобто народжений на Марсовому полі (пасивне значення); б) час (одночасність) народження: *primigenus* і *primigenius* «первонароджений», *unigena* «одночасно народжений», *antigena* «пасинок (досл. який народився раніше)», *postigena* «який народився після смерті батька» (пасивне значення); в) ознака, отримана при народженні: *caecigenus* «сліпий від народження», *incanigenia* «народжена сивою» (пасивне значення); 2) факт здійснення дії народження: а) той, хто народжує (= *gignens*): *malignus* «злий (досл. який народжує зло)» (активне значення); б) «народжений кимось (= *genitus*): *nubigena* «народжений хмарами», *Martigena* «войовничий (досл. народжений Марсом)» (пасивне значення); 3) факт належності до певного роду (в активному чи пасивному значеннях) (= *genus* «рід»): *alienigenus* і *alienigena* «іноземний, різнорідний», *tergenus* «який має три види», *Trojugena* «який має троянське походження»). Аналіз композитних утворень з **gigno** у другому компоненті свідчить: 1) найбільш поширеними є кінцеві форманти – *-gena*, *-genus*; 2) розвиток формантів відбувається у напрямку *-gena* → *-genus*; 3) ад’єктивний формант *-gena*

викликає субстантивацію композита, напр., *Junonigena* (A) «народжений Юноною» і *Junonigena* (N) «Вулкан, син Юнони», *unigena* (A) «одночасно народжений» і *unigena* «брат або сестра» (N); 4) більшість лексем належить до поетичної мови; 5) формант *-gnus* втрачає продуктивність, можливо внаслідок омонімічності з суфіксом *-gn-* у лексемах на позначення деревини, пор., напр., *benignus* «доброзичлий», *aprugnus* «козячий» і *salignus* «вербовий», *abiegnus* «ялиновий», *ilignus* «дубовий», *larignus* «модриновий» тощо.

Іменник у другому компоненті становить другу за активністю групу у композитах-прикметниках. Серед лексем з другим субстантивним компонентом визначаються 4 основні групи (за спадним щодо їх загальної кількості показником): 1) компонент із значенням певної частини тіла: *centiceps* «стоголовий», *versicapillus* «з сивим волоссям», *flavicomus* «з золотим волоссям», *misericors* «милосердний», *bilinguis* «двоязыкий», *anguimanus* «змірукий», *agipes* «швидконогий»; 2) компонент із значенням форми і кольору: *triangulus* «трикутний», *unicolor* «одноколірний», *bifurcus* «вилоподібний», *aequilateralis* «рівнобічний», *multinodus* «взуликуватий», *bisulcis* «роздвосний»; 3) компонент із значенням проміжку часу (періоду): *decennis* «десятирічний», *nundinus* «дев'ятиденний», *quadrinus* «чотирирічний», *decemestris* «десятимісячний», *trinoctialis* «який триває три ночі»; 4) компонент із значенням міри: *bicubitalis* «довжиною у два лікті», *quadrilibris* «чотирифунтовий», *bimeter* «подвійного розміру», *bipalmis* «у два пальми», *bipedaneus* «двофутовий», *dupondiarus* «рівний дупондію», *quincuncialis* «який містить 5/12 цілого».

Проблема композитів-прикметників із субстантивним другим компонентом полягає в тому, що перехід в іншу лексико-граматичну категорію викликає потребу узгодження композита предикативної функції з потенційним підметом. Напр., у реченні *uva durum acinum habet* «виноград має тверду ягоду», *durum acinum* є прямим додатком у зовнішньому синтаксисі та узгодженим означенням у внутрішньому синтаксисі. При утворенні композита речення перетворюється на *uva duracina est*, де *duracina* у зовнішньому синтаксисі перетворюється на предикат, який уже повинен узгоджуватися з підметом *uva* в роді, числі та відмінку. А отже, іменник, який на момент входження у композит має один певний рід, отримавши ад'єктивну функцію, приймає два роди (істоти та неістоти) або три роди (чоловічий, жіночий, середній). Як відомо, найдавнішими

формами прикметників були: 1) з атематичною основою (кореневою та консонантною), що передбачало наявність однієї спільної для всіх родів форми (звідси консонантне закінчення у прикметників), 2) з тематичною основою на **-i* – для обопільного роду для істот і середнього – для неістот (такі прикметники мали закінчення *-is*, *-e*). Внаслідок вторинного розвитку з'являються тематична основа на **-o*, спільна для чоловічого і середнього роду, і на **-a* – для жіночого роду (прикметники із закінченням *-us*, *-a*, *-um*). Отже, прикметники з другим субстантивним компонентом з кореневою або консонантною основою мають незмінну форму для всіх родів, напр., *biceps* «двоголовий, -а, -е», від *caput* «голова»; *tridens* «тризубий, -а, -е». Якщо ж другим компонентом є іменник жіночого роду на *-a* та середнього роду на *-um*, то в ад'єктивних композитах найчастіше маємо закінчення *-is*, *-e*, напр., *libra* → *bilibris, e* «двофунтовий»; *forma* → *pluriformis, e* «рівноманітний»; *cera* → *albiceris, e* «біло-жовтий»; при другому компоненті чоловічого роду на *-us* прикметники набувають закінчень *-us*, *-a*, *-um*, напр., *angulus* → *multangulus, a, um* «багатокутний»; *animus* → *flexanimus, a, um* «зворушений». Отже, новоутворений композит-прикметник і далі відтворював характерну для певного типу основ давню систему словозміни за категорією роду.

Інші частини мови у композитах-прикметниках не представлені, за винятком окремих «авторських неологізмів», створених із стилістичною метою.

3.2.2. Іменник

Другою групою за представленістю в основоскладанні є лексико-граматична категорія іменника.

Першим компонентом композитів-іменників виступають: 1) іменник; 2) прийменник; 3) числівник; 4) прикметник; 5) прислівник. Найпотужніша група субстантивних композитів представлена **іменником** у першому компоненті. Як і в композитах-прикметниках, найбільш частотним тут є компонент *semis* «половина» і *sesqui* «півтора», які означають: 1) міри ваги, об'єму (*selibra* «півфунта», *semisicilicus* «півсциліка (3,411 г), *semodius* «півмодія (4,377 л); 2) грошові одиниці (*semias* «пів-аса», *sestertius* «сестерцій»); 3) форму і розмір (*semicirculus* «півколо», *semifunium* «мотузка»); 4) період (*semestrium* «півмісяця», *semidies* «півдня», *semihora* «півгодини», *sesquihora* «півтори години»); 5) походження (*Seminumida* «напівнумідієць», *Semipersa* «напівперс»);

б) назви міфічних і реальних істот з подвійною сутністю (*semibos* «напівбик (Мінотавр)», *semicapere* «напівкозел (Пан)», *semidea* «напівбогиня (німфа)», *semifer* «напівзвір (Кентавр)», *semihomo* і *semimas* «гермафродит; кастрат»); 7) пейоративні назви (*semicura* «черевань, досл. півбочки», *semilixa* «напівмаркитант (лайл)», *semiremex* «поганий весляр»). Поширені також компоненти-іменники на позначення явищ природи і навколишнього світу (*aqua* «вода», *ager* «поле», *equus* «кінь», *fenum* «сіно», *nox* «ніч», *sol* «сонце», *vinum* «вино, виноград», *lana* «вовна», *domus* «дім»), звичаєво-понятійні лексеми (*ius* «право», *lex* «закон», *arma* «зброя», *sacrum* «жертвоприношення», *populus* «народ», *signum* «знак», *usus* «звичай»), а також іменники на позначення частин тіла, серед яких найчастотніший – *manus* «рука».

Прийменникові композити-іменники, або композити з прийменниковим керуванням, як ми вже зазначали при аналізі прикметників з прийменниковим компонентом, належать до найдавніших композитів і дуже поширені в латинській мові. На думку М. Фрюї, синхронічний зв'язок з паралельно існуючими прийменниковими синтагмами дає підстави передбачати і зв'язок діяхронічний: продуктивність аглютинації (у дослідниці це способи юктапозиції та зрощення – О. Є.) такої самої природи, що і у прийменникових композитів [217, 33]. Дійсно, якщо розглянути прийменникові композити, які походять з прийменникових вільних синтагм, то вони зберігають синтаксичний порядок, властивий вільній синтагмі, напр., *ad verbum* «при слові» і *adverbium* «прислівник», *pro consule* «за консула» і *proconsul* «заступник консула», пор. з композитом-зрощенням *admodum* «дуже» < *ad modum* «до (певної) міри». Так само, як і зрощення, прийменникові основокомпозити є загальноживаними лексемами, без жодного натяку на штучність. В інших індоєвропейських мовах, де основоскладання досить поширене явище, напр. у санскриті, подібні конструкції нечисленні, що наводить на думку, як вважає М. Фрюї, і ми підтримуємо її твердження, про те, що наявність **композитів з прийменниковим компонентом може бути специфічною рисою саме латинської мови** [Там само].

Розмежування прийменникового компонента і префікса встановлюємо за денотативним критерієм: композит завжди має місце, якщо означає новий денотат: лексема *comprēs* «кайдани на ноги», від *cum* «з» і *pes* «нога», означає «(дещо), що зв'язує з

ногою», а *conductor* «який разом навчається», від *con-* і *doctor* «вчитель» – є префіксальним словом, де префікс *con-* має значення «причетності і сумісності» стосовно іменника.

За походженням у прийменникових композитах перший компонент може бути **предикатом**, напр., *anteres* «передня нога» (тобто, нога, яка є **попереду**»), *cōnsors* «брат (сестра)» (тобто, доля, яка є **спільною**), *superpondium* «доважок» (тобто, вага, яка є **понад**). Проте у більшості подібних композитів спостерігаємо відношення **обставинності (об’єктності)** з прийменниковим керуванням: *incūnābula* «пелюшки» (досл. те, що у колисці), *circumpes* «жрецьке взуття (яке ймовірно мало поворозку, яка оплігала ногу)» (досл. те, що **навколо** ноги), *trānsfluvium* «переправа» (досл. **через** річку), *subbrachia* «пахва» (досл. **під** плечем), *praenōmen* «власне ім’я (яке ставилось перед родовим іменем *nomen gentile*)» (досл. **перед** іменем) тощо. Прийменники у композитах можуть вживатися з такими значеннями: 1) **локальним**: *suburbium* «передмістя» (досл. **під** містом), *Trānsmontānus* «мешканець, який живе за горами» (досл. **через** гори), *superficiēs* «поверхня» (досл. **над** зовнішньою формою), *prōlīmen* «майданчик **перед** входом» (досл. перед порогом); 2) **часовим** значення: *prōmulsis* «закуска» (досл. **перед** (подачею) мультсу (вино з медом), *antecēnium* «закуска» (досл. **перед** обідом»); 3) значенням **відчуження (позбавлення)**: *dēdecus* «безчестя» (досл. **без** краси), *deūnx* «1/12 римського фунта (який складав 12 унцій)» (досл. **без** (однієї) унції), *exul* «вигнанець» (досл. з країни), *ignōminia* «позбавлення доброго імені, ганьба» (досл. **без** імені), *imbalnitiēs* «незмитий бруд» (досл. **без** лазні). У композитах прийменники інколи набувають особливих значень. У назвах родичів, на думку Е. Бенвеніста, прийменники засвідчують своє давнє індоєвропейське походження [196, 8]. Так, у ланцюгу спорідненості у висхідній та низхідній лініях прийменник ***pro** має значення «той, що йде за...» (*proavus* «прадід», *pronepōs* «правнук»); **ab** «віддалення четвертого ступеня» (*abavus* «прапрадід», *abnepōs* «праправнук»); **at** «ще більше віддалення, тобто віддалення п’ятого ступеня» (*atavus* «прапрапрадід», *atavia* «прапрапрабабця», щодо **tri(t)** – «віддалення шостого ступеня» у *tritavus* «прадід прадіда» і *trinepos* «правнук правнука», то цей компонент походить від *tres* «три», який Е. Бенвеніст пояснює так: “*tritavus* – дід діда діда (тобто, третій дід)” [Там само, 9]. Внутрішня форма лексеми *consobrini* (досл. (пов’язані) з сестрою) передбачає

значення «діти сестри», які **між собою** (що виражається прийменником *con*) є двоюрідними братами і сестрами» (пор. фр. *cousin, cousine* «двоюрідний брат, двоюрідна сестра»). Лексема на позначення дітей двоюрідних братів чи сестер *sobrini* не містить прийменника *con*, бо вже немає потреби у вираженні взаємозв'язку по сестринській лінії. Отже, слово *sobrini* стосовно *consobrini* є вторинним. З часом, семантичний зв'язок цих прийменників втратився, що призвело до появи більш абстрактного значення «давнього предка», «нащадка», «родича», пор., напр., *prōgener* «чоловік онуки» (замість «чоловік правнучки»), *proamita* «сестра діда» (замість «сестра прадіда»), *proauctor* «родоначальник», *cōnsocer* «батько зятя або невістки, сват». Деякі форми стають настільки незрозумілими, що це призводить до їх подальшого викривлення, напр., *adnepōs* (замість *atnepos*) «прапраправнук», *adamita* «донька сестри прадіда (?)», *adavunculus* «племінник прадіда (?)», *extranepos* (?) тощо. У сфері імені з прийменниковим керуванням сформувалася група лексем, які означають службову ієрархію. Прийменник *pro* означає «той, хто виконує обов'язки, заступник», напр., *proconsul* (< *pro consule*) «проконсул (колишній консул, якому сенат подовжував повноваження), намісник у провінції»; *prōgubernātor* «помічник керманіча»; *prōdictātor* «заступник диктатора», *prōpraetor* (< *pro praetore*) «пропретор, призначений намісником у провінцію». Значення «колишній» у прийменникових композитах має прийменник *ex*: у деяких лексемах стягнення ще не відбулося, і вони вживаються як гіпостатичні композити (див. с. 82), напр., *ex tribunis* «колишній трибун» (досл. з трибунів), однак найбільш частотні вже стяглися в одну окрему лексему, напр., *excōnsul* «колишній консул», *excūrātor* «колишній управитель», *exduumvir* «колишній дуумвір», *exgener* «колишній зять», *exprinceps* «колишній ватажок», *exhērēs* «позбавлений спадку (тобто колишній спадкоємець)». Деякі ж лексеми підпадають під вторинну номінацію, пор. *exquaestor* «колишній квестор» і *exquaestura* «колишня посада квестора».

У латинській мові поширені прикметники з префіксом *sub-*, який має, зокрема, значення незначного ступеня ознаки, напр., *sublūteus* «жовтуватий», *subrotundus* «круглястий». Ф. Баде вважає, що модель з префіксом *sub-* є семантичною калькою з грецької мови [192, 360]. На нашу ж думку, подібні лексеми є давнього питомого походження, пор. у Плавта *submerum vinum* «майже чисте вино», від *merus* «чистий»;

subminia «субмінія, жіноча сукня червонуватого кольору», від *minium* «сурик»; *Subballio* «Підбалліон, тобто раб Балліона»; *subrēgulus* «васальний царчик». До того ж, це значення логічно пов'язане із локальним значенням «під», від якого походить значення другорядності, меншовартості, субординації, які демонструють відповідні композити-іменники, напр., *subvas* «другий поручник», *subcūrātor* «помічник управителя», *subadjuva* «молодший помічник», *submagister* «помічник вчителя», *subcustōs* «помічник охоронця, молодший воротар» тощо.

Меншою мірою першими компонентами в основокомпозирах-іменниках представлені **числівники**, серед яких найбільш поширені «три», «один», «два», напр., *trifolium* «конюшина», *unanimitas* «одностайність», *primiscrinus* «начальник канцелярії», *dupondium* «монета у 2 аси».

Композити-іменники з **прикметником** або **прислівником** у першому компоненті являють собою переважно одиниці вторинної деривації, напр., *meridianus* «південь» < *meridies*, від *medius* «середній» і *dies* «день»; *clarigatio* «кларигація, ультимативна вимога» < *clarigo*, від *clare* «чітко» і *ago* «діяти».

Подібно до ад'єктивних композитів **другим компонентом у композирах-іменниках** є переважно **дієслово** та **іменник**. Участь дієслова у творенні іменних композитів передбачає, насамперед, вираження ідеї дії. Отже, більшість субстантивних композитів називають діяча, дію або процес, результат дії, рідше – місце виконання дії та спосіб або інструмент виконання дії. Найбільш представлені композити на позначення діяча (***nomina agentis***) з другим дієслівним компонентом. Вони можуть бути **кореневими** композирами, напр., *illex* «звabник, манок», від *in* «в» і *lacio* «приманювати»; *ovisrex* «вівчар», від *ovis* «вівця» і **specio* «дивитися»; *praeses* «охоронець, захисник», від *prae* «перед» і *sedeo* «сидіти»; *judex* «суддя», від *jus* «право» і *dico* «показувати, говорити».

Також поширені композитні лексеми з дієслівним компонентом з тими формантами на позначення *nomina agentis*, які традиційно вживалися у лексемах некомпозитної будови. При утворенні субстантивних композитів парасинтетичним способом композит-неологізм містить форманти, властиві *nomina agentis*, які вони зазвичай мають за умови їх утворення від іменних частин мови. Тобто, опорним складником у цьому випадку виступає перший (іменний) компонент композита, попри те, що такий формант

приєднується до дієслівного компонента відповідного композита. Пор.: 1) **-a** (*cibicida* «дармоїд» < *caedo* «вбивати»; *venefica* «отруйниця» < *facio* «робити»); 2) **-arius** (*mansuetarius* «приборкувач» < *suesco* «звикати, при звичаювати»; *quadrigarius* «керманич квадриги» < *ago* «гнати»); 3) **-us** (*ferriterus* «кайданник» < *tero* «зношувати, стирати»; *Domiducus* «який вводить у дім, Юпітер» < *duco* «вести»); 4) з нульовою морфемою (*salutiger* «гонець з привітанням» < *gero* «нести»; *vexillifer* «прапорносець» < *fero* «нести»); 5) рідко **-o** (*ciniflo* «перукар» < *flo* «дмухати»; *legirupio* «правопорушник» < *rumpo* «порушувати»). Зазвичай віддієслівні *nomina agentis* мають форманти **-(t)or (m)**, **-(t)rix (f)**, однак подібна модель властива тільки тим дієсловам-композитам, які належать до категорії найдавніших усталених утворень. Особливістю саме латинського словотвору, як слушно зазначає В. Ф. Новодранова, є те, що латинська мова розвинула численні композити від складних дієслів, що відрізняє її від інших мов [116, 162]. Пор., напр., *navigator* «мореплавець», від *navigo* «плавати морем»; *purgator* «чистильник» і *purgatrix* «чистильниця», від *purgo* «очищувати»; *mandator* «довіритель» і *mandatrix* «довірителька», від *mando* «доручати» тощо. Деякі композити із зазначеними формантами не мають відповідного складного дієслова, відтак мали б утворювати *nomina agentis* за згаданою вище іменною моделлю. Однак така невласлива словотвірна «поведінка» зазначених композитів свідчить про те, що йдеться або про юкстапозити, або про «молоді» основокомпозити, оскільки другі компоненти таких композитів зустрічаються і у вільному (некомпозитному) вживанні – *calator* «слуга», *cultor* «оброблювач», *doctor* «учитель». Пор. власне композити: *nomenclator* «раб, який мав нагадувати імена і назви», *agricultor* «землероб», *campidoctor* «інструктор, який навчав солдатів на Марсовому полі».

Композити з девербальним другим компонентом також можуть означати дію (**nomina actionis**) або результат дії (**nomina acti**). Найбільш частотний формант у цих композитів **-um** з флективним оформленням композита за середнім родом, що притаманно у латинській мові іменникам з абстрактним значенням. Напр., *stiracidium* «снігопад», *tibicinium* «гра на флейті», *regifugium* «втеча царів (назва свята)». Як правило, цей формант давнього походження розвивається на основі давніх *nomina agentis*: *tibicen* «флейтист» → *tibicinium* «гра на флейті»; *maniceps* «скупник, власник» → *mancipium* «купівля, право володіння». Менш поширені форманти **-ia** (*serisapia* «півня мудрість»,

fenisecia (і *fenisecium*) «косовиця»); **-іо** (*parvipensio* «зневага», *possessio* «володіння»). З розвитком композитних дієслів і внаслідок послаблення зв'язку з давніми *nomina agentis* (на *-ficus*, *-fex*, *-loquus*, *-dicus*, *-dex*), починають розвиватися нові суфікси (форманти **-entia**, **-antia**, **-t(s)io**, **-t(s)us**) на основі *participia*, які, у свою чергу, «працюють» як *nomina agentis*. Пор., напр., *-dicens* → *veridicentia* «правдивість», *-loquens* → *subtililoquentia* «вишукана промова», *-ficatus* → *castificatio* «очищення», *-cipatus* → *mancipatio* «юридично оформлена угода» тощо.

Паралельні форми давніх і нових *nomina agentis* призводять до появи схожих за значенням форм, напр., *stultiloquium* і *stultiloquentia* «безглуздя», *parvipensio* і *parvipendentia* «зневага». Однак, різниця все ж таки існує: композити, утворені на базі *participium praesentis activi* (форманти *-entia*, *-antia*) переважно позначають дію у стані її виконання або її загальну характеристику. Композити, утворені на базі *participium perfecti passivi* (форманти *-tio*, *-tus*), та композити з формантом **-ium** позначають дію у стадії її завершення або її результат. Пор., напр., *beneficentia* «благодіяння» – *beneficium* «благодіяння, знак милості (результат)»; *significantia* «виразність висловлення» – *significatio* «оголошення» – *significatus* «знак»; *vaniloquentia* «балаканина» – *vaniloquium* «балачки» тощо.

Найбільш частотним є компонент від дієслова *facio* (115 лексем) з активним значенням (таких більшість) (*amplificatio* «розширення», *fortificatio* «укріплення», *mortificatio* «умертвляння») і пасивним (*nullificamen* «зневажання», *vestificina* «кравецтво», *aedificatio* «архітектура»). На відміну від композитів-прикметників, дієслово *facio* може мати пасивне значення у композитах з першим субстантивним компонентом, напр., *canificina* «посада ката», «страждання», *honorificentia* «ушанування», *olfactus* «нюх»: абстрактне значення композитів сприяє розвитку більш широкого і ще більш абстрактного значення, напр., *artificium* (досл. зроблене майстерно) «виготовлення мистецтва», «висока майстерність», «мистецтво», «вчення». У композитах з компонентом **-ficium** спостерігається явище десемантизації та суфіксалізації: *nidificium* = *nidus* «гніздо», *aedificium* = *aedes* «будівля», *lorificium* = *lorum* «поводи», *maleficium* = *malum* «зло». Проте у девербальних іменниках вторинної номінації з компонентом **-ficator**, **-factor** значення

завжди активне, часто каузативне, напр., *vivificator* «воскреситель», *sensificator* «який викликає почуття» (пор. прикметники на *-ficatus*).

Значно менш продуктивні інші дієслова: *colo* «мешкати, обробляти, шанувати» (44 лексеми), *gigno* «народжувати» (36 лексем), *loquor* «говорити» (31 лексема), *ago* «гнати, діяти» (29 лексем), *cano* «співати» (21 лексема), *caedo* «рвати, вбивати» (27 лексем), *capio* «брати» (24 лексеми), *fero* «нести» (21 лексема), *dico* «говорити» (16 лексем). Слід відзначити, що іменники з дієслівним компонентом від *colo* і *gigno* практично не утворюють *nomina actionis*, а лише *nomina agentis* за давньою моделлю на **-a**. Переважна більшість цих композитів (особливо з *gigno*) персоніфікована і властива поетичному мовленню, напр., *Lemnicola* «мешканець Лемноса» = Вулкан, *silvicola* «лісовий мешканець» = Фавн, *undicola* «мешканка хвиль» = наяда, *Phoebigena* «народжений Фебом» = Ескулап, *Saturnigena* «народжений Сатурном» = Юпітер, *verbigena* «народжений словом» = Христос тощо. Компоненти від дієслова *cano* «співати» *-cinatio*, *-cinium* можуть втрачати свою первинну лексичну семантику (див. [116, 169]), напр., *latrōcinātio* «розбій» і *latrocinium* «військова служба за наймом», від *latro* «розбійник»; *sermōcinātio* «бесіда», від *sermo* «розмова»; *ratiocinium* «облік», від *ratio* «рахунок». Ми вже згадували вище про подібне явище щодо компонента *-ficium*, однак природа десемантизації у них, на нашу думку, різна: у випадку *nidificium* (досл. створення гнізда) лексема означає кінцевий результат цього процесу, отже, ототожнення з предметом (*nidus*), який був метою цього процесу, здається цілком логічним. У випадку з дієсловом *cano* йдеться про утворення за аналогією, яку ми розглядаємо окремо (див. с. 139).

У субстантивних композитах з другим компонентом-**іменником** (100 %), як і в ад'єктивних композитах, можна виділити лексичні групи на позначення: 1) частин тіла (15%), напр., *centupeda* (досл. сто ніжок) «сороконіжка», *sexungula* (досл. яка має шість пазурів) «жаднога»; 2) періоду, проміжку часу (12%), напр., *quadriduum* «чотириденний період», *trihorium* «тригодинний проміжок»; 3) мір і грошових одиниць (9%), напр., *centupondium* «стофунтова вага», *tremissis* «треміс, монета у три аси». Найбільш частотним є компонент *vir* «чоловік» у лексемах на позначення посад у складі комісій з кількох осіб для вирішення певних державних завдань, напр., *quinquevir* «пост члена комісії з п'яти чоловіків» і *quinqueviratus* «посада квінквевіра».

3.2.3. Дієслово-основокомполит

Латинське складне дієслово найбільш наочно демонструє еволюцію явища композиції у латинській мові. Так, у дієсловах спостерігається вагання між активним і медіальним дієвідмінюванням, властивим архаїчній латині, яке проявляється у паралельному вживанні двох форм – *opitulo* і *opitulor* «допомагати», *auspico* і *auspicor* «здійснювати ауспіції». Ці архаїчні риси помітні у композитах, які утворилися давно і мають високий ступінь спаяності, а також і у відносно «нових» лексемах, притаманних літературній мові пізнього періоду. У дієслівних композитах спостерігаються різні фонетичні явища: синкопа (*jurgo* і *jurigo* «сваритися»), асиміляція (*polleo* «мати силу»), апофонія (*remigo* «веслувати») тощо. Композити-дієслова містять релікти індоєвропейського стану у вигляді давніх іменних форм дієслова, напр., *calefacio* «нагрівати». І, звичайно, найбільш виразно у складних дієсловах спостерігається процес префіксалізації прислівників-прийменників: деякі прислівники, що приєдналися до дієслова, залишаються у адвербіальному статусі, утворюючи юкстаполити, які демонструють рухливість своїх компонентів (*circum*, *ante*, *intro*, *retro*, *supra*, *subter*), напр., *retrōdūco* «вести назад» і *retrō dūco*; інші демонструють більший ступінь з'єднаності, перетворюючись на основокомполити з властивою їм апофонією у другому компоненті, напр., *introgredior* «вступати» (пор. *retrogradior* «рухатися назад»). Так, якщо у композита *trucidō* «вбивати» у другому компоненті виступає *cido* < *caedo*, то йдеться про основокомполит, а якщо ця основа має нередуковану голосну, то йдеться про юкстаполит або про явище рекомпозиції (штучне відновлення голосної слова у вільному вживанні для етимологічної прозорості), пор., напр., *circumcaesura* «контур».

Для аналізу явища композиції у дієсловах нами дібрано **405** лексем дієслів-основокомполитів.

Першим компонентом дієслова-основокомполита можуть виступати іменник, дієслово, прикметник, числівник, прислівник.

Найбільш частотну групу у першому компоненті становить **іменник**. Зазвичай композити-дієслова з субстантивним компонентом утворювалися на основі усталених синтагм: *tergiversor* «ухилятися» < *terga vector* (досл. повертатися спиною), *venundo* або *vendo* «продавати» < *venum do* (досл. давати на продаж), *crucifigo* «розпинати на хресті» <

cruci affingo (досл. прибавати до хреста). Отже, іменник означає об'єкт, на який переноситься дія дієслова і у внутрішньому синтаксисі це, як правило, **прямий** або **непрямий додаток**: *aedifico* «будувати» < *aedem facio*, де *aedem* – прямий додаток (досл. робити храм, будинок); *jurgo* «судитися» < *jure ago*, де *jure* – непрямий додаток (досл. робити за правом). Деякі іменники не мають прямої мотивації, отже, значення композита визначається за контекстом, напр., *rumigo* «жувати жуйку» (у Апулея) < *ruta* «рубець, перший відділ шлунка» і *ago* «робити»; *cerifico* «виділяти слиз» < *cera* «віск» і *facio* «робити» – Пліній Старший так описував равлика, який виділяє воскоподібну речовину. Часто значення композита затемнене, коли він є утворенням вторинної деривації. Так, *stipendior* «служити» походить від *stipendium* «платня» < *stips* «винагорода» і *pendo* «зважувати», отже, «служити» означає «отримувати платню». Більшість подібних дієслів – оказіональні і засвідчені в одного автора, напр., *semisso* «випалювати півфунтовий шматок шкіри» < *semis*, *semissis m* «піваса» < *semis* «половина» і *as* «ас» зустрічається тільки у Вегеція.

Другу за частотністю групу представляють **дієслова** у першому компоненті. Особливістю цих дієслів є те, що вони зустрічаються виключно з дієсловом **facio** у другому компоненті і на морфемному шві мають переважно **-e-**, а не **-i-**, як у більшості композитів, напр., *madefacio* «зволожувати», від *madeo* «бути вологим»; *languefacio* «розслаблювати», від *languo* «бути слабким»; *rigefacio* «приводити до заціпеніння», від *rigeo* «бути застиглим». У першому компоненті є дієслова на позначення стану, які належать до неперехідних, тому перехідне значення формується у них при приєднанні каузативного *facio* у другому компоненті. Більшість дієслів на позначення стану належать до 2 дієвідміни і мають тематичну основу на **-e**. Природу композита на **-e-facio** дослідники пояснюють по-рзному: Р. Оніга у *calefacio* «нагрівати» *cale* вважає прислівником [242, 149] (пор. у Лукреція *facit are*), П. Кречмер вбачає аббревіацію від *calere facio* (пор. у Катона *arfacio*). А. Ерну, Й. Тронський вважають їх давніми іменними формами дієслова, подібними до інфінітива [189, 188; 161, 242]. А. Ф. Баде вважає їх утвореннями, що знаходяться «на півдорозі між іменними композитами і дієслівними перифразами, які першим компонентом отримали дієслівну основу, властиву дієвідміні (у даному випадку – на **-e** для дієслів 2 дієвідміни – О. Є.)» [192, 220]. Проблема кінцевої голосної першого

компонента залишається відкритою: з одного боку, наявна дуже давня форма, подібна до тієї, що зустрічається в імперфекті *tepe-ba-m*, зберігаючи при цьому індоєвропейські риси. З іншого боку, відносно «нові» лексеми можуть мати огласовку *-e-* там, де її не повинно бути, напр., *incendefacio* «підпалювати», *labefacio* «трясти» походять від дієслів 3 дієвідміни, де немає тематичної *-e-*; *gravefacio* «робити важким», *pinguefacio* «робити жирним» взагалі у першому компоненті мають прикметники. Очевидно, йдеться про явище аналогії, якщо композит має каузативний характер.

Прикметник у дієслівних основокомпозиціях зазвичай виконує функцію іменної частини присудка: *mitigo* «розм'якшувати», від *mitis* «м'який» і *ago* «робити» (досл. робити м'яким); *gracifacio* «догоджати», від *gratus* «милий» і *facio* «робити» (досл. робити милим). При вторинній деривації, подібно до явища, яке ми спостерігали у композиті-іменнику, мотивація може бути затемнена, напр., дієслово *sollicito* (з переносним значенням «збуджувати») походить від *sollicitus* «схвильований, тобто який дрижить», від *sollus* «весь» і *cieo* «приводити у рух».

Числівник вживається як мультиплікатор (тобто позначає у скільки разів треба помножити) при дієслові *plico* < **plek* «плести, складати», напр., *centuplico* «збільшувати у сто разів», *duplico* «збільшувати у два рази», *octuplico* «збільшувати у вісім разів». Деякі композити відіменного походження з числівниковим першим компонентом не мають прозорої внутрішньої форми (як це часто буває у композитів вторинної деривації), напр., *nundino* «торгувати», від *novem* «дев'ять» і *dies* «день»; *quadruplor* «займатися доносками», від *quattuor* «чотири» і **plek* «складати»; *tripudio* «танцювати», від *tres* «три» і **pod* «нога»; *trigemino* «потроювати», від *tres* «три» і *geminus* «подвійний».

Композити-дієслова з **прислівниковим компонентом** не дуже поширені, оскільки більшість з них займають проміжне місце між юкстапозитами і префіксальними дієсловами. Уже зазначалося, що прислівники-прийменники при приєднанні до дієслова мають тенденцію до префіксалізації: більшість з них на початку своєї еволюції були самостійними словами і функціонували як локально-просторові детермінанти. Одні з них, особливо односкладові, швидко перетворилися на префікси, інші зберігають типово адвербіальні ознаки, які, до того ж, часто засвідчені в написанні окремо і демонструють рухливість своєї позиції (препозиція, постпозиція, тмеза). Такі лексеми ми відносимо до

юкстапозитів, як от композити з прислівниками *intro* «всередину», *satis* «досить», *retro* «назад», *circum* «навколо», що мають переважно лише одне лексичне значення: *satisdo* «забезпечувати» (досл. давати достатньо), *introeo* (*intro eo / eo intro*) «входити» (досл. іти всередину), *circumdūco* «водити довкола» (досл. навколо вести). Втім у деяких з них вже спостерігаємо явище апофонії у другому компоненті, напр., *circumcido* < *circum caedo* «обрізати з усіх боків, по колу», що свідчить про більший ступінь спаяності компонентів. Отже, йдеться про основокомпоненти, хоча й адвербіальний характер *circum* ще добре відчувається. Згодом від *circumcido* утворилися лексеми, де первинне лексичне значення *circum* «навколо, по колу» поступово стиралося – маємо тут процес перетворення *circum* на префікс. Пор., напр., *circumcīsis* «обрізання», *circumcīsē* «коротко, стисло», *circumcīsōrium* «скальпель», *circumcīsus* «урвистий», *circumcīdāneus* «отриманий з виноградних вичавків» тощо. Дієслова-компоненти можуть приєднувати до себе прислівники-прийменники: *praemaledico* «раніше проклясти» (*prae* у адвербіальному значенні «раніше, вперед», пор. у Плавта *abi prae* «іди вперед»), *intemidifico* «гніздитися серед...» (*inter* у прийменниковому значенні = *nidifico inter arbores* «гніздитися серед дерев»). Багатокомпонентність структури лексеми з прислівниково-прийменниковими компонентами вважається ознакою її префіксальності, оскільки зазвичай латинський композит складається з двох основ [116, 24]. На нашу думку, це твердження правильне не для всіх прислівників-прийменників: у подібних конструкціях один компонент завжди має більший ступінь десемантизації, а отже – префіксалізації, напр., у композиті *circumaspicio* «озиратися довкола» *a(d)-* – десемантизований префікс, отже різниці у значенні між лексемами *circumaspicio*, *circumspecto*, *circumspicio* немає. Проте адвербіальне значення *circum* «навколо, довкола» присутнє у всіх трьох. Тому *circumaspicio*, *circumspecto*, *circumspicio* ми вважаємо композитами, а *aspicio* – префіксальною лексемою.

Другий компонент дієслівних основокомпонентів представлений у переважній більшості **дієслівним компонентом**. Н. А. Гончарова, досліджуючи функціонування дієслова *facio* у класичній латині, зазначає, що воно належить до найчастотніших (після дієслова *esse* «бути»), а отже, найбільш багатозначне, і тому основні синтаксичні функції його у латинській мові – субститутивна (20%) і службова (55%) [42; 6, 8, 9]. Так само і у

латинських композитах *facio* є найбільш частотним компонентом – у всій сформованій нами базі композитів він становить 17% серед дієслівних компонентів. У власне дієслівних композитах його частка ще вагоміша – 37%. *Facio* може мати активне значення (*panifico* «випікати хліб», *versifico* «складати вірші», *sacrifico* «приносити жертву»), а також і пасивне значення, що призводить до його десемантизації. Пор., напр., *salvifico* і *salvare* «рятувати», *humilifico* і *humilio* «принижувати».

Основна і специфічна функція *facio* у дієсловах-основокомпозиціях – каузативна (пор. 42% дієслів-комполитів за нашими даними і 6% – дієслова *facio* у вільному вживанні за даними Н. А. Гончарової) [42, 14]. Як ми вже вище зазначали, у першому компоненті зазвичай виступають дієслова 2 дієсвідміни з тематичною -e-, хоча трапляються і випадки аналогічних утворень. Однак, у пізній латині зустрічаються утворені за цим зразком композити з *facio* без каузативного значення, оскільки перший компонент і не потребує «стимуляції» дієсловом *facio*. На нашу думку, тут не йдеться про втрату семантики спонукання до дії (а отже – про суфіксалізацію, яку ми спостерігали з компонентами *-ficus*, *-fer*, *-ger*), а про штучне і безпідставне використання загальноприйнятої моделі, де композит синонімічний своєму першому компоненту, напр., *abolefacio* = *aboleo* «знищувати», *deponefacio* = *depono* «відкладати», *allicefacio* = *allicio* «приманювати». Щодо інших дієслів у ролі дієслівного компонента, то їхня частка у дієсловах-основокомпозиціях значно менша: *ago* – 6%, *fero* – 1,7% від усіх вживаних у композитах дієслівних компонентів.

Другий **іменний компонент** зустрічається або у відіменних лексемах, напр., *decusso* «розташовувати хрестоподібно» < *decus* «знак Х (на монеті у десять асів)» < *decem* «десять» і *as* «ас», або у парасинтетичних композитах, утворених на основі потенційної прийменникової синтагми, напр., *circumaggero* «насіпати довкола», від *circum* «навколо» і *agger* «купа»; *exdorsuo* «виймати хребет (з риби)», від *ex* «з» і *dorsum* «спина»; *advesperascit* «сутеніє», від *ad* «при» і *vesper* «вечір» (пор. *ad vesperum* – під вечір). Кількість подібних лексем незначна.

3.2.4. Числівник-основокомполит

Способом основоскладання утворені кількісні числівники від 11 до 17 з другим компонентом *-decim* «десять», напр., *tredecim* «тринадцять», *quindecim* «п'ятнадцять»;

кількісні числівники від 20 до 97 з другим компонентом *-ginta* < **dkm.t-* «десять», напр., *septuaginta* «сімдесят», *nonaginta* «дев'яносто»; кількісні числівники від 200 до 900 з другим компонентом *-centi* (*-genti*) «сто», напр., *ducenti* «двісті», *sescenti* «шістсот», *octingenti* «вісімсот». До числівників-основокомполітів належать порядкові та розділові числівники, які означають десятки і сотні, напр., *quingentesimus* «п'ятисотий», *quadringenti* «по чотириста». Решта комполітів-числівників є юкстаполітами (пор. *tertius decimus* «тринадцятий», *seni deni* «по шістнадцять», *viginti unus* «двадцять один») або зрощеннями (*duodeviginti* «вісімнадцять», *undequadragesima* «тридцять дев'ять»).

3.2.5. Прислівник-основокомполіт

Прислівників, утворених способом основоскладання, у латинській мові не так багато (на відміну від комполітів-зрощень). Деякі комполіти є давніми утвореннями, напр., *deinceps* «поспіль», від *dein* «звідси» і *capio* «брати»; *praesepe* «стрімголов», від *prae* «попереду» і *caput* «голова»; *nuper* «нещодавно», від *novus* «новий» і *paro* «готувати» (або *-per?*). Але більшість – це утворення вторинної деривації. Зазвичай прислівники утворюються внаслідок лексикалізації прикметників, займенників та іменників через застигання флексії у простих за структурою словах. Ці застигли флексії перетворюються на адвербіальні суфікси **-o**, **-e**, **-um**, **-im**. Вартий уваги той факт, що ці суфікси додаються до дієслівного компонента, тобто там, де зазвичай вони не мають бути, напр., *benedice* «приятно», *benefice* «на пожитою», *honorifice* «почесно», *mortifere* «смертельно», *maligne* «злісно», *sacrilege* «блюзнірськи», *benevole* «доброзичливо» (не існує прислівників на зразок *dice*, *fice*, *fere*, *gne*, *lege*, *vole*). Утворення подібних прислівників можливе лише за умови ад'ективації комполіта, що, у свою чергу, свідчить про високий ступінь його компонентної «спаяності». Отже, прислівники-основокомполіти мають суфікси **-o** та **-e**, якщо утворені від прикметників-основокомполітів (і дієприкметників) з тематичною **-o** (2 відміна), напр., *usufructuarie* «способом узуфрукта (права використання чужої власності)» < *usufructuarius* «узуфруктуарний»; *cotidiano* «щоденно» < *cotidianus* «щоденний», *auspicato* «по завершенні ауспіцій» < *auspicatus* «початий після здійснення ауспіцій». Якщо це комполіт з тематичною **-i** (3 відміна), то прислівник-комполіт, подібно до простого прислівника, має суфікс **-(i)ter**, напр., *hospitaliter* «вороже» < *hostilis* «ворожий»; *multiformiter* «рівноманітно» < *multiformis* «рівноманітний»; *decemviraliter* «за прикладом

децемвірів» < *decemviralis* «який має стосунок до децемвірів» тощо. Композити-прислівники виявляють прикметникову «поведінку» – мають ступені порівняння (*locupletissime* «дуже багато») і приєднують префікси інтенсивності (*perhonorifice* «досить шанобливо»).

Окрему групу становлять числівники-прислівники, утворені за допомогою форманта *-ies* із значенням «стільки разів», напр., *septingenties* «сімсот разів», *trecenties* «триста разів» тощо. Перший компонент тут є числівником на позначення певної одиниці, другий – означає «сто».

3.3. Особливості латинського основокомполитного словотвору

3.3.1 Формальні засоби творення основокомполитів

Основокомполити можуть утворюватися складанням основ, які збігаються з коренями і не мають на виході флексії – такі утворення називаються **корневими** композитами, напр., *retex* «веслувальник», від *retus* «весло» і *ago* «вести». Більшість же композитів до основи приєднують флексії, властиві простим словам. Латинські основокомполити також можуть супроводжуватися і суфіксальним нарощуванням певного словотвірного значення (див. також табл. № 4 у Додатках), про що йдеться нижче.

Латинські основокомполити у переважній більшості утворюють одиниці вторинної номінації подібно до простих слів. При цьому суфікс може «одноосібно» приєднуватися до наявного композита для утворення нового слова або ж приєднуватися до нього «комплексно» у складі одного із залучуваних компонентів.

Суфіксальне нарощування у словах складної структури характеризується такими особливостями: 1) твірною основою для утворення суфіксального композита може слугувати композит. Так, напр., від «готового» композита *primaevus* «юний» утворений суфіксальний композит *primaevitas* «юність», однак у подібній парі *unanitus* «одностайний» і *unanimitas* «одностайність» виникає ускладнення щодо черговості появи цих одиниць – лексема *unanimitas* засвідчена раніше, у Пакувія (III-II ст. до н. е.), а *unanitus*, яка мала б бути твірною основою для неї, зафісована пізніше, вперше у Вергілія (I ст. до н. е.). Такі випадки непоодинокі: очевидно, що йдеться про аналогічне відтворення. Втім, можливо, це слово з'явилося і раніше, однак без письмового підтвердження; 2) твірною основою для суфіксального композита може слугувати один з

компонентів, як правило другий. Тут є також деякі особливості: а) другий компонент може існувати у вільному вживанні як окрема лексема, що може вказувати на колишню юкстапозицію, напр., *acupictura* «тога з вишивкою» при *pictura* «картина» (пор. *toga acupicta* «вишита тога»); *domitextilis* «домотканий» при *textilis* «тканий»; *parvibibulus* «малопитущий» при *bibulus* «який любить випити»; б) другий компонент не існує як окрема лексема, напр., *panicoctarius* «пекар» утворено від *coquius* «кухар», хоча *coctarius* не засвідчене; *falsijuricus* «який неправдиво свідчить» утворено від *jus*, хоч *juricus* і не засвідчене; 3) дуже рідко базовим словом для утворення композита з суфіксом певного словотвірного значення слугує перший компонент, напр., лексема *pellesuina* «кушнірське ремесло» має формант *-in-a*, який позначає «діяльність, місце діяльності» і приєднується не до лексеми *pellio* «кушнір», яка означає професію і від якої зазвичай мають утворюватися назви ремесла, а до другого компонента *sus* «свиня». Таке незвичне утворення пояснюється просто: сам композит має прогресивний порядок компонентів, не властивий латинському композиту – базове слово виступає в першому компоненті (замість «свинокушнірня» маємо «кушніросвинарня»); 4) особливістю латинського композита також є здатність утворювати суфіксальні одиниці з формантами загального інвентарю простого слова, однак без «правильного» відповідника твірної основи. Однак, ці «неправильні» лексеми не створюють «хаосу» у словотвірній системі латинського композита, навпаки, винятки підтверджують загальне правило. Так, *homicidiator* «вбивця», як і більшість *nomina agentis* з формантом *-(t)or*, мав би мати твірною основою дієслово **homicidio*, який насправді не існує. Але ця лексема засвідчена тільки у глосах, отже, скоріш за все це штучне утворення. Так само і лексема *decempedator* «землемір», авторство якої належить Цицерону, утворена не від дієслівної основи, а від композита *decempeda* «вимірювальна жердина у 10 футів довжиною» на позначення землеміра, який обмірює ним поле. Такі «авторизми» досить часто зустрічаються саме у композитах, мета їх створення є різноманітною – від комічного, як Петронівське *serisapia* («запівніла мудрість»), до термінологічного, як *aequilatio* («однакова відстань») у Вітрувія. Форма, яка не вкладається у загальне правило, може свідчити також про інший механізм утворення такого композита. Так, напр., *hocannivus* «цьогорічний» – дериват від гіпостатичного зрощення *hocanno* «цього року»; *duricordia* «жорстокосердя» – калька з

грецької мови; *Forojuliensis* «місто у Галлії (зараз Frejus) < *colonia Forojuliensis* < *Forum Julii*) – гіпостатичний основокомполит з еліпсом; *Trānsdānubiānus* «задунайський» (< *trans Danuvium*) – гіпостатичний основокомполит – докладніше про подібні словотвірні механізми див. нижче (3.3.3); 5) деякі суфікси саме у композитах набувають специфічного значення. Так, під впливом утворень з формантом *-atus*, який надає лексемі-деривату значення назви посади або назв державних інституцій (*consulatus, us m* «консульство» < *consul*), у композитах на позначення певного віку також зустрічається цей формант (на зразок «консульство, тобто період консульства»). Пор. також *quinquennatus* «п'ятирічний вік» < *quinquennis* «п'ятирічний», *quadrinatus* «чотирирічний вік» < *quadrinus* «чотирирічний» (досл. чотиризимний). Мають свою специфіку також композити з демінутивними суфіксами. Назва «демінутивний» («зменшувальний») правильна лише щодо кількох композитів, таких як *forficula* «ножички», *sacerdotula* «маленька жриця». В інших композитах ці суфікси часто мають пейоративне значення: *semimasculus* «кастрат», *semigraeculus* «напівгрецький», *meribibulus* «гіркий п'яничка». Звертає на себе увагу, що більшість простих слів з цими суфіксами – іменникові деривати, що зберігають рід твірного слова. У композитах ці демінутивні суфікси найчастіше приєднуються до дієслівної основи. Їх пейоративне значення може тьмянішати і набувати нового значення – «діяч-слуга», напр., *aurilegulus* «збирач золота», *conchylegulus* «ловець равликів», *scutigerulus* «щитоносець», *salutigerulus* «який передає вітання» тощо. Щодо таких композитів як *bicodulus* < **bicodus* «двохвостий», *bimulus* < *bimulus* «дворічний», *trimulus* < *trimulus* «трирічний», то, на нашу думку, тут маємо справу з тенденцією народної мови до фонетичного розширення коротких слів (пор. думку Ж. Вандрієса щодо слів *auricula* «вуха», *soliculus* «сонце», *aricula* «бджола»: «Неправильним є твердження, нібито суфікс тут має зменшувальне значення; він лише збільшив звуковий склад слова» [32, 200].

При ідентифікації складних слів інколи важко, як ми вже зазначали, відрізнити компонент від суфіксальної одиниці, особливо якщо вона кількаскладова. Відтак, дослідники часто намагаються виводити деякі суфікси з компонентів складних слів. На думку В. М. Аракіна, подібність суфіксів з окремими словами показує, що спочатку ці слова використовувалися як компоненти складних слів [7, 110]. Звичайно, не всі суфіксальні одиниці походять з компонентів складних слів. Щодо деяких суфіксів, то їх

історія розвитку буває настільки затемненою, що можливо робити тільки більш-менш вірогідні припущення стосовно їх походження від кореневої основи. Широке використання одного з слів як компонента багатьох інших композитних утворень, призводить врешті-решт до виділення його у свідомості мовного колективу як елемента, за допомогою якого можна утворювати нові слова з таким самим значенням. Отже, колишній компонент складного слова переосмислюється, узагальнюється і поступово перетворюється на словотвірний суфікс [Там само]. Латинська мова за тривалий період свого розвитку виробила потужний суфіксальний інвентар (детальніше див. [116, 49-157]). Суфіксальні одиниці беруть участь у складно-суфіксальному і парасинтетичному способах словотворення (див. – Додаток Табл. № 5). У деяких композитів ми можемо спостерігати тенденцію до стирання лексичного значення кінцевого компонента деяких композитів. Передусім, це дієслово *facio* (у словотвірних компонентах – *-ficus*, *-facio*, *-fico*, *-factus*, *-fice*), яке у деяких композитах десемантизувалося, а композит нічим за значенням не відрізняється від простого слова, напр., *augifico* = *augeo* «збільшувати», *castificus* = *castus* «чистий», *mirifice* = *mire* «дивно» тощо. Явище десемантизації може відбуватися також у дієсловах *fero*, *gero*, *cano*, *capio* (компоненти *-fer*, *-ger*, *-cinium*, *-cinor*, *-ceps*), тобто у найбільш частотних дієслівних компонентах (пор. також легкість творення композитів з першими компонентами *semi-*, *bi-*, *multi-*, про що вже йшлося вище). Однак при очевидній частотності і продуктивності, чи можемо ми говорити, що ці компоненти стали суфіксами (префіксами)? Напевно, ні, бо ще не мають властивої для суфіксів дериваційної функції [71, 14]. У латинській мові ми спостерігаємо лише процес суфіксалізації (цей термін у вітчизняному мовознавстві запровадив І. І. Ковалик [79, 19], у французькому – Ф.Баде), тобто процес поступового переходу цих компонентів у суфіксальні одиниці. У романських мовах процес суфіксалізації цих латинських компонентів завершився (пор., напр., *modificare* «змінювати» > фр. *modifier*, *im. modificare*, *icn. modifcar*; *somnifer* «який наводить сон» > фр. *somnifère*, *im. sonnifero*, *icn. somnifero*), однак у латинській мові вони були ще «живі», мали тісний зв'язок зі словами у вільному вжитку, хоча і в деяких випадках зазнали певної десемантизації.

3.3.2. Багатокомпонентні композити

Зазвичай у латинській мові композити мають два компоненти: структура латинського слова має обмеженість у кількості складів, про яку вже йшлося (див. с. 32). Серед багатокомпонентних за структурою слів треба розрізняти: 1) композити, утворені складанням трьох (і більше) основ; 2) композити, де один з компонентів є складне слово; 3) парасинтетичні композити. Композитів, утворених від кількох основ, дуже мало. Серед подібних утворень можна виділити *suovetaurilia* «жертвоприношення свині, вівці і бика», від *sus* «свиня», *ovis* «вівця», *taurus* «бик»; *trisaeclesenex* «трьохсотлітній старий = Нестор», від *tres* «три», *saeculum* «століття», *senex* «старий»; *scyталosagittipellifer* «озброєний палицею, стрілами та одягнений у левину шкіру = Геркулес», від *scyтala* «скитал (щит)», *sagitta* «стріла», *pellis* «шкіра»; *subductisupercilicarpтор* «огудник з насупленими бровами», від *subduco* «підіймати», *supercilium* «брова», *carptor* «огудник». Як бачимо, більшість з них є авторськими лексемами, створеними з метою комічного або ж урочистого ефекту.

Серед багатокомпонентних композитів більшість становлять ті, де один з компонентів уже сам є композитом, який належить до загальноновживаної лексики. Подібні надскладні лексеми, на нашу думку, є все одно двокомпонентні, просто являючи собою «композит у композиті». Так, лексему *quindecimviralis* «стосовний до колеги квіндецемвірів (колеги з п'ятнадцяти осіб)» ми не розчленовуємо на *quinque* «п'ять», *decem* «десять» і *vir* «чоловік», а на *quindecim* «п'ятнадцять» і *vir* «чоловік». Пор. також: *laserpificifer* «виробник асафетиди», від *laserpicium* «асафетида, прянощі» (< *lac* «молоко» і *sirpicium* «асафетида, дерево») і *fero* «нести»; *multiрincipium* «початок багато чого», від *multus* «численний» і *рincipium* «початок» (< *primus* «перший» і *capio* «брати»); *trifatidicae* «трійця сивіл», від *tres* «три» і *fatidica* «провидиця» (< *fatum* «доля» і *dico* «говорити») тощо.

Композити вторинної номінації можуть бути суфіксальними, префіксальними або префіксально-суфіксальними (парасинтетичними). Напр., лексеми-зрощення *duodetriginta* «двадцять вісім» і *undesexaginta* «п'ятдесят дев'ять» при приєднанні суфікса стають основокомпозирами *duodetricesimus* «двадцять восьмий», *undesexagesimus* «п'ятдесят дев'ятий». Іноді компонент приєднується до префіксального утворення, напр., *semiadapertus* «напівпрочинений», від *semis* «половина» і *adaperio* «прочиняти» або ж до

композиція приєднуються суфікси чи префікси. Напр., *insuefactus* «призвичаєний», від *insuesco* «привчати» і *facio* «робити»; *illabefactus* «непорушний», від *in* «не» і *labefacio* «трясти». Від *contrā dīco* «перечити», яке найчастіше у класичній латині зустрічається як двочленна лексема, у пізній латині утворився парасинтетичний композит *in-contrādīc-ibilis* «який не допускає заперечень».

3.3.3. Основокompозити, утворені на базі гіпостазу і словоскладання

У складі основокompозитів, подібно юкстапозитам і зрощенням, зустрічаються лексеми, утворені внаслідок синтагматичної застигlosti сполучень (гіпостазу), переважно іменників з прийменниковим керуванням, до яких приєднуються суфікси або флексії. Це – один з найдавніших способів композиції в латинській мові. Так, напр., індоєвропейські релікти зберігаються у таких її лексемах, як *perendinus*, від **peren-* «поза» і *dies* «день»; *Ambarvalia* «весняне свято на честь Церери», від **amb-* «навколо» і *arvum* «поле». Спочатку синтагми застигали у тій формі, у якій вони вживалися у реченні, напр., *a manu* «писар», згодом синтагма стягується і до неї додаються суфікси певного словотвірного значення і відповідні флексії: *amanuensis* «секретар». Подібним чином утворилися також такі лексеми: *ultramundanus* «позасвітовий» < *ultra mundum* «за межами світу», *perennis* «переправний» < *per amnem* «через річку», *circumforaneus* «ринковий» < *circum forum* «навколо ринку», *antemeridianus* «ранковий» < *ante meridiem* «до полудня», *subverbustus* «таврований» < *sub verbere* «під батогом», *subtercutaneus* «підшкірний» < *subter cutem* «під шкірою». До гіпостатичних основокompозитів можна віднести і топонімічні назви, напр., назви мешканців – *Caputafrice(n)sis* «мешканець району *Caput Africae*», *Sacraviensis* «мешканець району *Sacra via* (Сакравія)», *Caelimontanius* «мешканець кварталу на *Caelius mons*», назви міст і областей – *Augustamnica* «Августамніка, східна частина нижнього Єгипту», *Caesaraugusta* «Сарагоса» < *Caesarea Augusta*.

Численні основокompозити творилися також на основі словоскладання: при стягненні вони втрачали рухливість компонентів, могли мати сполучну голосну, характеризуватися апофонією у другому компоненті і відзначатися афіксальним нарощуванням. Напр., *ususfructus* «користування, отримання прибутків» → *usufructuarius* «користувач»; *vane gloriari* «даремно хвалити» → *vaneglorius* «даремно хвалений»; *nardum celticum* → *nardocelticum* «кельтський нард»; *Quinti puer* «раб Квінта»

→ *Quintipor* «Квінтіпор, ім'я раба»; *Septem triones* «Сім волів» → *septentriones* «Семизір'я, сузір'я» → *septentrio* «північ»; *quisquis* «хто б не...» → *quisquiliae* «відходи, сміття»; *quotannis* «щороку» → *quotennis* «щорічний».

У деяких випадках важко визначити ступінь стягненості композитів. Так, *parvipensio* і *parvipendentia* «зневага» зустрічаються у стягненій формі із звичайним для основокомпозитів інтерфіксом на морфемному шві, однак дієслово *parvi pendo* «не дуже поважати», від якого вони походять, найчастіше вживається як двочленна лексема, де перший компонент *parvum* «дріб'язок» стоїть у Gen. s. Не викликає сумніву, що за походженням лексеми *pluscius* «дуже спритний» і *plebiscitum* «рішення народних зборів» – юкстапозити *plus scius* (досл. який більше знає) і *plebis scitum* (досл. рішення народу), однак питання, чи перетворилися вони на основокомпозити, залишається відкритим, бо останній звук у першому компоненті може зникати у потоці мовлення (пор. *f(a)enum graecum* і *fenugraecum* «гуньба сінна, бот.», *centum milia* і *centumilia* «сто тисяч»).

3.3.4. Запозичення і калькування

Одним із способів збагачення лексики є запозичення. У латинській мові це переважно лексика сусідніх італійських народів, а також інших народів, з якими римляни контактували і мали взаємний культурний обмін. Особливо це стосується народу, мова якого стала «основним джерелом збагачення латинської лексики іноземним матеріалом протягом століть» [161, 125]. Йдеться, звичайно, про греків. Слід зауважити, що деякі слова, запозичені на ранніх етапах розвитку латинської мови, асимілювалися у мові і вже не відчувалися римлянами як іншомовні. І лише етимологічний аналіз визначає їх як невластиві латинські. Й. М. Тронський виділяє два етапи проникнення грецьких слів у латинську мову. Перший етап триває до III ст. до н. е. і характеризується тим, що вони склали семантичну групу, пов'язану з матеріальною культурою і технікою греків, крім того, вони повністю асимілювалися латинською мовою і набрали властивого їй фонетико-морфологічного вигляду: разом з власне латинськими словами вони здійснюють значну фонетичну еволюцію, характерну для історії латинської мови у IV-III ст. Починаючи з кінця III ст. (другий етап) змінюється семантика запозичених слів, яка «відтепер буде стосуватися сфери духовної культури, почнуть абсолютно переважати запозичення з

юнійсько-агтичного діалекту, і причому з тенденцією до збереження їх іншомовного фонетичного і навіть морфологічного вигляду» [161, 126].

Протягом усього періоду свого існування, внаслідок історичних умов, культурних, наукових і освітніх традицій, латинська мова відчувала вплив грецької мови і запозичувала її лексичні одиниці і навіть словотвірні засоби. На думку В. Ф. Новодранової, особливо це помітно у системі словоскладання, яке було поширене у грецькій мові і відображало одну з її характерних виразних особливостей – стислість і ємність у позначенні численних категоріальних ознак [116, 180]. У латинській мові спостерігається масове запозичення грецьких композитів. І хоча ці лексеми не є предметом нашого дослідження, однак для ілюстрації скористаємося даними російської дослідниці словотвору на матеріалі класичної латини: 35% композитів – грецького походження [116, 181]. Семантика запозичених грецьких композитів майже завжди маркується «книжними», «науковими» асоціаціями – якщо це не терміни у точному значенні слова, то, безперечно, «учені», «книжні» слова (назви наук, захворювань, мінералів, рослин тощо). Напр., *chrysolithus* «хризоліт, топаз», *polygōnum* «багатокутник» і *polygōnus* «гречка». Одні з таких лексем мають паралельні латинські назви, напр., *phalacrocorax* і *corvus aquaticus* «баклан», *xērophthalmia* «сухе гнійне запалення ока» і лат. *arida lippitudo*, інші лексеми набувають додаткової або нової семантики, напр., *dactylīothēca* «скринька для зберігання каблучок» і «дактиліотека, колекція перснів з печатками». Композит *sarcophagus* «м'ясоїдний» у латинській мові спочатку зустрічався у сполученні *lapis sarcophagus* «трунний камінь» (так називався особливий різновид вапняку, який розкладав труп за 40 днів), потім при еліптичному зникненні лексеми *lapis* відбулася субстантивація прикметника і з'явилося нове значення «труна (з цього) вапняку», згодом просто «труна, саркофаг».

Однак запозичення у латинській мові не обмежуються лише грецькою мовою: це й етрусські слова, галльські, фінікійські, єврейські, германські тощо. Про походження деяких слів свідчать римські автори і глосарії. Інколи виявляються невідомими один або ж навіть обидва компоненти. При цьому сама лексема явно має складну структуру. Так, напр., у лексемі *mallobergus* **mallus* – германського походження і означає «судження», хоча значення слова у цілому не зрозуміле. *Calocatanus* «дикий мак» – галльського

походження, *catanus* у галлів означав «червоний ялівець», що ж до першого компонента, то його значення затемнене. Кельтського походження також композити *candosoccus* «виноградний пагін», *calliomarcus* «підбіл», *acaunomarga* і *glisomarga* «р'зновиди мергелю», *vergobretus* «вергобрет, суддя у едуїв». Пор. також оскське *meddix* «суддя у осків», сирійське *ambubaja* «флейтистка», етруссько-грецьке *clipeocentrus* «щит, подібний до циркуля?», греко-єврейське *paraveredus* «поштовий кінь». Безсумнівно, римлянам подібні лексеми видавалися чужорідними і, як правило, для пояснення іншомовних слів вони шукали свої, більш зрозумілі мовні ресурси. Ставлення римських авторів до неологізмів було відверто негативним: «Однаково помилковим здається вживати слова занадто застарілі та заяложені, як і ті, що вражають грубою і негарною на слух новизною. Ще гірше, на мою думку, і ще більше варте осуду вживання нових, невідомих, нечуваних слів, ніж просторічних і непристойних» [Aulus Gellius, Noctes Atticae, 11, 7]. Якщо іншомовне слово позначало поняття, якого не існувало у римській свідомості (стосовно певних предметів матеріальної культури, назв рослин, тварин, посад, обрядів інших народів тощо), то воно мало власну форму, адаптовану до латинської мови. Якщо у латинській мові існувало подібне поняття, то зазвичай вживалася своя лексема, напр., *praefectus vigilum* «начальник нічної варти» замість *nyctostratēgus*, *distantia* «відстань, проміжок» замість *diastēma*; *medicus vulnerarius* «хірург» замість *chīrūrgus*. Іншомовні поняття римляни намагалися передати латинською мовою не стільки з пуристичних міркувань, скільки для точнішої передачі суті поняття, напр., *arcantodanos* (галльск.) пояснюється як *curator argenti* «скарбник», *philosophia* (гр.) пояснюється Цицероном не дослівно (любов до мудрості), а як «вчення про мудрість» (“*studium sapientiae, quae philisophia dicitur*”). Й. М. Тронський нагадує про нерозуміння деякими істориками вживання перифрастичних виразів у Цицерона, через що був зроблений неправильний висновок про його «монархічні» уподобання, бо він вживав вираз “*reipublicae rector et moderator*” (досл. державний керманіч і управитель). Насправді, Цицерон намагався передати значення *πολιτικός* «державний діяч» [161, 132].

3.3.4.1. Гібридні композити

Гібридними композитами ми називаємо ті лексеми, один з компонентів яких — іншомовного походження. Ступінь асиміляції цих компонентів у латинській мові є різним.

Так, напр., перші компоненти у композитах *assipondium* «вага у римський фунт», *haruspex* «гаруспек, ворожбит на нутрошах» – етруського походження, однак навряд чи для римлян ці слова усвідомлювалися як чужі, оскільки етруську культуру не можна відділяти від власне латинської. Те саме можна сказати про численні лексеми сабінського, оскського, грецького походження. Найбільша кількість гібридних лексем – з грецьким компонентом. Одні композити містять компонент, який означає предмети матеріальної культури, які увійшли у вжиток у римлян, напр., *sandaligerula* «служниця, яка носить за господинею сандалі», *c(h)ordifex* «виробник мотузок», *triobolus* «три оболі (грецька монета)», *sesquicyathus* «полуторний кіаф (міра рідких і сипких тіл)», *semispatha* «короткий дволезовий меч». Інші вживаються у поетичній мові або мові комедії для створення піднесеного настрою або комічного ефекту, напр., *astrilucus* «зоресвітний», *tauricornis* «з бичачими рогами», *iricolor* «райдужний», *saccibuccis* «з надутими щокми», *ronchisonus* «хрпун», *inanilogista* «пустодзвін», *scauripeda* «клишоногий». Якщо запозиченому грецькому компоненту *κόμη* («волосся») відповідає давня латинська форма *-comans*, *-comis* (*auricomans*, *bicomis*), то це, безперечно, свідчить про його ранню латинізацію. Загалом більшість гібридних композитів побудована за типово «латинськими» моделями: другий компонент має форму, властиву найдавнішим композитам, навіть якщо вони відносно «молоді»: *christicola* «шанувальник Христа», *lampadifera* «факельниця», *thurificatio* «куріння фіміаму», *citharicen* «кифарист». Навіть якщо другий компонент є грецьким, він все одно морфологізується у композиті за латинським зразком. Напр., *dextrocherium* «браслет», *bilychnis* «з двома світильниками», *quadrigamus* «чотири рази одружений» тощо. (Див., напр., [38]). Інтерфіксальною голосною на морфемному шві у гібридних композитах може бути **-i-** (як у латинських композитах) або **-o-** (як у грецьких). Однак простежується, все-таки, певна закономірність: чим більш асимільоване грецьке слово у латинській, тим частіше зустрічається інтерфікс **-i-** (*ostri-color* «пурпурового кольору», *cistifer* «нижчий поліцейський чин», *secundicerius* «чиновник другого рангу», *sacciperium* «гаманець»). І навпаки, чим більше компонент відчувається як іншомовний, тим частіше на морфемному шві вживається інтерфікс **-o-** (*gyrovagus* «блукаючий по колу», *sortologus* «прорікувач; пророчий», *sericoblata* і *blattosericus* «пурпуровий шовковий одяг», *protolapsus* «який уперше згрішив», *pseudoliquidus* «нерідкий (про

речовину»)). Гібридні слова часто з'являються тоді, коли важко обійтися без іншомовного компонента, тож одним з компонентів має бути латинський. Так, якщо Цицерон вживає *tyrannoctonus* «тирановбивця», то Сенека, Пліній Старший, Светоній надають перевагу лексемі *tyrannicida* з поширеним у латинській мові компонентом *-cida*. Також спостерігається стилістична диференціація вживання грецьких компонентів, які частіше зустрічаються у поетичних творах і християнській літературі, ніж у народній мові: *bigamus* «двічі одружений» і *bivira* «жінка, яка вдруге вийшла заміж», *margaritifer* «перлиноносний» і *tribacca* «сережка з трьома перлинами». Звичайно, що при співіснуванні іншомовних і власне латинських компонентів спостерігаються численні помилки і викривлення не зовсім зрозумілих лексем. Часто відбувається змішування грецького *di-* і латинського *bi-* «два», напр., *dinummiūm* «податок у два денарії» (замість *binummiūm*), *diloris* «двопасковий» (замість *biloris*). Назва невідомої рослини *fel taurinum* (досл. бичача жовч) засвідчена як *colistaurio*, де перший компонент *chole* «жовч». *Avis struthio* «страус», що дослівно означає «птах-горобець», виникло внаслідок опущення одного з грецьких компонентів *στρουθός ὁ μέγας* «страус» (досл. великий горобець). Також доволі часто відбувається адаптація композита до латинської форми. Напр., від гр. *σκαριφόμαι* «робити зарубки, надрізати» утворилася лексема *scarifo*, потім *scarifatio* «надрізання», згодом – *scarificatio* з більш поширеним і зрозумілим компонентом *-ficatio* від дієслова *facio* «робити»; композит *catacumbae* «катакомби, підземне кладовище» другим компонентом має дієслово *cumbo* «лежати» замість лексеми грецького походження *tumba* «могила».

3.3.4.2. Композити-кальки

А. Мейє і Ж. Вандрієс, характеризуючи композити у грецькій мові, зазначали їх архаїчність і тяжіння до високого стилю [236, 293]. Наслідуючи мову грецьких поетів, латинська мова удається до такого способу запозичення, як переймання «образів грецьких слів», тобто калькування. Зазвичай кальки виникають як реакція носіїв мови на різке збільшення запозичених слів. Отже, кальки у латинській мові демонструють тенденцію до відтворення високого стилю і пишності грецьких композитів, з одного боку, а з іншого – пуристичне прагнення обійтися власними мовними засобами. Найбільш поширені у латинській мові **словотвірні кальки**, тобто поморфемний переклад грецького слова,

напр., *bifax* «двоколірний», від *bi-* «два» і *facies* «обличчя», є калькою гр. *διπρόσωπος* (при паралельній формі *bicolor*); *aequidialis* «рівноденний» – *ἡ σήμερος*; *albicolor* «білого кольору» – *λευκόχρους*, інколи з іншим розташуванням компонентів, напр., *oridurius* «нахабний» – *σκληρόστομος*. Калькування спостерігається у моделях А + N (найчастіше у посесивних композитах) *aequiangulus* «рівнокутний» (*ἰσογώνιος*), *magnanimis* «шляхетний» (*μεγαθύμιος*); А + V – *falsijuricus* «який неправдиво свідчить» (*ψευδόρκιος*), *grandiloquus* «пишномовний» (*μακρολογος*), *clarisonus* «лункий» (*λιγύφθογγος*); N + N – *lauricomus* «увінчаний лавром» (*δαφνηκόμος*), *tauriformis* «бикоподібний» (*ταυρόμορφος*), *capripes* «козлоногий» (*αἰ γί πους*); N + V – *felliducus* «жовчогінний» (*χολαγωγός*), *fumificus* «який куриться» (*καπνοποιός*), *cornifer* «рогатий» (*κερατοφόρος*); Num + N – *bimaris* «який омивається двома морями» (*διθάλασος*), *decemestris* «десятимісячний» (*δεκάμηνος*). Переважна більшість калькованих лексем – прикметники, що вживаються як епітети, отже стилістично належать до поетичних утворень. Меншою мірою поширені кальки серед іменників. Переважно калькуються різні терміни та номенклатурні назви, напр., *obscuroluna* «затемнення місяця» (*σκοτομήνη*), *aequinoctium* «рівнодення (досл. рівноніччя)» (*ἰσονόκτιον*), *atriplex* «лобода» (*ατράφαξς*), *equiferus* «дикий кінь» (*ἰππαρός*), *dentiducum* «кліщі для видалення зубів» (*ὀδονταγωγόν*). Калькування окремих дієслів спостерігаємо в авторів християнської літератури, напр., *benenuntio* «нести добру вістку» (*εὐαγγελίζομαι*), *genuflecto* «ставати навколішки» (*γονυκλί νειν*).

Інколи при калькуванні форми у латинській мові подібні утворення набувають іншого значення, напр., *grandaevus* «старезний» (пор. *μακραίων* «довговічний»), *aequanimitus* «незворушний» (*ἰσόψυχος* «однаковий за духом»), *benevolus* «доброзичливий» (*εὐβουλος* «розсудливий»), *bilinguis* «який викривляє мову, дворушний» (*δίγλωσσος* «двомовний»).

Серед т. зв. гібридних композитів переважають **напівкальки** – рівновиди словотвірної кальки, коли перекладається лише один компонент, напр., *bicrota*, від *δίκροτος* «який має два ряди веслярів», *naufragus*, від *ναυαγός* «який зазнав аварії корабля»; *primoplastus*, від *πρωτόπλαστος* «первісний»; *aquifuga* «водобоязнь, сказ», від *ὑδροφοβία* «водобоязнь».

Також поширені були **семантичні кальки**, тобто запозичення переносного значення грецького слова, напр., *levifidus* «легковажний», від *κουφόνοος*; *gravipes* «повільний», від *βραδύπους*; *bisulcus* «розщеплений (про копито)», від *δίχηνος* «з роздвоєним копитом». До семантичного калькування вдавалися християнські автори, які переносили зміст грецьких релігійних термінів на латинські, вже існуючі, напр., *benedico*, яке спочатку означало «хвалити», під впливом гр. *εὐλογέω* отримало значення «благословляти».

Калькування може відбуватися не тільки при основокладанні, а й у лексемах, утворених способом словоскладання, напр., гр. *ῥόδодάφνη* «олеандр» (досл. трояндолавр) латинською мовою передається *laurorosa* і *rosa laurea*; а *equus fluvialis* «бегемот» (досл. річковий кінь) є калькою з *ἰπποπόταμος*.

Хибні кальки виникають внаслідок помилкового трактування морфолого-семантичної структури запозиченого грецького слова. Римляни завжди цікавилися мовними питаннями, грецькою мовою зокрема. Зазвичай мовний досвід двомовних осіб дозволяє їм здійснювати адекватне співвіднесення структурно-морфологічних особливостей двох взаємодіючих мов [177, 137]. Однак ставлення римлян до греки було неоднозначним: з одного боку, вони усвідомлювали більш високий рівень грецької цивілізації, прагнули долучитися до її культури і оволодіти грекою якомога краще, бо знання її було неабияким показником «освіченості» пересічного римлянина. З іншого боку – намагання «похизуватися» своєю обізнаністю у грецькій мові призводило до появи т. зв. «гіперурбанізмів» («надкоректних» форм).

Хибні кальки виникали не тільки у представників малоосвічених верств населення, але й у визнаних учених, таких, зокрема, як Пліній Старший (якщо, звісно, не йдеться про помилки переписувачів). Так, назва рослини *millefolium* «деревій», від *mille* «тисяча» і *folium* «листок», на думку Й. Тронського, виникла через деформацію грецького композита *μυλόφυλλον* «овечий лист», лексема *malandria* «нарив на шиї тварини» утворилася внаслідок викривлення гр. *μελᾶ ὄδρον* «чорний дуб». До того ж, часто подібні «корекції» відбувалися у бік зближення із зрозумілим латинським словом, напр., *salacaccabia* в Апіція – «солоня страва, варена у горщику» отримала початкову *s-* до гр. *ἄλακακκάβια*, щоб наблизитися до лат. *sal* «сіль».

Отже, грецька мова заповнювала ті змістові одиниці, яких бракувало латинській у сфері виробництва та матеріальної культури, а у мові поетів саме калькування можна характеризувати як специфічну рису латинських композитів.

3.3.5. Аналогія

Як відомо, аналогією (від гр. ἄ αναλογία «відповідність») називається уподібнення, наближення у якомусь відношенні однієї мовної одиниці до іншої [164, 24]. Треба зазначити, що аналогією цікавилися у Давньому Римі під впливом грецьких граматичних теорій пергамської та александрійської шкіл щодо впровадження флективної та дериваційної однорідності у нормативній граматиці. Ті, що поділяли позицію александрійської школи, належали до «аналогістів» (як, напр., Цезар, який написав, навіть, трактат “De analogia”), «аномалістами» називали прибічників пергамської школи. Точне і коротке визначення цих явищ ми знаходимо у Авла Геллія: «Аналогія є зміна форми слова подібно до схожих форм, що латиною зветься «пропорційність». Аномалія – невідповідність формозмінювання слова, властива звичайній мові» [Aulus Gellius, Noctes Atticae, 2, 25]. Щоправда, як зазначав Й. Тронський, «античне поняття «аналогія» діаметрально протилежне сучасному: у нас «аналогія» являє собою засади, які порушують регулярність морфологічних чергувань, встановлених фонетичними законами» [161, 187]. Це стосується випадків не тільки у фонетиці, морфології, але й у семантиці. Тобто, коли нам зустрічається лексема, яка «вибивається» з низки подібних утворень і важко інтерпретується, то часто говорять, що вона утворена за аналогією, напр., композит *conticinium* «час близько до півночі або рано-вранці», який походить від *conticeo* «мовчати» і *cano* «співати», є за внутрішньою формою немотивованим. Проте, він означає час до або після світанку *gallicinium* (досл. спів півня). Отже, ймовірно, що лексема *conticinium* утворена за аналогією до *gallicinium*. Однак, на думку М. М. Покровського, треба «з особливою обережністю чинити з аналогією, не поспішати відносити кожне складне явище до аналогічних новоутворень» [126, 9]. Аналогія, як стверджує автор, – фактор психологічний, однак це зовсім не означає, що вона створювала у мові безладне порядкування, яке вражає уважного спостерігача на кожному кроці несподіваностями і невідповідностями [Там само]. На різноманіття форм у розмовній мові, зокрема й композитів, вказував Варрон: «Значаючи, що існує такий рід слів як композити,

які дехто вважає неможливим порівнювати з простими словами ... то я скажу про композити окремо. Якщо *tibicen* (флейтист) утворено від *tibia* (флейта) і *cano* (співати), то чому, коли вже належить додержуватися аналогії, ми не говоримо *citharicen* (кіфарист), від *cithara* (кіфара, струнний інструмент), *psalterium* (псалтерій, струнний інструмент), *pandura* (пандура, триструнний інструмент)? І якщо вважається, що *aeditumus* (храмовий наглядач) походить від *aedes* (храм) і *tueor* (охороняти), то чому ж неможлива (форма) *atritumus*, від *atrium* (атрій) і *tueor* (охороняти), а говорять *atriensis* (наглядач дому)? Якщо від виразу *aves capere* (ловити птахів) походить *aucerps* (ловець птахів), то стверджують, що від *piscis capere* (ловити рибу) треба говорити *piscicaps* (рибалка)?» [Varro, De lingua Latina, VIII, 61]. Однак, як відомо, різноманітність форм цілком природне мовне явище, оскільки більшість слів утворюються не одномоментно, а у різні періоди розвитку мови. З іншого боку, певні усталені моделі можуть «провокувати» виникнення аналогічних новоутворень. Так, за аналогією до лексем, згадуваних Варроном, які, на його думку, не мають аналогічних утворень (*aeditumus*, але *atriensis*; *aucerps*, але *piscator*), утворилися лексеми *claustritumus* «воротар» і *piscicaps* «рибалка», засвідчені пізніше.

Сучасне вчення про аналогію започаткували молодогораматиками, перш за все – Г. Пауль, ідеї якого знайшли жвавий відгук у лінгвістичних колах і започаткували полеміку щодо аналогічних процесів у мові. У вітчизняному мовознавстві проблемою граматичної аналогії цікавився Л. А. Булаховський, який вважав цю назву (граматична аналогія) неточною і надавав перевагу терміну «уподібнення» [28, 174-176]. Найгрунтовніший аналіз явища аналогії у лінгвістиці був проведений нашою відомою дослідницею Ф. О. Нікітіною, у роботі якої була подана детальна історія питання, показаний вплив аналогії на словотвірні процеси у динаміці, розглянуто морфологічну синонімію в українській та російській мовах [114]. Як відомо, розрізняють внутрішню аналогію (вирівнювання парадигми у межах слова під впливом того самого слова) і зовнішню (під впливом схожих слів). У словотворі, як правило, зустрічається зовнішня аналогія. Ф. О. Нікітіна визначає у зовнішній аналогії такі види: 1) аналогію з ознаками рекурсивності (регулярні «пропорційні» аналогії Л. Блумфілда і Л. А. Булаховського); 2) сингулярна аналогія; 3) групова аналогія [114, 36]. Використовуючи цю класифікацію

стосовно даних нашого дослідження, ми можемо проілюструвати її прикладами з латинської мови.

Аналогія з ознаками рекурсивності. Від дієслів зазвичай утворюються *nomina actionis* (назви дій): *ago* «діяти» → *actio* «дія», те саме спостерігається і в композитах, напр., *mitigo* «розм'якшувати» → *mitigatio* «розм'якшення». Утворення композита за цією моделлю може бути і за відсутності твірного дієслова: *ratum habeo* «підтверджувати» → *ratihabitio* «ствердження».

Сингулярна аналогія найчастіше проявляється у застарілих або запозичених словах. Так, напр., за аналогією до лексеми *parricida*, де перший компонент є затемнений (про етимологію цього композита більш детально див. с. 52), були утворені такі композити як *fratricida* «братовбивця», *sororicida* «вбивця сестри» тощо. Отже у свідомості римлян за лексемою *parricida* закріпилося значення «вбивця батька». А лексема *irpex* «граблі», яка походить від самнітського слова *hirpus* «вовк» і форма якої утворена аналогічно до *forceps* «кліщі», *forfex* «ножиці», сама слугувала аналогічним зразком для лексеми *forpex* «ковальські кліщі». До сингулярної аналогії належать утворення за семантичною подібністю (*selibra* «півфунта» за аналогією до *semodius* «півмодія»; *tremis* «монета, 1/3 aureus (не аса! – О. Є.)» (за наявності *tremissis*) за аналогією до *semis* «піваса»); за антитезою (*pluscius* «який більше знає, тобто, дуже спритний» за аналогією до *nescius* «неук»). Проявами сингулярної аналогії можна назвати випадки народної етимології: лексема *virago* «здоровезна жінка», яка походить від *vir* «чоловік» з формантом *-ago*, що має словотвірне значення «подібний до...» (пор., напр., *citrago* «меліса», тобто, за запахом подібна до цитрусу). Однак народна етимологія інтерпретує *virago* як “*quae virum agit*” «яка поганяє чоловіка»; так само народна етимологія розкладає на два компоненти назву *ficēdula* «вівчарик фіговий», від *ficus* «фіга» і *ēdo* «їсти» (тобто, той, що їсть фіги). Втім формант *-ēdula* зустрічається і в назвах інших птахів, де цей формант не може означати «їсти», пор. *querquedula* «чирок» (тобто, який їсть дуб?), *monedula* «галка» (тобто, яка їсть монети?). Прояви сингулярної аналогії можуть бути також у кальках, напр., для відтворення гр. *ἀὐτόπτυκτος* «який згинається під себе (листок)» у першому компоненті кальки *ipsiplex* є займенник *ipse* (надзвичайний випадок у першому компоненті основокомполітів-прикметників), проте другий

компонент – поширений у інших композитах (пор. *complex* «співзмовник», *multiplex* «заплутаний» тощо). За сингулярною аналогією виникають численні «авторські» лексеми: гра слів, або свідоме словотворення з опорою на асоціативні ряди формантів і компонентів. Так, Марціал за аналогією до лексеми *domicilium* «оселя» (від *domus* «дім» і, ймовірно, *sol* «мешкати») утворив *domicenium* «домашня трапеза» (від *domus* «дім» і *cena* «обід»). Він же майстерно обігрує назву кварталу гончарів *Argiletum* (*Argil-etum*) як «могила Аргоса» (*Argi-letum*). Пліній Молодший описує клакерів, яких наймали за гроші і харчі для розхвалювання ораторів, називаючи їх *Laudiceni* (від *laudo* «хвалити» і *cena* «обід», тобто, ті, що хвалять за обід). Цікаво, що *Laudiceni* співзвучне з назвою *Laodiceni*, мешканців міста *Laodicea*. Цицерон вдався до утворення іронічного дезидератива (дієслова із значенням прагнення до дії) від іменника *Sulla* «Сулла (чоловіче ім'я)» – *sullaturio* «удавати з себе Суллу». У цього ж автора є тонка іронія на його усунення від влади: «у (словах) *finitimus*, *legitimus*, *aeditimus* не більше є *timus*, ніж *tullius* у (слові) *meditullium*». Композит *meditullium*, від *medius* «середній» і *tellus* «земля», означає «осередок, центр». Цицерон тут натякає на те, що його, Туллія, немає у центрі римської політики [205, 181]. Інколи з композита вилучається компонент, який починає «працювати» як нове слово, напр., з лексеми *cordolium* «сердечний біль» (від *cor* «серце» і *dolor* «біль»), був вилучений компонент *-dolium*, якого насправді не існувало, втім він був вжитий у написі для рими до лексеми *gaudium* [CIL, V, 1729]. Згодом, ця нова лексема *dolium* була засвідчена у християнських авторів із значенням «скорбота».

Композитам, зокрема латинським, особливо властива **групова аналогія**. Регулярна групова аналогія, власне, і призводить до появи стійких моделей-компонентів, здатних утворювати композити, які чітко ідентифікуються, незважаючи на складну структуру. Питання про виникнення того чи іншого складного слова як новоутворення за певною моделлю або внаслідок смислового і формального відокремлювання словосполучення може бути розв'язане у кожному окремому випадку при спеціальному етимологічному дослідженні. Однак, не підлягає сумніву, що у більшості випадків складні слова виникають за аналогією відповідно до усталених у мові моделей [151, 70].

Зазначимо, що аналогія більш поширена саме в основокладанні, хоча може зустрічатися і в інших способах словотворення: у словоскладанні (*jurisperitus*

«законознавець» → *legisperitus* «законознавець»), зрощенні (*pedetemptim* «крок за кроком» → *pedepressim* «крок за кроком»), префіксації (*assiduo* (досл. сидючи поруч) «старанно» → *accubuo* «лежачи поруч») тощо.

Інколи ця регулярність може порушуватися: «аналогія в мові є одночасно конструктивною і деструктивною силою, систематизуючим і «анархізуючим» фактором: вона утворює парадигматичні ряди і класи слів і руйнує їх [114, 3]. Так відбувається і з деякими компонентами, напр., від дієслова *cano* «співати, грати»: *tibicino* «грати на флейті» (*tibia* «флейта») → *vaticinor* «пророкувати» (*vates* «пророк») → *manticinor* «віщувати» (гр. *μάντις* «пророк»); *alucinor* «говорити дурниці» (гр. *ἀλύειν* «роздратовуватися»), *sermocinor* «балакати» (*sermo* «промова») → *tuburcinor* «жадібно пожирати» (*tubur* «горб»). Як бачимо, значення дієслова *cano* поступово відходить від значень «співати, грати, говорити» в напрямку до абстрактного «щось здійснювати». Тут наявний процес суфіксалізації цього компонента. Творення нових слів за аналогією свідчить про проміжну стадію на шляху перетворення кореневої морфеми в афіксальну [77]. Цей процес відбувається на різних етапах розвитку мови: чим раніше «падає» продуктивність твірної лексеми, тим швидше відбувається трансформація її лексичного значення, яка може призвести до затемнення значення компонента, утвореного на її основі, і навіть – до зникнення його первісного значення. Так, напр., дієслово *for*, яке ще зберігає значення «говорити» у таких лексемах, як *nefas* «беззаконня» і *nefarius* «злочинний» (тобто, той, про якого не слід говорити), однак згодом воно набуло абстрактного значення «напрямок» – *ambifarius* «двожкий», *plurifariam* «у багатьох місцях», *aliquotfariam* «у кількох місцях».

При всіх «незручностях» аналізу для дослідників аналогічних утворень цей процес не можна вважати «патологічним», оскільки, на думку М. В. Крушевського, «асиміляція» (аналогія – О. Є.) зовсім не прагне до припинення існування мови, навпаки – це інтеграційна сила, якою обумовлюється морфологічний процес мови: у словотворі вона прагне до обмеження числа основ і суфіксів через усунення найбільш рідкісних, а у сфері лексичного багатства мови – до віднесення до живих коренів слів самотніх чи бездомних, темних і сторонніх [87, 56].

У латинській мові явище аналогії так само поширене, як і в інших мовах. Проявом аналогії у словотворі можна вважати і «глибинну» аналогію, яка полягає у взаємодії різних за об'ємом аналогічних процесів [114, 196]. Отже, це явище – системне і належить до мовних універсалій

4. Композиція компресивного типу

До композитів компресивного типу слід віднести: 1) композити, утворені способом аббревіації, 2) усічені композити, 3) еліптичні композити.

4. 1. Аббревіація

Аббревіація (від лат. *abbreviatio* «скорочення») – спосіб творення слів через об'єднання скорочених основ або основ і повних слів, а також утворення слів довільним скороченням твірної одиниці [164, 7]. Внаслідок аббревіації з'являється складноскорочене слово, яке інакше називають аббревіатурою. О. А. Земська зазначає, що питання про місце і роль аббревіації у системі сучасного словотвору непросте, оскільки цей спосіб властивий різним сферам мови і різною мірою [67, 52]. Складноскорочені слова з'являються на основі вже наявних одиниць номінації складної структури і, як і щодо складносуфіксальних слів або зрощень, у деяких лінгвістів існує вагання стосовно включення подібних одиниць до явищ словотвору і, зокрема, композиції. На думку Л. О. Кудрявцевої, немає жодних підстав виводити аббревіацію за рамки дериватології, яка розглядає перетворення будь-якої вихідної одиниці на похідну [91, 150-151]. Аббревіацію розглядають або як окремий спосіб словотворення (пор., напр., В. О. Горпинич: «Аббревіація відрізняється від складання характером з'єднувальних компонентів: при складанні з'єднані компоненти є повноцінними семантичними одиницями-словами (морфемними одиницями), а при аббревіації компоненти – «уламки слів» [45, 52], або ж у складі композиції (пор., напр., А. Левицький, А. Шелудько: «Складноскорочені слова – це одиниці, утворені шляхом комбінації скорочення і словоскладання» [96, 154]. І. Думбравяну визнає аббревіатури різновидом складних утворень, хоча і маргінальним [54, 56]. Зазначимо, що автор розмежовує поняття «складноскорочені слова» і «аббревіатури»: «Складноскорочені слова і аббревіатури є маргінальними утвореннями, які належать до особливої (умовної) складної номінації, характеризуючись зворотною словотвірною спрямованістю генезису: мова → мовлення» [Там само, 79]. К. Третьякова, досліджуючи

моделі і типи аббревіації в латинській мові, визначає аббревіацію як частину «словоскладання, оскільки отримана одиниця-універб – результат двох операцій: редукації та складання певних слів, літер або основ» [159, 232]. Авторка серед одночленних (термін К. Третьякової – О. Є.) ініціальних омонімічних аббревіатур наводить такі приклади: *c/C. – Cibos = cum = Caesar = Caia = Caius = Caput* тощо. Термін «аббревіатура» (тобто, скорочене слово), дійсно, правомірно можна вжити стосовно наведених прикладів. Однак, тоді навряд чи варто говорити про словоскладання. Річ у тім, що термін «аббревіація» – амбівалентний, він вживається як у первісному значенні («скорочення»), так і на позначення способу творення складноскорочених слів.

У нашому дослідженні терміном «аббревіація» ми називаємо компресивний спосіб композиції, який полягає в усіченні компонента композита або його частини, який призводить до утворення нової одиниці вторинної номінації. Серед аббревіатур у латинській мові виділяємо: 1) ініціальні композити; 2) складові і компонентно-цифрові композити.

До **ініціальних композитів** відносимо лексеми, утворені поєднанням початкових літер (літерна аббревіатура). Подібні утворення мають також назву акроніми (від гр. *ἄκρος* «крайній» і *ὄνομα, ὄνομα* «ім'я, назва»). Про існування у римлян «звукової» аббревіатури нам достеменно нічого не відомо, однак скорочень латинська мова протягом усього періоду свого існування зберегла чимало. Перші скорочення з'явилися у IV ст. до н. е. Спочатку скороченню підлягали власні імена (*praenomina*), а потім, з II ст. н. е., і назви посад [168, 228]. Основними прийомами скорочення слів були: суспенсії, скоропис спеціальними знаками і контракції. Суспенсії полягали у недописуванні кінця слова (імена, дати, релігійні формули, терміни офіційної мови). Спочатку вони використовувалися в епіграфічних написах, у рукописах – дуже рідко. З I ст. до н. е., за свідченням Ісидора Севільського, секретар і вільновідпущений Цицерона Тирон розробив систему стенографії – скоропис спеціальними «тиронівськими» знаками. Ця система виявилася корисною для прагматичних римлян, оскільки давала можливість швидко записувати промови ораторів і юристів. Контракція – пропуск середини слова – з'явилася у християнській літературі, коли сакральне слово, напр., *deus* «бог» записувалося \overline{DS} з рисою вгорі для виділення у тексті. Згодом скорочення настільки поширилися, що їх

омонімія почала створювати труднощі для інтерпретації, тому кодекси Феодосія (V ст. н. е.) і Юстиніана (VI ст. н. е.) забороняли їх уживати в юридичних і офіційних державних документах [6, 270-274]. Зазвичай вважається, що аббревіатури виникають як потреба «кодування» і «компресії» інформації і зумовлені загальними тенденціями економії мовних засобів. Однак, у Давньому Римі не менш важливою була економія письмових носіїв. Як відомо, для римських інскрипцій було характерне щільне розташування тексту повідомлення, часто навіть без розмежування слів (Більш детально про інскрипції див. [25]). Тому більшість ініціальних аббревіацій, на нашу думку, являли собою графічну редукацію, безвідносну до обов'язкового усвідомлення їх як постійних складних комплексів. Коли народжується скорочення, воно завжди потребує розшифрування [67, 53], тому сучасні словники неологізмів-аббревіатур, фіксуючи появу новоутворення, завжди подають розшифрування. У латинській мові зрозумілості скорочення необхідне було візуальне закріплення у пам'яті, підкріплене або традицією, або існуванням композита у живій мові. Попри велику загальну кількість скорочень, ініціальних складноскорочених слів виявляється не так вже і багато. Серед них основні поняття державності – *SPQR* (*S(enatus) P(opulus)q(ue) R(omanus)*) «Сенат і Римський народ», *RP* (*R(es) P(ublica)*) «державна»; *PM* (*P(ontifex) M(aximus)*) «верховний жрець»; *NL* (*N(on) L(iquet)*) «утримався», *HS* «сестерцій» (від *L(ibra) L(ibra) S(emis)*); *SC* (*S(enatus) C(onsulto)*) «рішенням сенату» (див. зобр. №1 у Додатках).

Ініціальні аббревіатури у певному контексті набувають постійного значення. Так, напр., листи починалися скороченням *SD* (*S(alutem) D(icit)*) «привіт»; присвята Юпітеру мала форму *IOM* (*I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*) «Юпітеру найкращому найбільшому»; вітання з Новим роком - *ANFF* (*A(nnum) N(ovum) F(austum) F(elicem)*) «Гарного і щасливого нового року»; на монетах часто зустрічаються скорочення *SM* (*S(acra) M(oneta)*) «божественна монета»; *PS* (*P(o)S(tulatum)*) «відповідає вимогам» (йдеться про вираз *argentum postulatam* «відповідає вимогам до срібла»).

Зазвичай акроніми утворюються на основі словосполучень, однак у латинській мові є «акронімічні речення», переважно меморіальні написи-присвяти на могилах, де ледь не кожна епітафія починається з *DM* (*D(is) M(anibus)*) «божественним духам мертвих», а закінчується *VM.F.* (*V(ene)M(erenti) F(ecit)*) «на честь доброї пам'яті зробив...». Цікаво, що

інколи зустрічається *fecit* «зробив» з інтерпунктуацією, тобто крапкою, що зазвичай ставиться для відділення слів, – *F.T.* Також часто зустрічаються такі, зокрема, ритуальні акроніми: *H.S.E.* (*H(ic) S(itus) E(st)*) «тут спочиває...»; *OT.BQ.* (*O(ssa) T(ibi) B(ene) Q(ui)escat*) «нехай твої кістки добре спочивають»; *S.T.T.L.* (*S(it) T(ibi) T(erra) L(evis)*) «нехай земля тобі буде пухом»; електоральний акронім *OVF* (*O(ro) V(obis) F(aciatis)*) «проголосуйте, будь ласка».

У латинській мові засвідчена велика кількість **складових абревіатур**, на зразок, *JAN CLV* < *JAN(um) CLV(sit)* «приніс мир» (досл. зачинив (двері храму) Януса); *DIC ITER* < *DIC(tator) ITER(um)* «диктатор, призначений на другий строк» (досл. диктатор удруге). Однак, хоч вони і є графічною редукацією, на нашу думку, подібні утворення не належать до композитів. До власне **складових композитів** відносимо *abecedarium* «абетка», *abecedarius* «учень початкової школи» (від перших літер латинської абетки *ABCD*); *elementum* «початок» (від *LMN*, другого рядка латинської абетки).

Особливим різновидом абревіатур-композитів є **компонентно-цифрові**, коли один компонент записується цифрою. Ці утворення часто зустрічаються в інскрипціях на позначення переважно державних комісій, напр., *Xvir* (*decemvir*) «децемвір»; *XVprīmi* (*quīndecimprīmī*) «п'ятнадцять старших сенаторів»; *XVviri* (*quīndecimviri*) «комісія з п'ятнадцяти»; *IIIviratus* «тріумвірат»; *LXIII* (*Leges duodecim tabularum*) «Закони дванадцяти таблиць».

4.2. Усічені композити

Усічені композити можуть бути афрезами, коли усікається початковий склад, або апокопами. У латинській мові зустрічається переважно **апокопа** (від гр. *ἀποκοπή* «відсікання»), скорочення, у якому зберігається початковий склад слова, проте усікається кінцевий. Особливістю скорочень-апокоп у латинській мові є те, що це явище спостерігається, як правило, у запозичених словах. Тобто, чужорідні композити, переважно грецькі, які були не зовсім зрозумілі римлянам, народна мова «переробила»: відсікла половину слова (у нашому випадку – компонент) і «оформила» за своїм суфіксально-флексивним зразком. Напр., з «народним» суфіксом **-o**: *calo* «дерев'яний черевик (копил)» < *καλόπους* (досл. дерев'яна нога) (пор. укр. калоша); *crīo* «баран, принесений у жертву» < *κριοβόλον* (досл. заклання барана); *hippago* «корабель для

перевезення рабів» < *ἰ παραγωγός* (досл. який перевозить коней); *plato* «олень» < *πλατύκερος* (досл. з розлогими рогами). У подібних утвореннях часто з'являється властива народній латині експресивна гемінація, напр., *mallo* «пухлина на коліні коня» < *malandria* «нашив на шиї у коня» (викривлення гр. *μελᾶνδρον* «серцевина дуба»), *passa* «валяльник» < *νακοπλῦτες* (досл. мийник козячої вовни). Більшість усічених композитів притаманні народній мові і являють собою професійні арго. Так, напр., лексема *arra* «завдаток» < *arrabo* < *ἄραβόν* (ця лексема потрапила у грецьку мову з гебрайської через етруську) спочатку належала до арго торговців, її синкопована форма у часи Авла Геллія засуджувалася римськими пуристами, однак згодом стала поширеним терміном у мові юристів, потрапивши, отже, з розмовної мови у письмову. Зустрічаються також усічені форми композитів-зрощень, напр., «корисно» *prode* < *prode(st)* (досл. є корисним); «радісно» *volup* < *volup(e est)* (досл. є радісним); «яким чином» *como* < *quomo(do)* < *quō modō* (пор. фр. *comme*, іт. *come*, ісп. *como*); а також основокомполитів – *praes* < *praesto* «напохваті», від *prae* «попереду» і *situs* «розташований»; *silie* < *silicernia* «поминки».

Аффераза, скорочення із збереженим кінцевим елементом при опущенні початкового, менш поширена у латинській мові, однак засвідчена такими лексемами, як, напр., *pol* < *edepol* «клянусь Полуксом!»; *paro* «легкий корабель» < *τυοπαρο* «легкий каперський корабель». Трапляються випадки і комбінованих утворень: від *μηλοπέπων* «диня» – *pero* «гарбуз» (аффераза), згодом – *melo* «диня» (апокопа).

4.3. Еліптичні композити

До компресивного словотворення належить еліпсис (від гр. *ἔλλειψις* «опущення») – пропуск у мовленні або в тексті уявлюваної мовної одиниці. У сфері словосполучення еліпсис визначається як «усічене словосполучення, яке стає номінацією реалії, структурна цілісність і зміст якого відновлюється за конкретних обставин та історичного контексту» [97, 592]. Оскільки композити часто утворюються на основі словосполучень, то еліпсис властивий і латинським композитам, особливо, утвореним словоскладанням. Словосполучення, яке найчастіше вживається у певному значенні і певному порядку, здатне набувати семантичного нарощування, перетворюючись на композит. Так само, коли цей композит, особливо біномінальної структури, вживається із спеціальною термінологічною спрямованістю, то може відбуватися опрощення його структури

внаслідок еліптичної компресії. Так, словосполучення *toga candida* «білосніжна тога» у свідомості римлян набуло особливого значення: відбілену тогу одягав претендент на виборчу посаду, щоб кольором тоги виділятися з-поміж інших громадян. Це словосполучення набуло відтак особливого значення «тога претендента», що відрізняє його від такого словосполучення, як, напр., *toga alba* «біла тога». З одного боку, оскільки *toga candida* закріпилася у свідомості мовців саме у цьому значенні, то звичайне словосполучення перетворилося на композит. З іншого – синтез значення його компонентів викликає переміщення змістового акцента з опорного компонента – означуваного *toga* на означальне – *candida*, що зробило можливим опущення (еліпсис) другорядного компонента. Якщо еліпсис підказується постійною ситуацією, стійким контекстом, як зазначив Ш. Балі, він часто майже не помічається [18, 162]. Внаслідок цього утворилася однокомпонентна лексема *candida* у значенні двокомпонентної. Е. Бурсьє зазначав, що це явище властиве латинській розмовній мові у всі періоди її розвитку: означальне нібито поглинає означуване і замінює собою всю сполуку [29, 7]. Отже, необхідною умовою для виникнення еліптичного композита є перетворення словосполучення на композит, закріплення його в узусі, а згодом опущення одного з компонентів не тому, що він потьмянішав, а, навпаки – має чітку асоціацію з іншим. Ця асоціація призводить до лексикалізації атрибутивного компонента, а саме його субстантивації з оформленням за родом і числом опущеного компонента. Напр., *summa* «сума, підсумок» – іменник жіночого роду, бо виник з *summa linea* (досл. найвищий рядок), де *summa* є узгодженим означенням до іменника жіночого роду *linea*: римляни зазвичай рахували знизу догори, отже, верхній рядок був результатом підрахунку. Саме еліптичний компонент вплинув на флективне оформлення (-а) лексем *Persica* «персик, дерево», *Armeniaca* «абрикос, дерево», *Citrea* «лимон, дерево», хоча зазвичай назви дерев мають флексію -us (пор. *Malus* «яблуна», *Citrus* «цитрусове дерево (не лимон!)», *Prunus* «слива, дерево» тощо). Назви дерев на -а виникли з біномінальних композитів *Persica arbor* (досл. перське дерево), *Armeniaca arbor* (вірменське дерево), *Citrea arbor* (лимонне дерево). Чоловічого роду є назви місяців, бо еліптичний компонент – іменник чоловічого роду *mensis*: *Martius (mensis)*, *Augustus (mensis)*, *October (mensis)*. Отже, еліптичний композит завжди того роду і числа, що й відповідно еліптичний компонент, з яким він

асоціативно пов'язаний, напр., *hiberna, ōrum n pl* «зимове таборище» < *hiberna castra* (досл. зимовий табір); *septimānī, ōrum m pl* «солдати сьомого легіону» < *septimani milites* (досл. солдати, які мають стосунок до сьомого); *Vāticānus, ī m* «Ватикан» < *Vaticanus collis* (досл. Ватиканський пагорб); *molaris, is m* «корінний зуб» < *molaris dens* (досл. жорновий зуб); *germana, ae f* «сестра» < *germana soror* (досл. рідна сестра) тощо. Серед подібних утворень багато топонімів, антропонімів, етнонімів, напр., *Massicus* «Массік, гора» < *Massicus mons* (досл. Массикова гора); *abellana* «лісовий горіх» < *Abellana nux* (досл. горіх з Абелли (місто)); *Phasianus* «фазан» < *Phasianus gallus* (досл. півень з річки Фазис); *Fatvina* «півонія» < *Fatvina rosa* (досл. троянда Фатвіна); *tellana* «чорна фіга, сорт» < *Tellana ficus* (досл. фіга Теллана); *lateriana* «сорт груш» < *Lateriana pirus* (досл. груша Латерія); *sabinum* «сабінське» < *Sabinum vinum* (досл. сабінське вино); *serica* «шовковий одяг» < *Serica vestis* (досл. китайський одяг). Деякі еліптичні композити мають досить прозору внутрішню будову, напр., *ovīle* «кошара» < *ovīle stabulum* (досл. овеча стайня); *prasinus* «смарагд» < *prasinus lapis* «досл. зелений камінь»; пор. також у назвах місцевості: *campestris* «рівнина», *palūstria* «болотá» < *palūstria loca* (досл. болотяні місця). Інші потребують історико-семантичного аналізу, напр., *pugillārēs* «таблички для нотаток» < *pugillares libelli* (досл. кулачні книжки), тобто таблички невеликого розміру, що вміщуються у кулаку; *strāta* «бруківка» < *strāta via* (досл. вистелена дорога), тобто дорога, покрита кругляком; *passum* «вино з родзинок» < *passum vinum* (досл. висушене вино) < *passa uva* «родзинка» (досл. висушений виноград).

Компоненти-прикметники (числівники) еліптичних композитів характеризуються рівною атрибутивною семантикою, напр., порядкові числівники «спеціалізуються» на назвах годин і частин цілого. Пор. *secunda* «друга година дня» < *secunda hora* (досл. друга година); *quadrāgēsima* «сорокова частина; податок у розмірі 1/40 (2,5 %)» < *quadrāgēsima pars* (досл. сорокова частина).

Еліпсис, як зауважив Ш. Балі, частіше вживається в розмовній мові, ніж у письмовій, що є природним: у розмовній мові мовець може виходити із ситуації або слів співрозмовника [18, 176]. Належність до розмовного стилю засвідчують не тільки лексеми «зниженого» стилю, як *nōnāria* «повія» < *nōnāria meretrix* (досл. «дев'ятигодинна повія») – повіям заборонялося виходити раніше дев'ятої години вечора; *pēnsilia* «membrum virile»

< *pensilia membra* (досл. обвислі члени); лексеми з кумедною, наївною асоціацією, як *calva* «лісовий горіх» < *calva nux* (досл. лисий горіх); *ariana* «сорт винограду» < *ariana uva* (досл. бджолиний виноград, тобто уподобаний бджолами), а й ті лексеми, що відбивали екстралінгвістичну мотивацію існування у свідомості римлянина цього еліптичного знака. Напр., коли римляни говорили *caniculāres*, то всім було зрозуміло, що йдеться про спекотні дні (*dies*), коли не відбувалися засідання сенату і навчання у школах – це був період, коли у небі стояло сузір'я Caniculus (Малий Пес). Так само не було потреби вживати слово *via* (шлях), якщо згадували шляхи *Salāria* «Соляна дорога», *Appia* «Аппієва дорога» (пор. також, як у звичайній мові ми говоримо: «зустрінемося на Контрактовій»).

Субстантивация прикметника призводить до появи нових словотвірних формантів у іменниках. Так, у прикметниках поширений суфікс *-in-*, який зазвичай має словотвірне значення «приналежність». В еліптичних композитах цей суфікс набуває нових специфічних словотвірних значень: 1) «рід заняття або місце діяльності», напр., *medicina (ars)* «наука лікування», *figlina (ars)* «гончарство»; *textrina (officina)* «ткацтво»; 2) «рзновид м'яса», напр., *vitulina (caro)* «телятина», *porcina* «свинина», *vervecina* «баранина», *ursina* «ведмежати́на» тощо. Звичайний прикметниковий суфікс *-i-*, синонімічний *-in-*, і в еліптичних композитах розвиває подібне словотвірне значення. Пор., напр., *herbāria* «ботаніка», *ōrātōria* «ораторське мистецтво», *rēgia* «царський палац», *miniāria* «кіноварня», *librāria* «книгарня» тощо.

Слід зазначити, що еліпсис опорного компонента інколи призводить до омонімії на рівні лексем, напр., *figlina* може означати «гончарство» < *figlina ars* (досл. глиняне мистецтво), «глиняний кар'єр» < *figlina fodina* (досл. глиняна копальня), «гончарня» < *figlina officina* (досл. гончарна майстерня); *calcaria* «вапняковий кар'єр» < *calcaria fodina* (досл. вапнякова копальня) і «піч для випалювання вапняку» < *calcaria fornix* (досл. вапнякова піч); *nona* «дев'ята частина» < *nona pars* (досл. дев'ята частина) і «дев'ята година дня» < *nona hora* (досл. дев'ята година).

Еліпсис може відбуватися не тільки у композитах біноміальної структури, але й при інших способах композиції, хоча і меншою мірою: 1) у основоскладанні – *volentia* «воля» < *malevolentia* «недоброзичливість»; *olentia* «запах» < *suaveolentia* «приємний запах»; 2) у редуплікації – *pervinca* < *vinca pervinca* «барвінок»; 3) у зрощенні – *rēctā*

«прямо» < *rēctā viā* (досл. прямим шляхом); *aliquā* < *aliquā viā* «будь-яким шляхом»; *alternā* «по черзі» < *alternā vice* (досл. по-іншому чергуючи).

Також зазначимо, що еліптичні композити можуть «співіснувати» з композитами, утвореними іншими способами, напр., *ferraria i ferrifodina* «залізна копальня»; *auraria i aurifodina* «золота копальня».

Особливістю еліптичних композитів є те, що вони найбільш яскраво демонструють дальший розвиток композитів у напрямку *словосполучення* → *композит, утворений словоскладанням* → *еліптичний композит* → *просте слово*.

Висновки до III розділу

1. Аналіз одиниць складної будови у латинській мові показав, що структура композитів характеризується неоднорідністю.

2. Явище композиції як способу утворення номінативних одиниць, що характеризуються семантичною єдністю і здатні виступати єдиною синтаксичною одиницею, типологічно поділяється на словоскладання, зрощення, основоскладання і композицію компресивного типу. Словоскладання являє собою складання слів, основоскладання – складання основ або основ і слів, причому обидва способи належать до морфолого-синтаксичного складання. Лексико-синтаксичним способом складання є зрощення, коли композити «зростаються» у порядку слідування його протокомпонентів у реченні. Компресивним способом складання є абревіація, усічення компонентів, еліipsis композитів.

3. Серед композитів, утворених способом словоскладання, розрізняються юкстапозити, зокрема й композити біноміальної структури, які характеризуються термінологічною спрямованістю, а також редуплікати і гіпостатичні композити. Більшість композитів, утворених способом словоскладання, належать до лексико-граматичної категорії іменника.

4. Зрощення, утворені внаслідок «механічного» об'єднання найбільш поширених вільних синтагм, характеризуються частковою десемантизацією, вони утворюються внаслідок їх лексикалізації і граматикалізації. Переважна більшість композитів-зрощень є прислівниками.

5. Основокомпозити – найбільш репрезентативна група композитів. Способом основоскладання утворюються різні лексико-граматичні одиниці, однак найбільша їх кількість серед прикметників і іменників. Основокомпозити характеризуються апофонією у другому компоненті. Більшість їх має інтерфіксальну *-i-* на морфемному шві. Особливістю другого компонента при цьому є ім'я з дієслівним значенням. Специфічною рисою латинських основокомпозитів, як і композитів-зрощень, є композити з прийменниковим компонентом.

6. Компресивна композиція представлена переважно еліптичними композитами, меншою мірою – ініціальними і усіченими композитами.

7. Композити, утворені різними способами, часто демонструють поступовий перехід від одного способу до іншого. Так, композити, утворені словоскладанням, можуть переходити до основокомпозитів або зазнавати еліптичного зникнення одного з компонентів. Відтак, еволюція композитів може відбуватися у напрямку від простих слів, які перетворюються на композити, до простих слів, на які перетворюються композити.

8. Латинським композитам властиве суфіксальне нарощування, особливо у основокомпозитах, словотвірне значення у словах складної структури ідентичне простим словам. Складне латинське дієслово має здатність утворювати одиниці вторинної деривації.

9. Для утворення композитів латинська мова використовує питомі словотвірні моделі, які мають давнє, індоєвропейське походження. З розвитком мови розвинувся механізм утворення композитів на основі словосполучень, гіпостазу, аналогії. Запозичені композити, переважно грецькі, латинська мова найбільш ефективно використовує у вигляді калькованих утворень. Засвідчуються також численні гібридні композити.

Основні положенні III розділу викладено у статтях 58, 59, 60, 61.

РОЗДІЛ ІV. СЕМАНТИКА КОМПОЗИТНИХ УТВОРЕНЬ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ

1. Структурно-семантична характеристика латинських композитів

1.1. Лексико-тематичні групи композитів

Особливістю семантичної структури композитів є бівалентність їх семантики: з одного боку, композит як окрема лексема має лексичне значення, яке співвідносить її з певним денотатом, з іншого боку – композит має кількокомпонентну будову, що передбачає взаємозв'язок лексичних значень компонентів. Лексико-тематичні групи латинських композитів розглядаємо за частиномовною віднесеністю.

Прикметники семантично зв'язані з іменником, оскільки саме через нього вони співвідносяться з денотатом. Найбільш поширені – **посесивні** (від лат. *possideo* «володіти, мати») композити (*bahuvrīhi*), тобто ті, що містять другий компонент, який кваліфікується першим (С.В.Семчинський називає їх «складними кваліфікативами» [137, 92]. Пор., напр., *rexibarbus* «з пухнастою бородою» (тобто той, хто (що) має пухнасту бороду); *flavicomus* «золотокосий» (досл. який має золотаве волосся). Прикметники можуть містити такі типи семантики: **оціночну**, напр., *sollicurius* «допитливий», *multibibus* «який багато п'є», *multiloquus* «балакучий»; **параметричну**, напр., *aliquantillus* «малесенький», *gravificus* «важкий», *semidigitalis* «довжиною у півфунта»; окреслення **форми**, напр., *quadriformis* «який має чотири фігури», *trisulcus* «розщеплений натрое», *obtusiangulus* «тупокутний»; позначення **кольору**, напр., *albiceratus* «жовтувато-білий», *glaucivodus* «блідо-зелений», *buxeirostris* «з дзьобом кольору самшита»; позначення **фізичних якостей істот**, напр., *uncipes* «клишоногий», *anceps* «двоголовий», *parvicollis* «короткоший», *testiculis* «з панцероподібною шкірою»; позначення **якості предметів**, напр., *levidensis* «нещільний», *multicavus* «шпаристий», *dentefaber* «зубчастий», *prōcurvus* «вигнутий вперед». Композит-прикметник може мати значення інтенсивності, демінутивності тощо, напр., *feriferus* «дуже дикий», *semiassus* «напівсухий», *sesquisenex* «дуже старий».

Іменники за семантикою поділяються, природно, на **власні назви** і **загальні**. Серед **власних** назв виділяються: 1) **антропоніми** – серед латинських композитів антропонімів надзвичайно мало, цим латинська мова відрізняється від інших давніх мов. Причину обмеженої кількості подібних складних лексем дослідники вбачають у етруському впливі на становлення системи власних імен латинської мови [162, 122-123;

191, 20]. Композити-антропоніми зазвичай з'являються під впливом грецької мови і є явищем пізньої латини [21, 247], за винятком хіба що *Agrippa* (від *h₂eg- (ago) і *pes*, тобто, який іде (народжується) ногами (вперед). Не існує композитів серед власних імен (*praenomen*), родових імен (*nomen gentile*), однак *cognomen* і *agnomen*, які є аналогом українських прізвища і прізвиська зустрічаються у композитній формі, напр., когномени *Tranquillus* (Спокійний, від *trans* «через» і *quies* «спокій»), *Agricola* (Землероб), *Publicola* (Шанувальник народу), *Aenobarbus* (Рудобородий), агномени *Asiagenes* (Народжений в Азії), *Crassipes* (Товстоніг). Так само – імена чужоземців, простих людей, рабів, напр., *Sacrovir* (Священий чоловік), *Ambivius* (Перехресний), *Fulbunguis* (Жовтий ніготь), *Multivorus* (Ненажера), *Seronatus* (Пізнонароджений), *Lucipor* (Раб Луція) тощо. Під впливом християнства з'являються «пишні» композити-зрощення, напр., *Deusdedit* (Бог дав), *Deamabilis* (Милий богу), *Speraindeum* (Вір у бога) тощо; 2) **теоніми**, імена богів, напр., *Vesta mater* (Мати-Веста), *Januspater* (Батько-Янус), *Juppiter* (Батько-День), *Ossipagina* (Яка зміцнює кістки (у дітей), *Vējovis* (від *vē-* «без» і *Diovis*) Бездень (досл. без свігла, оскільки це давньоіталійський бог підземного царства), *Postverta* (Яка повертає назад (богиня, яка допомагала при неправильному положенні плода у породіллі); також епітети до імен богів, *Multimammia* (Багатогруда = Діана), *Domiduca* (Яка вводить у дім = Юнона), *Junonigena* (Народжений Юноною = Вулкан), *Viriplaca* (Яка заспокоює чоловіків = Юнона), *Verticordia* (Яка привертає серця = Венера); 3) **назви свят**, напр., *Opiconsiva* «свято на честь богині Ops consiva», *Equir(r)ia* «свято на честь Марса (з кінними перегонами)», від *equus* «кінь» і *currere* «бігти», *Poplifugia* «свято на честь порятунку римлян (коли вони втекли від ворогів)», від *populus* «народ» і *fugio* «тікати», *Armilustrum* «свято освячення зброї», від *arma* «зброя» і *lustrare* «освячувати» тощо; 4) **топоніми**, назви міст, їх ділянок, шляхів тощо, напр., *Augustamnica* (нижня частина Єгипту), *Caesaraugusta* (місто), *Boniportus* (місто), *Flaviaugusta* (місто), *Aquae Caldae* (місто), *Sacriportus* (місто), *Centum Cellae* (місто), *Antemnae* (місто), *Caput Africae* (ділянка), *Caelimontanum* (ділянка), *Albivia* (шлях) тощо; 5) **етноніми**, назви народів, мешканців країн і земель, напр., *Aequicoli* «екви», *Grajugena* «грек», *Appenninicola* «мешканець Аппенін», *Trānsalpīnus* «мешканець заальпійських (відносно Рима) земель», *Celtibērī* «кельтибери», *Gallohispanus* «галлоіспанець» тощо; 6) **назви сузір'їв, зірок**, напр.,

Capricornus «Козоріг», *Anguifer* «Змієносець», *Arcitenens* «Стрілець (сузір'я)», *Lucifer* «Люцифер, ранішня зірка», *Noctifer* «Ноктіфер, вечірня зоря», *Antecanem* «Прокіон, (зірка)» тощо; 7) **інші власні назви**, напр., *Venus concha* «мушля», *digitus Veneris* «назва (невідомої) рослини», *Lūca bōs* «слон», *Jovisjūrandum* «присягання Юпітером» тощо.

Загальні назви, як відомо, поділяються на конкретні і абстрактні. Серед **конкретних** назв у композитах виділяються такі лексико-семантичні групи: 1) назви **людей**, напр., *celeripes* «скороход», *contradictor* «опонент», *mulomedicus* «ветеринар»; 2) назви **рослин**, напр., *pulli pes* «портулак», *trifolium* «конюшина», *culiculegium* «блошина трава», *manifolium* «підбіл»; 3) назви **тварин**, напр., *ossifraga* «кречет», *laniger* «баран або ягня», *unicornis* «одноріг», *saetiger* «вепр»; 4) назви **предметів і явищ**, напр., *pelluvium* «таз для ніг», *facitergium* «серветка для обличчя», *muscipula* «мишоловка», *terrae motus* «землетрус»; 5) назви **мір ваги, довжини, об'єму, розміру**, напр., *sescunx* «1/8 частина», *extensipes* «віршована стопа з трьох довгих складів», *bipeda* «двофутова цеглина», *sesquidigitus* «півтора дюйма».

Абстрактні назви належать переважно до таких лексико-семантичних груп: 1) назви **стану**, напр., *longanimitas* «довготерпіння», *miser cordia* «миłosердя», *aequilibrium* «рівновага», *magnipotencia* «могутність»; 2) назви **дій та їх наслідків**, напр., *purgamen* «нечистоти», *sollicitatio* «підбурювання», *saev dictum* «злі слова», *introspectus* «вдивляння всередину».

Дієслово-комполит поділяється на такі лексико-семантичні групи: 1) динамічні дієслова, тобто які передають власне дію: дієслова **говоріння**, напр., *vindico* «заявити претензію», *vocifico* «гомоніти», *rumifero* «хвалити», *jūre jūro* «присягати»; дієслова **руху**, напр., *talipedo* «шкандибати», *navigo* «пливти», *retro ago* «повертати назад», *labefacio* «трясти», *introrepro* «заповзати»; дієслова **розумової діяльності**, напр., *maligno* «замислювати недобре», *ambigo* «вагатися», *animadverto* «звертати увагу», *versifico* «складати вірші»; дієслова **волевиявлення**, напр., *honorifico* «вшановувати», *vitupero* «осуджувати», *nullifico* «зневажати», *malo* «надавати перевагу», *nolo* «не хотіти»; дієслова **відчуття і сприйняття**, напр., *subolfacio* «відчувати», *horripilo* «вжахнутися», *introspectio* «підглядати»; **інші динамічні дієслова**, напр., *prandeo* «снідати», *vindemio* «збирати виноград», *duplico* «подвоювати», *infervefacio* «кип'ятити»; 2) дієслова **стану**, напр.,

latrōcinor «бути солдатом-найманцем», *piligero* «бути волохатим», *stipendior* «бути на утриманні», *advesperascit* «сутеніє»; 3) **каузативні** дієслова, напр., *amarifico* «робити гірким», *frigidefacto* «охолоджувати», *caprifico* «прискорювати досягання фіг».

Адвербіальні композити поділяються на: 1) **означальні**, які, у свою чергу, можуть бути **якісними**, напр., *aequanimiter* «незворушно», *mirifice* «дивно», *mitiganter* «ніжно», *artificiose* «майстерно», *locupletissime* «досить багато»; **кількісними**, напр., *trepondo* «у три фунти», *bipartito* «навпіл», *trecenties* «триста разів», *duodecimo* «удванадцять»; із значенням **інтенсивності**, напр., *aliquantum* «чимало», *quantocius* «якомога швидше», *jamjam* «ось-ось», *jampridem* «віддавна»; із значенням **способу дії**, напр., *semitatim* «стежками», *parricidaliter* «по-зłodійськи», *manipulatim* «купкою», *pedepressim* «крок за кроком»; 2) **обставинні**, які складають такі лексико-семантичні групи: **локальні**, напр., *neutrubi* «ні тут, ні там», *laetrorsum* «наліво», *circumquaque* «всюди»; **темпоральні**, напр., *cotidie* «щодня», *perendie* «післязавтра», *interdiū* «вдень», *quotannis* «щорічно»; **локально-темпоральні**, напр., *īlicō* «на місці» і «негайно», *exinde* «звідси» і «після того»; **каузальні**, напр., *ambitiose* «через честолюбство» тощо.

Семантика **комполітивів-займенників** відповідає їх логіко-семантичним розрядам: 1) **дейктичні** займенники, які містять вказівку на учасника мовного акту, напр., вказівні *hic* «цей (вказує на предмет біля мовця)», *iste* «цей (вказує на предмет біля співрозмовника)»; 2) **кванторні** займенники, які означають певний ступінь відношення до об'єкта: неозначені, серед яких *інтродуктивні* (слабкий ступінь означеності об'єкта), напр., *aliquis*, *quisquam* «дехто»; *екзистенціальні* (невизначений об'єкт), напр., *quispiam* «який-небудь»; а також універсальні (узагальнений об'єкт), напр., *quisque* «кожний», *unusquisque* «кожний окремо», *quivis* «будь-хто», *quilibet* «який завгодно», *quisquis* «всякий, хто...», *quicumque* «який би не...». До кванторних також належать заперечні займенники *nullus* «ніякий», *nemo* «ніхто», *nihil* «ніщо», *neuter* «ні той, ні інший». Як бачимо, латинські композити відзначаються різноманітністю семантики, а їх структурно-семантична характеристика залежить від лексико-граматичної категоріальної приналежності.

1.2. Словотвірна продуктивність компонентів за лексико-семантичним критерієм

Порівняльний аналіз латинських композитів, утворених різними способами композиції, дає можливість представити найбільш продуктивні компоненти за їх лексичною семантикою. Під словотвірною продуктивністю компонентів ми розуміємо частотність компонентів, здатних сполучатися з різними основами (словами) і утворювати одиниці вторинної деривації. Основні результати цього аналізу представлені у таблиці № 5 і 6 у Додатках.

2. Когнітивний і етнокультурний потенціал латинських композитів

Латинські композити зафіксовані у найдавніших пам'ятках римської культури, насамперед в інскрипціях, пор.: *pontifex* «понтифік» у написі IV ст. до н. е. на саркофазі в гробниці Корнеліїв; *septeremus*, *quinremus*, *triremus* (кораблі з сімома, п'ятьма, трьома рядами веслярів) у написі на ростральній колоні III ст. до н. е.; *sacerdos* «жрець», *oinvorsei* (*universi*) «одночасно» – в постанові сенату про вакханалії (II ст. до н. е.). До цього ж періоду відносять написи, де зустрічаються складні слова на позначення реалій римської держави: *triumvir* «тріумвір», *duovir* (*duumvir*) «дуумвір», *Xvir* (*decemvir*) «децемвір», *auspicium* «ауспіції, гадання по птахам», *stipendium* «військова служба».

Давні написи засвідчують еволюцію мови, відтак різні варіанти написання композитів обумовлюють необхідність аналізу фонетичних, морфологічних, семантичних змін у латинській мові протягом різних періодів її існування, вони також є свідченням розвитку латинського письма. Так, у написі на бронзовій пластинці з Пренесте першої половини III ст. до н. е. маємо *Primocenia* (досл. первонароджена, Фортуна) замість *Primigenia*, що зустрічається в класичній латині, бо графема *C* в архаїчній латині позначала два звуки – [к] і [г]. Числівник *unus* у давній період записувався як *oinos*. Пор. *Oinutata* (*Unimatata*) (досл. одногруда, амазонка) у написі на дзеркальці з Пренесте.

Латинські композити значною мірою проливають світло на історичні реалії давнього світу. Мова, на думку І. О. Голубовської, виступає не просто зберігачем інформації, накопиченої мовним соціумом протягом тривалого історичного розвитку: за допомогою мовних форм фіксується спосіб світобачення етносу і, погляд на неї крізь

«вуаль» національно-культурних уявлень і образів [40, 29]. Розглянемо найхарактерніші тематичні групи композитів з погляду відбиття в них етнокультурно маркованого досвіду.

Численні композити вживаються на позначення **виду діяльності** давніх римлян. Так, раба, до обов'язків якого входило нагадати господарю про повернення додому, називали *adversitor*, від *advorsum* «назад» і *eo* «йти». *Nomenclator*, від *nomen* «ім'я, назва» і *calo* «оголошувати», означав раба, який підказував господарю назви страв чи імена людей, котрі йому зустрічалися на Форумі. Серед загальних назв рабів зустрічаються *alipilus* «раб, який видаляє волосся», від *ala* «пахва» і *pilus* «волосина»; *sandaligerula* «служниця, яка носить за господинею сандалі», від *sandalium* «сандалія» і *gero* «нести»; *pedisequus* «слуга», досл. той, що йде слідом; *meridiani* «гладіатори, що билися опівдні», від *meridies* (*medius* «половина» і *dies* «день»). У назві храмового наглядача *aeditu(m)us* простежується давнє значення слова *aedes*, що спочатку означало «дрова», потім – «багаття у храмі Вести», а згодом і сам храм, пор. *aedifex*, що означає «будівельник» у загальному значенні. Слово *claustritumus*, від *claustrum* «засув» і *tueor* «охороняти», спочатку, подібно до *aeditu(m)us*, вживалося в значенні «наглядач храму Януса» (як бога засувів, входів і виходів), згодом – просто у значенні «наглядач, вартовий». Відбулась і зміна значення у слові *aquilex* «той, що займається водопостачанням», від *aqua* «вода» і *legere* «збирати» або *lacere* «приманювати». В історичні часи так називали представників містичного мистецтва, які знали таємні слова, щоб викликати воду. Назви роду діяльності охоплюють різні сфери життя римлян та їхнє ставлення до нього, позначаючи професії й способи виконання відповідної роботи: *auceps* «ловець, продавець птахів», *caprimulgus* «той, що доїть ків», *carifex* «кат, негідник», *ciniflo* «перукар», *fenisex* «косар, селянин», *libripens* «скарбник», *pilicrepus* «гравець у м'яч», *planipes* «танцюрист-босоніжка», *salutiger* «посланець з вітанням», *siticen* «музикант на похованні», *strictivilla* «повія», *vlocurus* «наглядач за шляхами». Тільки деякі назви занять є іменниками жіночого роду, насамперед ті, що позначають типово жіночу роботу в розумінні давнього римлянина: *lanifica* «пряля», *lanipendia* «зважувальниця вовни», *sambucina* «та, що грає на самбуці». Втім, трапляються і такі назви, що мають паралельні форми: і чоловічого, і жіночого родів, зокрема *fidicen* (*fidicina*) «той (та), що грає на струнному інструменті», *tibicen* (*tibicina*) «флейтист(ка)», *vestifex* (*vestifica*) «кравець (кравчиня)». Більшість назв професій

і занять – форми чоловічого роду, що є відображенням соціального становища жінки, котра, як правило, не працювала.

Вірування давніх римлян широко відображені в **композирах із ритуальним значенням**. Це назви обрядів, напр., *aquaelicium* «жертвоприношення з метою викликати дощ», від *aqua* «вода» і **lacio* «заманювати»; *auspicium* «ауспіції, спостереження за польотом, криком чи клюванням птахів (гадальний обряд)», від *avis* «птах» і **specio* «спостерігати». Це гадання також тлумачило не тільки знамення, пов'язані з птахами, але й з блискавкою, криком тварин і навіть чханням людини. Пор. також інші композити на позначення ритуалів: *ignispicium* «гадання за вогнем», від *ignis* «вогонь»; *lectisternium*, від *lectus* «ліжка» і *sterno* «розстеляти» – йдеться про запозичений у греків обряд «трапези богів» (на ліжку встановлювали зображення богів, а перед ними – страви); *suovetaurilia* «очищувальний обряд жертвоприношення свині, вівці і бика» – назва утворена від *sus* «свиня», *ovis* «вівця» і *taurus* «бик»: їх (як основний статок землеробів) приносили в жертву на честь Марса, який відводив війну; *florifertum* «обряд освячення першого колоса», від *flos* «квітка» і *fero* «нести». Найдавніше слово на позначення жерця чи жриці було *sacerdos*, де спостерігається індоєвропейська основа **dho-t-s* “робити” і *sacer* “священний”. Гадання ж по нутрощах було запозичене в етрусків, їх здійснювали екстиспіки (*extispex*) і гаруспіки (*haruspex*) – жерці, що оглядали (*specere*) нутрощі (*exta*, *harus*) і по них тлумачили волю богів. Із композитів ми отримуємо інформацію про те, хто брав участь в релігійних обрядах, напр., *lampadifera* «факельниця», *canifera* «жінка з кошиком на голові»; кого приносили в жертву – *bovicidium* «заклання биків», *fordicidia* «принесення в жертву тільних корів». Місце, вражене блискавкою, римляни називали *bidental* від *bi-* «два» і *dens* «зуб». Значення цього слова пов'язане з культом Юпітера, який блискавкою сповіщав людям свою волю, тому це місце вважалося священним, на ньому проводили спеціальний обряд очищення і приносили в жертву вівцю (*bidens*), у якої розвинулися лише 2 зуби-рвці. Втім, у Авла Геллія є розділ, присвячений цій лексемі, де автор відверто глузує з подібного тлумачення: «У якій країні ти бачив, щоб вівця від природи мала два зуби?». Відповідь не менш кумедна: «Про це треба питати не граматика, а чабана» [Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 16, 6, 10].

Війна була для римлян звичною справою, тому **військова лексика** набуває найбільшого розвитку і переосмислення. Так, композити *signifier*, *vexillifer*, *aquilifer*, *imaginifer* із значенням «прапорonosець» мають другим компонентом дієслово *fero* «нести», а перший уточнює, носієм якого символу він є. У римському війську кожен підрозділ мав свій знак (*signum*), який являв собою спис із зображенням тварини, номером підрозділу, відповідними відзнаками, а деякі підрозділи мали штандарт (*vexillum*). У давніх авторів ці знаки називалися то *signum*, то *vexillum*, оскільки до знака часто привішували ще й вексилум. Отже, слова *signifier* і *vexillifer* мали синонімічне значення. Лексемою *aquilifer*, від *aquila* «орел», позначали прапорonosця легіону, символом якого була срібна фігурка орла. Також часто на прапорах зображували імператора – тоді такий прапорonosець називався *imaginifer*, від *imago* «зображення». Для назв кораблів спільним є компонент *remus* «весло», який однак тільки у Горация ще має пряме значення, пор. *scapha biremis* «двовесельний човен», в наступних же назвах *remus* означає «ряд веслярів»: *biremis* (у Лівія – вже корабель з двома рядами веслярів), *triremis*, *quadriremis*, *quinqueremis* (у Ісидора *penteremis* – гібрид між латинською квінкверемою і грецькою пентерою), *septemremis*, *decemremis*. Оскільки *remus* стало вживатися із значенням ряду веслярів, то в слові *decemscalmus* «десятивесельний» вжито грецьке *scalmus* «кочет (гніздо для весла)». Серед композитів на позначення видів озброєння зустрічаються назви примітивної зброї, напр., *bipennis* «сокира, загострена з обох боків», *tridens* «тризуб», *fustibalus* «праща на довгій жердині», а також і більш складних їх видів, що були на озброєнні римської армії: *carroballista* «баліста на колесах», *fundibalus* «метальна машина, каменомет», *manuballista* «самостріл, арбалет». Шеренговий римської армії називався *manipularis*, від назви найменшого підрозділу *manipulus*. Перше значення цього слова було «жменя, сніп», бо за легендою військові загони Ромула мали за емблему сніп (*manus* «рука» і *pleo* «наповнювати»). Для назв сигнальників другим компонентом служить дієслово *cano* «співати», а перший вказує на інструмент: *tubicen*, від *tuba* «довга пряма труба», якою подавався основний сигнал до атаки чи відступу; *cornicen*, від *cornu* «труба у вигляді рогу», якою передавали далі по маніпулах сигнал туби; *bucinator* подавав сигнал зміни варті на буцинні (*bucina*, від *bucca* «щока»); *liticen*, від *lituus* «пряма труба із загнутим кінчиком», застосовувався у кінноті. У військовому арго від *tubicinium* «сигнал

труби» утворилося нове слово *tirocinium* «початок військової служби», від *tiro* «новобранець» і компонента *-cinium* із значенням «сигнал».

Значна кількість назв **мір довжини і ваги** також має композитну структуру, що пов'язано з тим, що числівники значно легше вбудовуються у складні конструкції, ніж інші частини мови. Довжину міряли пальцями, долонями, ліктями, стопами. Звідси такі лексеми, як *pollex* «великий палець; римський дюйм, тобто 24,6 мм», *sedigitalis* «шириною у шість пальців», *bipalmis* «у два пальми» (*palmus* «долоня; палець, міра довжини у 7,39 см»), *bicubitalis* «довжиною у два лікті» (*cubitus* «лікоть»), *decempeda* «вимірювальна жердина довжиною у 10 футів» (*pes* «нога; римський фут») тощо. Основними мірами ваги були *uncia* «унція, 23,7 г» і *libra* «лібра, 327,45 г». Відношення унції до лібри становило 1:12, що дає можливість припускати етруське походження лібри, оскільки у римлян основна система обчислення була десятковою: *septunx* «сім унцій, сім дванадцятих», *teruncius* «три унції, чверть», *bilibra* «два фунти, 12 унцій». Унціями також позначалися відсотки, напр., *quincunx* «п'ять унцій; п'ять відсотків». У значенні лібри як римського фунта в композитах *centu(m)pondium* «вага у сто фунтів, 1 центнер», *duarpondo* «два фунти» виступає лексема *pondus*, що зазвичай означає «вага», однак часте вживання поруч із *libra*, напр., *libra pondus* «вагою у фунт» призвело до опущення цього компонента, пор. англ. *pound* «фунт». Натомість, *libra* вживалася і в значенні терезів, напр., *aequilibrium*, досл. рівновага.

Назви римських грошових одиниць безпосередньо пов'язані з мірами ваги. Натуральним обміном худобою зумовлена поява назви грошей *pecunia*, від *pecus* «дрібна худоба», згодом грошовою мірою став мідний зливоч, який отримав назву *as librarius* вагою в одну лібру, з допомогою якого зважували товар, тому римський фунт (грошова одиниця) вже закономірно називався *assipondium*, від *as* «ас» і *pondus* «фунт». Так само, як *libra*, лексема *as* інколи опускалася, напр., *dupondium* «монета в 2 аси, дупондій». Номінальне значення аса виражають численні композити, де першим компонентом є числівники: *tressis* «три аси», *quinquessis* «п'ять асів», *octussis* «вісім асів», *centussis* «сто асів» тощо. На монеті *decussis* «10 асів» була зображена римська цифра X, звідки вичленувалося слово *decus* «знак X». Основними срібними монетами були денарій і сестерцій. Денарій із зображенням двокінної колісниці називався *bigatus* (*biga*, від *bi-*

«два» і *jugum* «ярмо»), *quadrigatus* – із чотирикінною колісницею. Внаслідок інфляційних процесів ас постійно знецінювався, відповідно – і інші грошові одиниці. Так, за доби імперії сестерцій коштував 4 аси, а не 2,5, як спочатку, коли він отримав свою назву: *sestertius*, від *semis* «половина» і *tertius* «третій», тобто половина від трьох, графічне зображення сестерція **HS** ← **LLS**, що означає *Libra Libra Semis*. Ас, який колись важив і дорівнював одній лібрі, настільки знецінився, що такі слова як *bessalis* «восьма частина аса» і *dupondiarus* «який дорівнює дупондію» отримали значення «нічого не вартий».

Композитні назви посад у Давньому Римі представлені в основному колегіальними комісіями з кількох осіб і утворені від числівника на позначення кількості і слова *vir* «чоловік», напр., *duumvir*, *triumvir*, *quattuorvir*, *septemvir*, *decemvir* тощо. Чиновники мали такі назви: *primicerius* «начальник» (той, чиє ім'я стоїть першим на воцєних табличках), від *primus* «перший» і *cera* «віск», відповідно чиновник другого і третього рангу – *secundicerius*, *tertiocerus*. Назви могли нести і додаткову інформацію про особливості певних посад: посада на п'ять років називалася *quinquennalis*, а *duplicarius* – це той, хто отримував подвійну платню. Деякі композити розкривають делікатні подробиці державної машини управління: донощику віддавали четверту частину майна «потенційного ворога», тому він отримав назву *quadrupulator*, досл. той, що примножує на чверть.

Лексика римського права є базовою для юридичної терміносистеми багатьох мов. І хоча більшість лексем набула нового значення, історичний екскурс в минуле цих слів дає можливість переосмислити сучасні поняття. Так *clarigatio* «ультимативна вимога» утворене від *clare* «голосно, чітко» і *ago* «робити»: перед оголошенням війни римляни делегували кілька жерців, що мали заявити про умови миру; *legislator* «законодавець», досл. той, що вносить закон (пор. укр. *внести законопроект*); *plebiscitum* «рішення народних зборів», від *plebs* «простий народ» і *scitum* «рішення»; *municipium* «муніципій, вільне місто» складається з *munus* «військова служба» і *capio* «брати» – за договором із Римом таке місто не сплачує данину, але приймає зобов'язання допомогти у разі війни. Через композити ми знаємо про важливу роль руки (*manus*) у юридичному оформленні різних угод: *mancipium* «купівля, право власності», *manumissio* «юридично оформлене звільнення раба», *mandatum* «доручення, договір про безоплатне доручення», *manifestus*

«виявлений, викритий». Композит *testis* «свідок» вживався із значенням «третя сторона у суперечці двох», від *tres* «три» і *sto* «стояти».

Композити – назви одягу надзвичайно цікаві для розуміння «мови одягу», що існувала в Давньому Римі. Так, молодий римлянин носив білу тогу без прикрас, так звану *togipura*, від *toga* «тога» і *purus* «чистий», а певна посада надавала право носіння тоги із стрічкою: *laticlavium* «сенаторська тога з широкою стрічкою», від *latus* «широкий» і *clavus* «стрічка». Військового трибуна із плебеїв називали *angusticlavius*, бо він мав вузьку (*angustus*) стрічку на тозі. Тогу одягали в декілька прийомів – самому, без сторонньої допомоги це зробити було неможливо. Лівій зазначав, що Цинцинату допомагала в цьому жінка [Liv. III. 26. 9], але вже наприкінці доби республіки серед рабів були умільці, що виконували специфічну функцію укладання тоги і догляду за нею, так звані *vestiplica* і *vestispica*, від *vestis* «одяг» і *plico* «укладати» та **specio* «доглядати». Це починали робити ввечері – раб «наново робив складки, перекладав їх тоненькими дощечками з липового лубу і скріплював їх для збереження до ранку в належному стані» [142, 112-113]. Зазвичай тогу виробляли з вовни, однак за доби імперії – і з льону та, можливо, шовку, про що свідчать *liniger* «одягнений у льон» та *multicia* «одяг з тонких тканин». Прикрашали себе браслетами *dextrocherium*, від *dexter* «правий» та гр. *χείρ* «рука». Парфуми зберігали у флаконах *olfactorium* (досл. виготовлене у горщику). Лексику, пов'язану з повсякденним життям давніх римлян, репрезентують такі, зокрема, латинські складні слова, як *arcisellium* «крісло з вигнутою спинкою», від *arcus* «дуга» і *sella* «сидіння, стілець», а двомісне крісло називалося *bisellium*, перший компонент якого *bi-* «два». Він же бере участь у творенні іншого слова *biclinium* «двомісне застільне ліжко» від гр. *κλίνη* «ліжко». Римляни користувалися такими знаряддями, як *bipalium* «подвійна лопата», *bisaccium* «перекидна сумка», *dentiducum* «щипці для видалення зубів», *dentiscalpium* «зубочистка», *muscipula* «мишоловка». Римляни любили розваги: перегони на колісницях *octojugis* «запряжений восьмериком (коней)», дивилися на Форумі гладіаторські бої, вхід на які коштував один ас, звідси слово *assiforanus*, від *as* «ас» і *forum* «площа». Вони також цікавилися спортом: *quinqwertio* «п'ятиборство», від *quinque* «п'ять» і *ars* «мистецтво»; корегували календар, додаючи два шості дні (*bisextus*) у лютому, звідки ми маємо високосний рік; мандрували, бо інакше не мали б уявлення про трикутну (*triquetra*) форму

островів Британії та Сицилії; орієнтувалися на північ за сузір'ям Великої або Малої Ведмедиць, хоча називали їх *septentrio* (*Septem triones*), досл. сім волів; вирощували екзотичні фрукти: виноград *bimammius* «двогрудий», *nucipersicum* «персик, щеплений до горіха»; вивчали тварин, хоч і робили інколи помилкові висновки: *vipera* «гадюка», від *vivus* «живий» і *pario* «народжувати», бо вважали її живородною (втім, існують і такі); не любили негідників (*sacrilegus*), що крадуть пожертви, від *sacrum* «пожертва» і *lego* «красти» і навіть по сім разів виходили заміж, напр., *septinuba*, від *septem* «сім» і *nubo* «виходити заміж». Як бачимо, латинські композити наочно демонструють рівноманіття матеріального і духовного життя давніх римлян і доводять (перефразовуючи відомий крилатий вираз Теренція), що *Romani homines sunt, nihil humani ab illis alienum puto*.

Композити латинської мови, можливо, як ніякі інші лексичні одиниці, розкривають когнітивний і етнокультурний потенціал розвитку римської цивілізації, оскільки, з одного боку, проаналізовані вище способи їх творення дозволяють моделювати динаміку номінативних процесів з урахуванням як світоглядних установок та ментальних втілень накопиченого досвіду, так і вироблених власне мовних механізмів їх репрезентації, а з іншого боку – дають можливість з'ясувати, аналізуючи внутрішню форму композитів, часто не засвідчені в жоден інший спосіб найархаїчніші елементи мовної картини світу, представлені в латинській мові пізніших періодів лише в імпліцитній формі.

3. Семантичні явища у латинських композитах

Семантичний критерій є одним з основних при визначенні композита. Новоутворена складна лексична одиниця, як правило, має і новий денотат (предмет, особу, дію, ознаку, кількість тощо), отже має нове денотативне значення. Так, *tripatinium*, утворене від *tres* «три» і *patina* «миска», означає не «три миски», а «обід з трьох страв». Інколи композит може набути і конотативного значення, яке надає йому експресивного характеру, напр., *nugivendus* «продавець жіночих прикрас», від *nugae* «казна-що» і *vendo* «продавати». Латинські композити можуть мати пряме значення, напр., *aedifico* «будувати» (досл. робити будинок) і переносне, яке може розвинутися з прямого, напр., *significo* «подавати знаки» і «означати». Оскільки семантична структура слова не залишається незмінною, то, на думку Д. М. Шмельова, «первинні» значення деяких слів можуть витіснятися «переносними» [186, 214]. Так, композит *jurgo* «сваритися», походить

від *jus* «право» і *ago* «вести», однак пряме значення «переслідувати у судовому порядку, тобто судитися» засвідчене лише у V ст., а до цього часу зустрічається лише у переносному – «сваритися, лаятися». Особливістю композитів є те, що більшість з них виникають як композити з переносним значенням. Значній кількості мовних одиниць, утворених шляхом словоскладання та парасинтезу, як зазначає І. А. Гонта, притаманне переносне значення, яке не лише називає, але й описує та характеризує предмет через його асоціативний зв'язок з іншим предметом [41]. Отже, композити часто утворюються як образні одиниці, мотивація яких є достатньо прозорою, однак вона має специфіку – метафоричність. Напр., *ēgregius* «видатний, чудовий», від *ex* «з» і *grex* «череда», означає досл. той, хто виділяється з череди; *caecilinguis* «німий», від *caecus* «сліпий» і *lingua* «язик», тобто, сліпий на язик. **Метафора** властива латинським композитам, утвореним різними способами композиції: словоскладанням, напр., *lacteus orbis* «Чумацький шлях» (досл. молочне коло), *circumfluo* «ряснити» (досл. текти з усіх боків), *argentum vivum* «меркурій» (досл. живе срібло); зрощенням, напр., *totjugis* «такий численний» (досл. стільки ярем), *in cochleam* «спірально» (досл. у равлик); композицією компресивного типу, напр., *oriēns (sol)* «схід» (досл. (сонце), яке народжується), *incoctilia (vasa)* «луджений посуд» (досл. зварений (посуд)). Однак, найчастіше метафора зустрічається в основокомпозиціях, особливо, у т. зв. посесивних. Н. В. Макарова вважає, що бахуврїхі характеризуються експресивно-оціночними властивостями, що обумовлюється їх метонімічною і метафоричною природою, і є продуктивними у звичайній розмовній мові [99, 95]. Додамо, що у латинських текстах вони найчастіше зустрічаються у мові поезії. Пор., напр., *aenipes* «швидконогий» (досл. який має мідні ноги), *mundicors* «який має чисте серце», *citiremis* «швидкоплавний» (досл. який має швидке весло). Композит може набувати додаткової метафоризації. Так, напр., значення лексеми *deifico* «обожнювати, боготворити» базується на значенні «робити богом», що у Давньому Римі позначало переведення деяких померлих імператорів у ранг богів і введенням їх культу у релігійний узус.

Метонімія, яка зазвичай полягає у перенесенні ознаки з класу об'єктів на об'єкт (і навпаки) за суміжністю, у латинських композитах проявляється, передусім, у композитах з дієслівним компонентом, напр., *lignicola* «язичник» (досл. який шанує деревину), тобто

той, хто шанує ідолів з деревини; *vindemia* «збір винограду» (досл. збір вина); *squamiger* «риба» (досл. який несе луску). До метонімічної номінації належать еліптичні композити, утворені від власних імен, напр., *Abellana (nux)* «лісовий горіх», *Falernum (vinum)* «фалернське вино» тощо. Розширенням лексичного значення композитів можна вважати і такі метонімічні явища, як **евфемізми**, тобто лексеми, утворені з метою пом'якшення висловлювання, напр., назва епілепсії *sacer morbus*, яка дослівно перекладається як «священна хвороба»: у Римі напад цієї хвороби вважався поганою прикметою – якщо він траплявся під час засідання сенату або народних зборів, то вони негайно скасовувалися. Також евфемістично називалися статеві органи, напр., *incingulum* «чоловічий статевий орган» (досл. те, що у стегновій пов'язці), *interfeminium* «жіночий статевий орган» (досл. те, що між стегнами).

У латинських композитах спостерігається явище **семантичного підкреслення**. Зазвичай це відбувається способом редуплікації, коли використовуються однакові основи або слова, напр., *feriferus* «дуже дикий», *liber liber* «абсолютно вільний», *qualisqualis* «будь-який», *sedule sedulo* «дуже ретельно», *jurejuro* «присягатися», *ingenitogenitus* «уроджений» (калька з грецької мови *ἄγεννητογενής*). Також для підкреслення можуть вживатися еквативи, слова з різними основами, але однаковим або близьким значенням, напр., *aequipar* «цілком однаковий», від *aequus* «однаковий» і *par* «рівний»; *fastidium* «відраза, зневага», від *fastus* «пиха» і *taedium* «огида». Для підкреслення величини або кількості ознаки використовується компонент-числівник, напр., *centuplicato* «набагато більше, дорожче» (досл. у сто разів складене), *milipeda* «тисячоніжка, комаха», *deciformis* «який має різні форми» (досл. який має десять форм). Найчастіше таку функцію має числівник *tres* «три»: *trifur* «затятий крадій», *tripotentum* «диво-дивне», *triscurria* «превеселі жарти», *trivenefica* «відьма з відьом».

Зміна значення слова призводить або є результатом виникнення таких семантичних явищ, як полісемія, омонімія, синонімія і антонімія, які широко представлені у композитах латинської мови.

3.1. Полісемія латинських композитів

Полісемія (від гр. *πολύς* «численний» і *σημα* «знак»), як відомо, – це наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень. Завдяки полісемії значно

скорочується кількість елементів, які складають лексичну підсистему мови. У свою чергу, композити виникають, зокрема і як наслідок економії мовних засобів. Отже, виникнення явища полісемії у композитах може вважатися якоюсь мірою подвійною компресією. Якщо слово має складну структуру, то виникає питання про особливості полісемії в простому слові та у композиті. На думку М. І. Фоміної, багатозначність – це властивість саме одного слова мати кілька значень, асоціативно пов'язаних між собою, які утворюють складну семантичну єдність, елементи якої за тією чи іншою ознакою стають близькими один одному [170, 62]. Отже, полісемія у композиті може мати таку саму природу, що і просте слово, або мати особливості, викликані поєднанням в одне ціле кількох слів. Розглянемо показові приклади полісемії у латинському композиті.

Композит *quincunx*, від *quinque* «п'ять» і *uncia* «унція», означає «п'ять унцій». Унція – це 1/12 римської вагової одиниці *as libralis*, а також 1/12 цілого. Відповідно до цього *quincunx* має такі значення: 1) 5/12 аса = 136,44 г (вага і монета); 2) 5/12 секстарія = 0,228 л; 3) 5/12 югера = близько 1050 кв. м; 4) п'ять відсотків; 5) шаховий бойовий порядок (два ряди по п'ять когорт). Як бачимо, тут полісемія *радіального* типу, коли всі значення прямо виводяться із значення композита *quincunx*. Зазначимо, що композити з числівниками, зокрема, які позначають дроби, мають більший полісемічний потенціал.

Від композита *nundinus* «дев'ятиденний» (від *novem* «дев'ять» і *dies* «день») утворився еліптичний композит *nundinae (feriae)* «нундіни, ринкові дні». Нундінами у Давньому Римі називалися неробочі (*feriae*) для селян останні дні тижня, коли вони торгували. Ці дні називалися дев'ятими, оскільки римський тиждень був восьмиденним, а при датуванні римляни завжди врахували і день, від якого починався відлік. Внаслідок метонімічного переносу у цій лексемі розвинулося нове значення «ринок», а згодом – «торгівля» і «продаж». Отже, ми спостерігаємо полісемію *ланцюжкового* типу, де значення останньої ланки не мотивоване ані значеннями компонентів складного слова, ані значенням твірного композита *nundinus*. Значення «продаж» можливе лише за умови розпізнавання його мовним середовищем.

Існує пряма залежність між десемантизацією одного з компонентів і розвитком полісемії у композиті. Так, лексема *panificium* «випікання хліба» при тенденції до десемантизації дієслова *facio* у другому компоненті зазнає метонімічного переносу і

подальшого звуження лексичного значення – «хлібний виріб» і «жертвний хліб» (пор. також *artificium, officium*). Ж.-Ф. Тома зазначає, що серед композитів, які реалізують ідею «два», найбільшу полісемію мають найдавніші утворення (кореневі композити *duplex, duplus*, композити з *an-*). Найчастотнішими є композити з *bi-*, які, всупереч очікуванням, відзначаються меншим ступенем полісемічності [252, 146-147]. Якщо порівняти композити *biceps* і *anceps*, які першим компонентом мають *bi-*, *an-* «два», а другим – *caput* «голова», то, крім спільних для обох лексем значень «який має дві голови», «який має щось схоже на дві голови», «який має непевне тлумачення», *anceps* ще має значення «нерішучий», «сумнівний», «ненадійний», «небезпечний». Отже, чим «молодший» композит, тим менше у нього значень. Однак, це не стосується лексем термінологічної спрямованості, навіть дуже поширених і частотних, оскільки термін вимагає чіткого і однозначного тлумачення. Так, напр., термін римського права *manūmitto*, від *manus* «рука» і *mitto* «посилати» має лише одне значення «відпустити раба на волю».

Латинські композити можуть розвивати додаткові значення під впливом схожих за денотатом лексем. Напр., під впливом *forceps* «кліщі» інша схожа за структурою і значенням лексема *forfex* «ножиці» згодом отримала нові лексичні значення «кліщі – інструмент», «кліщі – бойовий порядок».

У латинських композитах спостерігається полісемія і на рівні компонентів, успадкована від певного слова у вільному вживанні. Так, *colo* «жити, обробляти, шанувати» дало життя лексемам *fonticola* «який живе біля джерела», *agricola* «землероб», *Iunonica* «пошановувач Юнони»; а дієслова *fero* і *gero* «нести, породжувати» – лексемам *caducifer* «жезлоносець», *crustiger* «з гребінцем (який несе на собі гребінь)», *Pecudifer* «Сильван (який породжує худобу)», *fluctiger* «який приносить хвилі».

На рівні лексеми важко встановити значення композитів *feticus* і *fetifer*, враховуючи, що компоненти *-ficus* і *-fer* можуть мати синонімічне значення «породжувати». Перший компонент *fetus* має кілька значень – «народження», «врожай», «приріст», «потомство», «пагін», «плоди». Контекстуальний аналіз цих лексем не дає можливість точно встановити значення композита: в обох випадках *umor* (волога) *feticus* і *Nilus* (Ніл) *fetifer* зміст композитів можна передати по-різному, як «запліднюючий», «плодоносний», «який дає врожай», «який дає життя», «який породжує пагони» тощо. Як

стверджує Г. Кляйбер (G. Kleiber), полісемія базується на прагматичній інтерпретації первинного значення слова мовцем при адресації висловлювання співрозмовнику [за 252, 144]. Тому інколи важко зрозуміти авторський задум, навіть, якщо контекст відомий. Більш складний випадок, коли в одному композиті обидва компоненти – полісеманти, напр., лексема *vesticeps* має два значення: 1) змужнілий; 2) розбещений. Взаємозв'язок між значеннями такий: дієслово *capio* у пасиві має значення «бути позбавленим, бути без чогось» (пор. *mente captus* і *menceps* «навіжений»), а *vestis* означає «одяг», «покрив», «пушок (покрив на голові, борідка)». У композиті *vesticeps* із значенням «змужнілий» *vestis* вжито із значенням «пушок», тобто, «вже позбавлений пушку, вперше поголений, отже, змужнілий». У другому випадку *vestis* означає «одяг», а позбавлений одягу у римській свідомості асоціюється з розбещеністю. Отже, для тлумачення значення і розвитку полісемічних лексем важливо враховувати екстралінгвістичні чинники. Одним з важливих факторів еволюції лексичного складу на базі його так званих внутрішніх ресурсів, є полісемія, як вважають Л. Ф. Омельченко і В. А. Самохіна, але цей фактор не тільки внутрішній, оскільки залежить від зовнішніх умов, від дії тих чи інших умов їх конкретного переплетення [119, 84].

Як слушно зазначав С. В. Семчинський, полісемічною лексема є в системі мови. Як тільки вона використовується в комунікативному акті, лексема втрачає свої полісемічні властивості, оскільки контекст актуалізує лише одне з її значень [138, 197]. Отже, при полісемічному з походження компоненті *pes* контекстуальний аналіз дає можливість чітко встановити конкретне значення у композитах *quadrupes* «тварина» (*pes* «нога»), *pedetemptim* «крок за кроком, поступово» (*pes* «крок»), *extensipes* «віршована стопа з трьох довгих складів» (*pes* «стопа»), *pedeplana* «нижній поверх будинка» (*pes* «площа»), *semipes* «півфута» (*pes* «фут»). У Давньому Римі господарі часто посилали гінця з привітанням, повідомленням, листами – такий слуга називався *salutiger* (*salus* «вітання» і *gero* «нести»), однак у Авзонія вжито *Juppiter salutiger*, де композит має значення «який несе порятунок» (навіть чи Юпітера можна послати з привітанням).

У латинській лексиці спостерігається також явище **енантиосемії**, розвитку протилежних значень. Ще давні римляни помічали, що деякі слова мали подвійне значення (*vocabula ancipitia*), тобто їх значення було настільки загальним, що могло

вміщувати протилежні речі [Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 12, 9, 1]. Напр., *amor*, *sopor* означають не тільки «кохання», «сон», але й те, що їх викликає. Як уже зазначалося, деякі дієслівні компоненти у композитах можуть мати активне і пасивне значення, однак, на думку М. М. Покровського, «причина двоїстості значення залежить переважно від двоїстості значення тих іменників, від яких вони утворені» [126, 45]. У латинських композитах, особливо давніх, можемо спостерігати енантіосемічні релікти, напр., *securus* «безтурботний» (від **sed cura* = *sine cura*), тобто «який не має турбот» і «який не спричиняє турбот» (*secura quies*); *indemnis* «неушкоджений» і «який не завдає шкоди»; *fastidium* «огида, почуття» і «те, що викликає огиду».

Вище ми розглянули лексичну полісемію, однак у латинських композитах може спостерігатися і **лексико-граматична**, яка полягає у розвитку значення, що переходить до іншої частини мови. У латинській мові вона відбувається при творенні еліптичних композитів, напр., *quadrāgēsima (pars)* «сорокова частина; податок у розмірі 1/40 (2,5%); (у християн) сорокаденний («великий») піст» (пор. фр. *carême*, ісп. *cuaresma*, іт. *quaresima*, порт. *quaresma*); *hibernum (tempus)* «зима» (пор. фр. *hiver*, ісп. *invierno*, іт. *inverno*, порт. *inverno*); *cadurcum (mantele)* «кадуркійське покривало з полотна; покрите ним ліжко».

У мовознавчому середовищі існує думка, що полісемія менш поширена у композитах, ніж у словах простої структури (Л. Л. Касаткін, О. П. Єрмакова, Т. Г. Кікінежді, Н. О. Чурилова). О. П. Єрмакова вважає, що чим більш складну словотвірну структуру має слово, тим менш складна його семантична парадигма» [57, 74]. Це твердження правильне лише у тому сенсі, що більшість складних слів мають менше лексико-семантичних варіантів. Однак, на нашу думку, це не є обмеженням через складну структуру: численні композити, особливо давнього походження, здатні мати розвинену семантичну парадигму. Річ у тім, що композит певною мірою є актом свідомого словотворення, і на момент його «народження» обираються не тільки прості слова-компоненти, але й слова вже з певним необхідним значенням для більш влучного найменування нового денотата. Так, на позначення терезів з двома чашами (*bilanx*) цілком природно використати як компоненти числівник *bi-* «два» і іменник *lanx* «миска»; оратора, який сухо, скупо висловлюється, називають *jejunidicus*, від *jejunus* «спраглий» і *dico* «говорити». Аналіз полісемії у латинських композитах підтверджує тезу О. Д.

Мешкова, що «багатозначність складного слова являє собою звичайну лексичну багатозначність, яка не має стосунку до процесів словотвору, а є розвитком вже готового складного слова, що функціонує як звичайна (хоча й двоосновна) лексична одиниця» [104, 115].

3.2. Омонімія латинських композитів

Проблема омонімії у мові є однією з найцікавіших і дискусійних тем, бо торкається всіх сторін мови і мовлення – граматики, лексики, фонетики. Коло питань, пов'язаних з омонімією дуже широке: критерії визначення омонімів як лексичних, граматичних, словотвірних, синтаксичних; проблема розмежування суміжних до омонімії явищ; ступінь «терпимості» різних мов до омонімії [37, 295]; імовірності омонімії в системі мовних знаків тощо. Явище омонімії привертало увагу філософів і мовознавців: давніх і сучасних, вітчизняних і зарубіжних. Розробка теорії омонімії має давні традиції і пов'язана з іменами таких вчених, як М. В. Ломоносов, Л. А. Булаховський, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, О. І. Смирницький, О. С. Ахманова, М. М. Шанський і багатьох інших. У вітчизняній лінгвістиці явище омонімії досліджували М. П. Кочерган, К. Третьякова, Г. М. Кудак, О. П. Кушлик, А. Олійник, О. О. Голбан та ін.

У сучасному мовознавстві омонімами називають слова, що складаються із тотожних фонемних рядів і розрізняються тільки семантично або граматично, або одночасно семантично і граматично [13, 3]. В. В. Виноградов відзначав, що у російській та західноєвропейській літературі термін «омонімія» іноді вживається в дуже широкому сенсі [37, 295] як синонім слова «омофонія». Так, у французькій лінгвістиці існує два терміни на позначення «омонім»: *homonyme* (крім лінгвістичного має і значення «тезка»), що вживається, як правило, із значенням «омофон» і *homonyme homographe*. Таку ситуацію наочно демонструє приклад на позначення «справжньої омонімії» (у вітчизняній традиції – омофонії!) у дослідника Michel Ballabriga [191, 98]: *Lego développe l'ego* (Лего розвиває его). На думку В. В. Виноградова, омофонія – поняття більш широке, ніж омонімія, бо воно охоплює всі види єдинозвуччя [37, 297]. Тому є певне протиріччя в тому, що омонімію розглядають як загальне явище, вважаючи різновидами омонімів омофони, омографи, омоформи тощо, при тому, що водночас омоніми розглядають і як різновид омофонів. Лексикографічними потребами і тим фактом, що омонімія

досліджується не тільки на внутрішньомовному рівні, а й на міжмовному, зумовлюється виникнення нових класифікацій омонімів і типів омонімії відповідно до конкретної мови і тих цілей, які ставлять перед собою мовознавці.

Дослідженню омонімії в латинській мові присвячені поодинокі праці як зарубіжних вчених (А. Blanc, А. Christol, М. Fruyt, так і вітчизняних (Т. Третьякова, К. С. Андреева). Явище омонімії зазвичай досліджують на рівні слова. У сучасних мовах внаслідок «мовної економії», тенденції до компресії висловлювання і активного зростання кількості інтернаціоналізмів у лексиці явище омонімії може проявлятися і на рівні морфем, особливо греко-латинського походження [53]. Омнімію у композитах, як видається, ґрунтовно ще ніхто не досліджував. У латинській мові омнімія, за даними К. С. Андреевої, досить поширене явище. Аналізуючи види омнімів, дослідниця виділила два класи: повні і часткові омніми, які, в свою чергу поділяються на два типи – незмінні слова та слова парадигматичного плану [5, 81].

Труднощі аналізу явища омнімії в латинських композитах лежать у трьох площинах: 1) морфологічній; 2) фонетичній; 3) семантичній. Перш за все, композитне слово треба ідентифікувати – відокремити композитне слово від простого, але, як уже зазначалося, це не завжди легко зробити. Випадки омнімії на рівні *комполит* – *просте слово* дуже рідкісні. Бо зазвичай явище омнімії має місце в одно-двоскладових словах. У латинській мові слово *decus* може означати «прикраса» і «знак Х». У першому випадку йдеться про просте слово, а в другому – про скорочену форму слова *decussis* «знак Х», від *decem* «десять» і *as* «ас» (на монеті в 10 асів стояв знак Х).

Нечасто зустрічається омнімія і *між композитами*. Пор. окремі приклади: *semestris* може означати і півмісяця і 6 місяців. При однаковому другому компоненті *mensis* «місяць» маємо омнімічні перші: *semis* «половина» і *sex* «шість».

Певні труднощі при аналізі композитів відчуваємо через значні фонетичні зміни, що відбулися зі словами протягом тривалого історичного розвитку, серед яких: синкопа, гаплогія, метатеза, чергування тощо. Напр., при омофонії другого компонента в словах *lapidina* «кам'яна копальня», *nundinae* «нундіни, ринкові дні», *salifodina* (соляна копальня) значення його різне. У першому слові маємо метатезу *lapidina* < *lapidicina*, від *lapis*, *lapidis* «каміння» і *caedo* «рубати»; в другому *din-* –прадавня

основа *dies* «день»; у третьому – це лише частина основи *fodin-a* «копальня». Омофонічним є і другий компонент *-per-* у словах: *aequipero* «вирівнювати», від *paro* «порівнювати»; *puerperus* «пологовий», від *pario* «народжувати»; *vitupero* «засуджувати», від *paro* «набувати»; *sacciperium*, від гр. *pera* «торба».

Не можна оминати і той факт, що якість голосного звука, а саме, його довгота і короткість, виконувала смислорозрізнавальну функцію в латинській мові. Тому постає дилема: чи можемо відносити основи (слова) з рівною якістю голосних до омонімічних чи омофонічних явищ? Дослідниця К. С. Андрєєва називає такі слова з «просодичними елементами» повними омонімами, якщо ці елементи не впливають на наголос, а якщо впливають – то омографами [5, 84]. Ця теза досить суперечлива, бо з одного боку, ці слова для носіїв мови, можливо, не тільки звучали, але й усвідомлювалися як різні слова. Відтак варто було б говорити не про омонімічні відносини, а паронімічні. З іншого боку, латинська мова знаходилась у постійному розвитку, дані порівняльно-історичного аналізу засвідчують певні зміни у природі латинського наголосу – від музичного до силового, про зміщення наголосу в народній латині у порівнянні з літературною мовою і в результаті рекомпозиції слів [112, 25-26]. Крім того, словники засвідчують факультативність довгих / коротких голосних у різних авторів, яка не впливала на значення слова. Дані романських мов свідчать, що на рівні слова ця різниця досить важлива, але на рівні компонента, особливо першого – ні: лат. *ovum* «яйце» у французькій мові дало *oeuf*, а *oviparus* «яйцеродний» майже не змінилося – *ovipare*. Ми вважаємо слова з рівною якістю голосного омонімами, хоч і відзначаємо специфічний характер цих омонімів, притаманний саме латинській мові. Ця специфіка вимагає від дослідників додаткових зусиль при семантичному аналізі. Розглянемо, наприклад, *levigo*, утворене від *lēvis* «гладенький» або *lēvis* «легкий» і *ago* «робити». Залежно від того, який за якістю голосний наявний у першому складі, змінюється зміст – «робити гладеньким» чи «полегшувати»; так само і у парах слів: *clāviger* «той, що носить палицю» і *clāviger* «той, що носить ключ»; *mālifer* і *mālifer* – відповідно «той, що приносить яблука (плоди)» і «той, що приносить зло».

В омонімічні відношення частіше вступають такі віддієслівні компоненти: *-ficus* – *maleficus*, *falsificus*, *linificus*, *laetificus*, *nidificus*, *sacrificus*, *glorificus* від *facio* (робити), але

caprificus «козяча фіга» від *ficus* «фіга»; **-fer** – *laurifer*, *legifer*, *letifer*, *linifer*, *lucifer*, *multifer*, *mellifer*, *munifer*, *numbifer* (від *fero* «нести»), але *caprifer* «дика коза» (від *capra* «коза» і *ferus* «дикий»); так само компонент **-ferus** – *pestiferus* «смертельний» (від *pestis* «чума» і *fero* «нести»), але *equiferus* «дикий кінь» (від *equus* «кінь» і *ferus* «дикий»); **-cid-** – *bovicidium*, *homicidium*, *sororicide*, *fratricida*, *parricide* (від *caedo* «вбивати»), але *stillicidium*, *stiricidium*, *gelicidium* (від *cado* «падати»).

Омонімічними можуть бути компоненти, що походять як від однієї, так і від різних частин мови. Наприклад, від однієї частини мови: *alipilus* «раб, що видаляє волосся», *raripilus* «рідкошерстий» (від *pilus* «волосина»), *primipilus* «військовий комендант» (від *pilus* «маніпул»), *pilicrepus* «той, що грає у м'яч» (від *pila* «м'яч»); *auriga* «візник» (від *aureae* «повіддя»), *auriflaccus* «висловухий» (від *auris* «вухо»), *aurifodina* «золота копальня» (від *aurum* «золото»); *aquilex* «водопостачальник» (від *lego* «збирати»); *pollex* «великий палець» (від *valeo* «бути здоровим»). Пор. також компоненти різночастиномовної належності: *arcifinius* «прикордонний» (від *arceo* «зачиняти»); *arcitenens* «стрілець» (від *arcus* «сагайдак»).

Омоніми в латинській мові, як і в інших мовах, межують з такими явищами як омофонія, напр., *turriker* «прикрашений баштами» (від *turris* «башта»), *thurifer* (або *turifer*) «той, що дає фіміам» (від *thus* (**h** зазвичай не вимовлялося) «фіміам»). Ці слова писалися і вимовлялися однаково – подвоєні приголосні як одинарні. Також трапляються і паронімічні пари, інколи штучно створені: *parenticida* (від *parens, ntis* «батьки») і штучно-образне *perenticida*, досл. вбивця гаманців (від *pera* «торба, гаманець»). Найбільш складне питання у дослідженні омонімії – розмежування з полісемією. При дефініції омонімії часто наголошується на генетичній різнорідності омонімів. Справжню омонімію (або точніше її вірогідність) у мові не можна передбачити [120, 302]. Однак багатозначне слово може бути для омоніма «материнським». Часто значення слів розходяться так далеко, що смисловий зв'язок між ними губиться і їх починають сприймати як два різні слова. Як саме сприймали такі слова давні римляни сказати важко тільки за даними словників, з перекладів текстів чи глосаріїв. Проаналізуємо деякі полісемічні слова. Дієслово *caedo* у мові сільських мешканців спочатку означало «обрізувати дерева, рубати», пор., напр., композити *lignicida* «лісоруб», *lapicida* «каменярь». Згодом воно набуло значень: «вбивати»

– *hordicidium* «приношення у жертву корови»; «знищувати» – *utricida* «ненажера», досл. вбивця утроби; *cibicida* «дармоїд», досл. вбивця їжі.

Справедливо відзначається, що зв'язок (або його відсутність) між полісемічним словом та омонімічним його «спадкоємцем» важко встановлюється при синхронічному аналізі відповідного масиву слів, оскільки при цьому не враховується історико-культурний і власне мовний контекст, а тільки він «зумовлює те, що в кожному випадку виступає те чи інше значення слова» [186, 94]. Так, перше значення у дієслова *lego* було «збирати»: *spicilegium* «збір колосся», *aquilegus* «той, хто збирає воду», згодом виникло значення «красти», звідси *sacrilegus* «блюзнір» і *sacrilegium* «блюзнірство, святотатство». Чи пов'язане з ним дієслово *lego* із значенням «читати» – точно не відомо. Дослідники вважають, що так, бо *читати* – це «збирати очима», втім це лише припущення. Тому мусимо визнати, що *-legus* в *sortilegus* «пророкувальний» перебуває на перехідному етапі від полісемічного компонента до омонімічного. Що ж до *privilegium* «виключний закон, привілей» з компонентами *privus* «окремий» і *lex, legis* «закон», то етимологічний аналіз не виявив полісемічно-омонімічного зв'язку компонента *-leg-* з вищезгаданим дієсловом *lego*, оскільки він походить від індоєвропейської основи із значенням «угода».

Отже, омоніми в латинській мові можуть утворюватися внаслідок розщеплення полісемії, крім того, «народна етимологія» показує численні приклади смислового зближення і злиття первісно різних основ. Так, у слові *repudium* «розірвання заручин або шлюбу», утвореному від *retro* «назад» і **pud-* (*pes*) «нога», давні римляни не бачили нічого спільного із словом *tripudium* «ритуальний тритактовий танок» – вони виводили його етимологію з *pudet* «соромно».

Розглянувши явище омонімії в композитах латинської мови, приходимо до висновку, що омонімія в них присутня в основному на рівні компонентів. Основні труднощі при дослідженні цього явища полягають в ідентифікації компонентів складного слова і морфемного шва. Просодичні особливості латинської мови визначають специфічний характер латинських омонімів. Омонімічними компонентами можуть бути різні частини мови. Дослідження показує, що омонімія не є негативним фактором і перешкодою для розуміння значення лексеми, більш складною є проблема розмежування суміжних явищ. В результаті певних фонетичних або семантичних змін у мові

розвивається омонімічний «конфлікт». Внаслідок цього з'являються «неприємні» омоніми, які відкидає сама мова [75, 82]. У латинській мові це відбувається, зокрема, і на компонентному рівні.

3.3. Синонімія в латинських композитах

Синонімія (від гр. *συνωνυμία* «однойменність») – це такий тип семантичних відношень між мовними одиницями, який виявляється у частковому або повному збігу їх значень. Поняття синонімії було відоме римським граматакам, щоправда тлумачення її не зовсім тотожне сучасному. Варрон до синонімів відносив *Sappho et Psappho*, *Alcaeus et Alcaeo* (тобто помилкові вимову і словозміну), *volo* «я хочу» і «я літаю» (тобто омоніми), а схожі за значенням дієслова *agere*, *facere*, *gerere* вважав помилковим прийняти за одне й те саме [Varro, LI. 90]. Прісціан серед синонімів називає *ensis*, *gladius*, *micro* (різновиди меча), а також *Publius*, *Cornelius*, *Scipio*, *Africanus* (повне ім'я Публія Корнелія Сципіона Африканського!), бо «вони одне і те саме називають» [Priscianus, Institutiones, GL 2,1-3,377].

Синоніми, які розрізняються денотативним значенням, називаються **семантичними** (ідеографічними). У латинських композитах явище синонімії має риси, властиві звичайним словам, і, разом з тим, особливості, викликані ускладненою їх структурою. Синонімія у композитах може мати місце на рівнях: 1) композит – композит; 2) композит – просте слово.

Синонімічні композити можуть бути різнокомпонентними та однаковокомпонентними. Різнокомпонентні синоніми зустрічаються дуже рідко, напр., «спритний» *aequimanus* (досл. з однаковими руками) – *ambidexter* (досл. обидві (руки) праві); «піврічний» *semiannuus* (досл. піврічний) – *semestris* (досл. шестимісячний); «назва неідентифікованої рослини» *oricla asinina* (досл. віслуче вухо) і *herba draconea* (досл. драконяча трава); «пасинок» *privignus* (досл. окремо народжений) і *antenatus* (досл. раніше народжений). Найбільше їх у композитах біномінальної структури, які означають назви рослин і тварин, причому часто денотат нам невідомий, а як синоніми ці лексеми подаються у глосах античної доби.

Найчастіше у синонімічні відношення вступають композити, у яких один компонент однаковий, а другий – синонімічний, напр., синонімічні прикметники *magnus* і

grandis «великий» утворюють синонімічні композити: *magnaevus*, *grandaevus* «старезний»; пор. також *cunctus* і *omnis* «весь» – *cuncticinus*, *omnicanus* «який співає на усі лади»; *doctus* і *peritus* «досвідчений» – *semidoctus*, *semiperitus*, *indoctus* «недосвідчений»; іменники *letum* і *mors* «смерть» – *letifer*, *mortifer* «смертельний»; *coma* і *capillus* «волосся» – *albicomus*, *albicapillus* «сивоволосий»; дієслова *fero*, *gero*, *teneo* «нести» – *falcitenens*, *falcifer*, *falciger* «озброєний серпом».

Особливістю синонімії у композитах є те, що компоненти, які зазвичай не є синонімічними, при з'єднанні в одне ціле можуть утворювати синонімічні композити. Так, напр., *dens* «зуб» і *furca* «вила» не є синонімами, однак у сполученні з числівником *bi-* утворюють синонімічний зв'язок – *bidens*, *bifurcus* «двозубий». Перший компонент у цих лексемах «працює» з'єднувальною ланкою, каталізатором розвитку синонімії. Композит – це образна одиниця, тому все, що вкладається у цей образ допомагає створювати синонімічні ланцюги, які можуть належати до одного або різних семантичних полів. Так само, як *bifurcus* може означати «двозубий», так і *bidens* може означати «вилоподібний», а от лексеми *bifidus* (досл. розщеплений надвоє), *bicornis* (досл. дворогий) можуть входити у семантичне поле «вилоподібний», однак не у поле «двозубий». Для переважної більшості синонімів, як зазначав Л. А. Булаховський, доводиться зважати на неоднакову можливість для них виступати в одних і тих самих контекстах і на відмінність у відтінках значення, іноді дуже тонких [28, 33]. Звертає на себе увагу, що у синонімічних композитах часто наявний один і той самий компонент, що наводить на думку про вплив аналогії, пор., напр., *semperflorium* і *sempervivum* «барвінок»; *fideipromissor* (досл. який обіцяє вірити), *fidejussor* (досл. який наказує вірити), *fidedictor* (досл. який говорить вірити) «гарант»; *bos marinus* (досл. морський бик), *canis marinus* (досл. морський собака), *vitulus marinus* (досл. морське теля) «тюлень». У композитах можуть ставати синонімічними навіть «антонімічні» компоненти «день» і «ніч», напр., «дводенний період» *biduum* (досл. два дні) і *binoctium* (досл. дві ночі); «рівноденний» *aequidianus* (досл. однаководенний) і *aequinoctialis* (досл. однаковонічний).

Одні синоніми можуть наближатися до абсолютних синонімів, тобто бути взаємозамінними в усіх контекстах, напр., «управитель» *domicurius* (досл. який піклується про дім), *curagendarius* (досл. який здійснює піклування); «пекар» *panifex* (досл. який

робить хліб), *panicoctarius* (досл. який пече хліб). Особливо це помітно у композитах з другими дієслівними компонентами *fero, gero, facio, ago*. Якщо ці дієслова у вільному вживанні мають відмінності (пор. застереження Варрона, наведене вище), то у композитах вони стираються, напр., «прибутковий» *lucrificus, lucrifer*, «крилатий» *alifer, aliger*; «войовничий» *bellifer, belliger*, «пом'якшувати» *mitifico, mitigo*. Однак, більшість синонімів-композитів мають відмінності у значенні. Так, напр., на позначення «білий» можуть вживатися лексеми *lacticolor* «молочного кольору», *margariticandicans* «немов білосніжна перлина», *albiceratus* «біло-восковий»; на позначення «чорний» – *nocticolor* «чорний як ніч», *atricolor* «чорного кольору», *nigricolor* «чорного кольору». Два останні тільки на перший погляд здаються носіями однакового значення, насправді *ater* означає «чорний матовий», *niger* «чорний блискучий». Так само здаються рівнозначними лексеми *trimus* (досл. тризимовий), *triennis* (досл. трирічний) «трирічний», однак якщо йдеться про худобу або вино, то завжди рахували зимами. Композити *vestispica* і *vestiplica* при загальному значенні «покоївка» містять диференціацію «службових обов'язків»: *vestispica* (досл. яка дивиться за одягом) має загальне значення, а *vestiplica* (досл. яка складає одяг). – більш вузьке, бо йдеться про догляд за тобою.

Одні композити-синоніми можуть зустрічатися лише парами, напр., *dentiducum, dentharpaga* «щипці для видалення зубів», але більшість утворюють синонімічні ряди, бо цьому сприяє складна структура, яка реалізує більший комбінаторний потенціал. Найбільший синонімічний ланцюг серед композитів має сема «плодоносний»: *fetifer, fructifer, frugifer, frugiferens, frugiparus, multifer, auctifer, benignus, laetificus, pomifer, sementifer*. Композити часто мають синонімами прості слова або вирази, напр., «вербена» *lustrago, verbenaca* і композит *vertipedium* (досл. яка повертає ноги) – у народі вербені приписували здатність сприяти правильному положенню плода у породіллі; «повний місяць» *plena luna* і *plenilunium*; «світанок» *luce clara* (досл. при ясному світлі) і *gallicinium* (досл. спів півня). Стирання значення одного з компонентів призводить до абсолютної синонімії складного слова із спільнокореневим простим: «живильний» *almificus* (досл. який робить поживним) = *almus*; «просторий» *amplificus* (досл. який робить просторим) = *amplus*.

Синонімії між композитами і словами простої структури сприяє розвиток афіксації у простих словах: 1) композиція – префіксація: «напівпорожній» *seminanis* і *subinanis*; «розкішний» *magnificus*, *permagnificus* і *permagnus*, *permaximus*; 2) композиція – суфіксація: «трав'янистий» *herbifer* і *herbosus*, *herbidus*, *herbans*; «уквітчаний» *floriger* і *floridus*, *florulentus*, *floreus*; «взутий у сандалії» *soccifer* і *soccatus*; «пасиноку» *privignus* і *filiaster*; «перукар» *ciniflo* (досл. який роздмухує попіл) і *cinerarius*.

Композити можуть утворювати синонімічні пари внаслідок еліпсису одного з компонентів. Так, значення «копальня заліза» можуть мати композити *ferrifodina* і *ferraria* (*fodina*), «піщаний кар'єр» – *arenifodina* і *arenaria* (*fodina*).

Синонімія може виникати також внаслідок паралельно існуючих власне латинських слів і одиниць іншомовного походження, напр., «носоріг» *rhinoceros* – *naricornus*; «жираф» *camelopardalis* – *ovifera*; «слон» *elephantus* – *Luca bos*; «морський конію» *hippocampus* – *campus marinus*. Деякі синоніми утворюються через калькування: *acurpedius* і *celeripes*; *hippopotamios* і *equus fluviatilis*. «Конкуренцію» словам грецького походження складають і лексеми, що виникли внаслідок спотворення грецьких слів, напр., «солодка» *liquiritia* і *dulciradix*, «гвоздика, прянощі» *caryophallum* і *nucifolia*.

Синонімія може розглядатися також на рівні оціночної характеристики позначуваного об'єкта. Такі синоніми називаються **стилістичними**. Напр., значення «той, що повільно йде» може бути виражене лексемами *lentipes* (досл. з повільною ногою), *tardipes* (досл. із запізнілою ногою) і *spissigradissimus* (досл. який дуже повільно просувається), *loripes* (досл. нога на ремінцях), *segnipes* (досл. з ледачою ногою). Отже, як бачимо, перші дві лексеми, що належать до поетичного стилю, містять констатацію, повільного пересування, три інші лексеми, крім усього, містять також певну негативну конотацію. **Семантико-стилістичні** синоніми можуть мати обидві функції, напр., «кречет» *avis sanqualis* (птаха (бога) Санка) і *ossifraga* (досл. який ламає кістки); «хвощ» *equisaetum* (досл. кінська грива) і *cauda caballi* (досл. хвіст шкапи), пор. рос. конский хвост; «світанок» *gallicinium* (досл. спів півня) і *pullicinium* (досл. спів курчати). Зазначимо, що у розмовній мові лексеми *caballus* і *pullus* змінили значення відповідно на «кінь» і «півень». До розмовної мови належать композити з пейоративною конотацією, такі, зокрема, як «повія» *strictivilla* (досл. та, що видаляє волосини (на тілі), *veneripeta*

(досл. яка домагається Венери (кохання), *prōseda* (досл. яка сидить попереду), *nonaria* (досл. дев'ятигодинна (поясн. див. с. 150), *prostibulum* (досл. яка стоїть попереду).

Аналіз явища синонімії показує, що воно в латинській мові дуже поширене. Відношення синонімії можуть розвиватися між композитами і утворювати композити-синоніми за допомогою компонентних синонімів, а також внаслідок поєднання різних, несинонімічних компонентів, які при об'єднанні у композит формують семантичний образ, на основі якого можливе зближення лексем за певним значенням.

3.4. Антонімія латинських композитів

Антонімія – це тип семантичних відношень лексичних одиниць, які мають протилежні значення і називаються антонімами. Словом *bina* (подвійні) Варрон називав такі пари лексем, як “*finitum et infinitum, bonum et malum, vitam et mortem, diem et noctem*” [Varro, L. L., 5,1]. Сучасна наука визначає такі, зокрема, критерії виділення антонімів: протиставлення за найсуттєвішою і найбільш загальною для їх значення семантичною ознакою, положення на крайніх точках відповідної лексико-граматичної парадигми, можливість вживання слів у одному висловлюванні або протиставленні, однакова сфера лексичної сполучуваності [186, 131]. Однак визначити антонімічні пари не завжди легко. Д. М. Шмельов міркує, чому до слова *смерть* треба вважати антонімом *життя* (vide supra Варрон), а не *народження* – очевидно, треба враховувати антонімічну поляризацію, тобто встановлення двох полярних точок, характеристики яких взаємозумовлені [Там само, 132-133].

Для аналізу антонімічних відношень у латинських композитах ми скористаємося типологічною класифікацією антонімотвірних засобів Н. М. Меркур'євої, *mutatis mutandis* стосовно латинської мови [103, 56]: 1) **антонімічне протиставлення семантики перших компонентів композитів**. Цей тип антонімів досить поширений у латині, оскільки першим компонентом виступають переважно прикметники, здатні передавати якості об'єкта, напр., *latifolius* «широколистий» і *angustifolius* «вузьколистий»; *albicolor* «білого кольору» і *atricolor* «чорного кольору». Першими компонентами можуть бути квантифікатори, напр., *unicaulis* «одностебловий» і *multicaulis* «багатостебловий», *parvibibulus* «малопитущий» і *multibibulus* «багатопитущий». Деякі композити можуть утворювати градуальний антонімічний ряд, напр., *nescius* «неук» – *sciūs* «знавець» –

pluscius «який знає більше» – *multiscius* «який багато знає». Потужну репрезентацію мають лексеми з адвербіальними компонентами *bene* і *male*, напр., *benesuadus* «який дає гарні поради» – *malesuadus* «який дає погані поради». Дієслова-композиції також можуть знаходитися в антонімічних відношеннях, якщо перший компонент прикметник чи прислівник, напр., *dulcifico* «робити солодким» і *amarifico* «робити гірким»; *antecēdo* «іти попереду» і *retrōcēdo* «іти назад». Звичайно, більшість композитних антонімів характеризуються відносною антонімією, де ступінь «протилежності» значення часто визначається контекстом, пор., напр., *mundicors* «чистий серцем» і *torticordius* «з розбещеним серцем», *pravicordius* «аморальний»; *unisubsellium* «одномісне крісло» і *bisellium* «двомісне крісло» (щоправда, біселій призначався для однієї «поважної» особи);

2) **антонімічна протипоставленість семантики других компонентів композитів** представлена лише окремими лексемами, напр., *ambisinister* «дуже незграбний» і *ambidexter* «дуже спритний». Така обмеженість властива саме латинським композитам, оскільки у другому компоненті вживається дуже мало прикметників. Дієслівний компонент антонімічними парами практично не представлений, хіба що *circumjaceo* «лежати довкола» і *circumsto* «стояти довкола»;

3) **антонімічне протиставлення семантики безпрефіксного композита композиту з препозитивним компонентом *in* (*ne*)-**. Ставлення до включення до антонімії привативних префіксів у дослідників неоднозначне. Так, для уникнення протиставлення *білий* – *небілий* Л. А. Булаховський одним з критеріїв відмежування від подібних утворень, запропонував критерій рівнокореневості [28, 39]. Однак у нашому випадку, *in-* являє собою певною мірою інкорпорацію, напр., *misericors* «сповнений жалю» і *immisericors* «безжальний», *auspicato* «із здійсненням ауспіцій» і *inauspicato* «без здійснення ауспіцій», *perhonorificus* «дуже почесний» – *honorificus* «який робить честь (комусь)» – *inhonorificus* «який не робить честі (комусь)»;

4) **антонімічне протиставлення загальної семантики композита простому слову.** Цей тип, природно, найбільш поширений, оскільки простих слів набагато більше, ніж складних. Напр., «радісний» *gaudifluus* – «сумний» *tristis*, *aeger*, *lacrimosus*, *luctuosus*, *maestus* тощо;

5) **антонімічне протиставлення загальної семантики композита іншому (рівнокореновому) композиту.** Для композитів-антонімів цього типу характерне вираження протиставлення семантикою всього композита, що їх зближує з якісними

прикметниками простої будови, напр., «щедрий» *largificus* – «жадібний» *turpilucris*. Лише окремі антонімічні пари відрізняються семантично окресленою полярністю, як *meridionalis* «південний» і *septentrionalis* «північний». Більшість пар подібного типу вступають в антонімічні відношення контекстуально, напр., «дешевий» *dupondarius* (досл. у два дупондії) і «дорогий» *multinummus* (досл. багато монет); «умілий» *artifex* (досл. майстерно зроблений) і «невмілий» *malefaber* (досл. поганий ремісник); «парнокопита (тварина)» *bisulcum* (досл. з двома борознами) і «непарнокопита (тварина)» *solidipes* (досл. з цільною ногою); «з приємним запахом» *suavefragrans* (досл. який приємно пахне) і «смердючий» *graveolens* (досл. який важко пахне).

У латинській мові надзвичайно поширені композити з **semi-** у першому компоненті, які здатні виступати контекстуальними антонімами, напр., *semicrudus* «напівсирий» (тобто, «напівзварений»); *semigravis* «напівп'яний» (тобто, «напівтверезий»); а також можуть бути напівсинонімами–напівантонімами, напр., *semimadidus* «напівмокрый, напівсухий» і *semisiccus* «напівсухий, напівмокрый».

Антонімія в латинських композитах може розвиватися як на міжкомпонентному рівні, так і на рівні їх компонентів. Вона надзвичайно рідко має місце на рівні других компонентів композитів через обмежене вживання у них власне прикметників, які найчастіше і вступають у антонімічні відношення. Особливу групу складають композити з **semi-**, які виявляють часткове протиставлення ознак контрастних понять.

4. Композити латинської мови у функціонально-стилістичному вимірі

4.1. Історичний розвиток стилістичної диференціації латинських композитів

Головним джерелом дослідження латинської мови є, звичайно, тексти цією мовою – пам'ятки римського письменства. Від складу цих текстів, від багатства і різноманітності цих пам'яток, що документують різні періоди розвитку мови і суспільства, залежать можливості дослідження питань історії мови [161, 4]. Наявність доступних нам літературних пам'яток є результатом копіткої роботи з відшукування та збереження спадщини римської матеріальної писемної культури вченими різних країн та епох. Основним матеріалом для письма в античності були навощені таблички, папірус і пергамен, які до сьогодні майже не збереглися. Тому досягти наших днів могли лише

тексти, відібрані багаторазово, починаючи з давніх часів, за ступенем їх актуальності з точки зору того, хто їх переписував. До того ж, попри численність літературних пам'яток, оригінальної «продукції» часів римської держави маємо не так багато. Автори текстів і переписувачі античних творів мали різні рівні грамотності, тому й написання і трактування текстів могли мати варіації. Іноді сучасним дослідникам важко атестувати норму в написанні, помилку або описку писаря, а, можливо, й певне несвідоме осучаснення.

Щодо можливостей опрацювання її лексики латинська мова вигідно виділяється з-поміж інших давніх мов: майже до всіх наявних текстів було укладено словники. Однак дослідники не мають можливості звернутися безпосередньо до носіїв мови (в цьому розумінні латинська мова мертва), відтак спираються на лінгвістичну інтуїцію: напр., одні трактують лексему *octopeda* як позначення восьминога, інші – кальмара.

Особливості композиції в латинській мові багато в чому залежать і від культурно-історичних обставин. Для розуміння мовних явищ необхідно постійно враховувати психологію та історію народу. На ранньому етапі розвитку латинська мова відбивала невисокий рівень розвитку матеріальної культури, отже й обмежене коло відповідних понять. Давні латиняни були рільницьким та вівчарським племенем. Культурний контакт з етрусками та особливо греками підштовхнув їх до інтенсивного творення нової лексики, здатної виражати нові поняття, що з'явилися із входженням у відсталий сільський Рим предметів нової матеріальної культури. Хоча в цей час у латинській мові з'являється велика кількість грецьких слів, проте складних слів грецького походження та утворених за їх зразком ще мало. Маємо незначну кількість у цей період і власне латинських композитів. Більшість з них – це давні сталі форми, видозмінені фонетично. Якщо ж вони й запозичені, то вже не відчуються носієм як такі. Представлені вони, в основному, сакральнo-історичною лексикою: *pontifex* «жрець», *auspex* «ауспік, ворожбит за польотом птаха», *haruspex* «гаруспік, ворожбит на нутрощах», *carnifex* «кат», *manipulus* «маніпул, загін солдат», *centussis* «сто асів», *iudex* «суддя», *jusjurandum* «присяга», *liticen* «сигнальний» тощо.

Привертає увагу, втім, велика кількість складних слів у творах Плавта. Історико-лінгвістичний інтерес до комедій Плавта визначається не тільки їх архаїчністю як

документів докласичного періоду розвитку латинської мови, але й відносною близькістю до розмовної мови. Плавт вживає слова-«чудовиська», штучно створені з грецьких слів або подібні до них за будовою. Звичайно, звідси не випливає, що такі слова справді існували у мові – багато їх він вигадав, забавляючи публіку. З іншого боку, це може означати, що спосіб композиції слів був для римлян досить природним. Навіщо вигадувати такі складні утворення, якщо їх ніхто не зрозуміє? Наведемо кілька плавтових лексем: *dentifrangibula* «зуботроцилки» (тобто кулаки), *furcifer* «шахрай» (досл. який носить колодки), *ferricrepinus* «в'язниця» (досл. де брязкають залізом), *bustirapus* «цвинтарний злодій», *Argentumexterebronides* «Спритний здирач грошей» (ім'я), *Nugipolyloquides* «Неймовірний торохтій» (ім'я), *Nummosexpalponides* «Видурювач грошей» (ім'я), *trivenefica* «найгірша з відьом».

На думку А. Мейє, в народній латині складні слова майже не зустрічалися, в літературних текстах їх багато, але вони такі, що навряд чи можна їх назвати частовживаними, для цього в них надто штучний вигляд [235, 393]. Суть нам видається іншою: по-перше, слід ще раз згадати про невелику кількість першоджерел; по-друге, якщо простежити еволюцію складання слів від давніх часів до перетворення вульгарної латини на романські мови, то можемо ствердити, що ніяке явище не народжується на порожньому місці, для цього повинні існувати певні передумови. Досить висока продуктивність способу складання слів в «неолатинських» мовах – вагомий доказ цього.

У II ст. до н. е. Рим зазнає глибоких змін у економічному (розширення території та приплив рабів) та соціальному (крах античного полісу) відношеннях, стара ідеологічна система не може обслуговувати активно зростаючу рабовласницьку державу, тому Рим поспішає засвоїти найвиразніші елементи грецьких світоглядних пріоритетів. Поряд з поезією, з'являються також публіцистика, риторика, історіографія, філософські твори, бо тепер багатство художнього слова – засіб боротьби. Звичайно, латинська мова у цей час відчула великий вплив грецької, яка могла надати латинській готові моделі і слова не тільки для номінації предметів матеріальної культури, але й для вираження абстрактних понять, чого ще бракувало латинській мові. Семантичні лакуни в словотвірній системі мови-реципієнта полегшують процес запозичення іншомовного матеріалу, особливо при посиленій дії соціальних факторів. Вище вже йшлося про когнітивну складову у процесях

формування способів композиції. Попри те, що грецькі складні слова могли б бути для двомовних римлян готовим рішенням, вони надавали перевагу латинським словам, калькуючи їх з грецької. За влучним виразом Е. Бенвеніста, «мова дає певною мірою «порожні» форми, які засвоюються і прилаштовуються кожним мовцем у процесі мовлення до свого власного «обличчя» [22, 297].

Важливо звернути увагу на проблему «відбору» слів, яка хвилювала римських майстрів слова в I ст. до н. е. Можна відзначити три її напрямки. Перший – обмеження вживання грецизмів. Квінтіліан, Цицерон застерігали вживати грецькі слова, зокрема й складні, рекомендуючи користуватися власними. Тому може здатися, що вони закликали не вживати чужих словотвірних засобів (прийомів композиції) як непригаманних латинській мові. Ці пуритичні тенденції були спрямовані, на наш погляд, лише на обмеження вживання грецької лексики. Другий напрямок – вживання слова залежно від стилю твору: вищий стиль вимагає досконалішого добору слів. Третій напрямок – вирізнання мови аристократії на противагу мові простого люду. Більшість письменників дотримувалися високого стилю. Що ж до композитів, то особливо велика кількість їх з'являється у мові поезії, пор., напр., *suavisonus* «солодкозвучний», *aliger* «крилатий», *Grajugena* «грек за народженням», *ignipotens* «володар вогню (про Вулкана)», *aestifer* «який приносить спеку» тощо.

З III ст. н. е. починається занепад римського рабовласницького ладу, криза в античній культурі. Цей час характеризувався пануванням занепадницьких течій, зростанням містицизму і, внаслідок цього, – орієнтацією на зразки попередніх епох. У Римській імперії настає період архаїзаторських тенденцій у всіх сферах, зокрема й у мові і літературі. При характеристиці цього періоду важливим є розмежування писемної мови й усної. Нова релігія – християнство – принесла нову хвилю книжної калькованої лексики грецького походження: *psalmicen* «співак псалмів», *benedicto* «благословляти», *linostemus* «напівлляний», *omnipotentia* «всемогутність». Але й християнські автори зберігали традиції літературної мови попередньої епохи. Джерелом же дослідження латинської розмовної мови того періоду опосередковано можуть слугувати романські мови. Також за лексикою неолатинських мов можна простежити нову стильову орієнтацію власне латинських композитів – науково-термінологічну.

Процес розвитку композиції в латинській мові засвідчує таку стилістичну диференціацію: у період становлення рабовласницької держави (VI-II ст. до н. е.) перевага за **сакральньо-історичною лексикою** (офіційний стиль), у період зміцнення римської держави (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) – за **поетичною** (художній стиль), а починаючи із занепаду рабовласницької держави (з III ст. н. е.) – за **науковою** (науковий стиль). Стилістична диференціація композитів в латинській мові цілком залежала від соціально-історичних умов та соціально-психологічних факторів.

4.2. Композити як текстові маркери високого і низький стилів

Стилістичну диференціацію розглядають також за приналежністю до високого і низького стилів. О. С. Ахманова зазначала, що стилістичні властивості слова отримують у мовленні, ці властивості породжуються їх уживанням в конкретних умовах мовного спілкування, тому стилістична диференціація слів як мовних одиниць врешті-решт виявляється обумовленою мовними межами їх уживання [11, 242-243]. Для з'ясування стилістичної диференціації необхідно «відшпигуватися» від чогось «загального», яке зазвичай називають «нейтральним» стилем, до якого відносять слова основного лексичного фонду, тобто, ті, що можуть уживатися в різних умовах спілкування.

За концепцією О. С. Ахманової, стильова диференціація представлена таким чином: високий стиль (який включає архаїзми і поетичну лексику) – книжна лексика – нейтральна лексика – розмовна лексика – знижений стиль (який включає просторіччя) – згрубіла лексика [Там само, 263]. Мусимо зазначити, що оскільки йдеться про мовленнєві явища, то в латинській мові провести точно цю диференціацію надзвичайно складно: точне нюансування значень відчувається тільки самим мовцем. Лексикографічні ж позначки подаються нерегулярно.

До композитів **високого стилю** ми відносимо, перш за все, поетичні композити, напр., *aegisonus* «який дзвенить егідою», *alticomus* «з кучерявою верхівкою (про кипарис)», *anguimanus* «змірукий (про слона)», *arenivagus* «який блукає пісками», *hominiplacens* «людинолюб».

До **книжної лексики** відносимо різні терміни, особливо у текстах письменників-енциклопедистів, напр., *canivorus* «м'ясоїдний, хижак» (Пліній), *ejuncidus* «очеретоподібний» (Пліній), *felliducus* «жовчогінний» (Целій Авреліан), *palmipes*

«перетинчастий» (Пліній), *antecēdēns* «антецедент, попередній випадок» (Цицерон, Квінтілліан).

Масив «нейтральних» композитів, як і простих слів, надзвичайно потужний, що природно. Пор., напр., *biforis* «з двома отворами», *foedifragus* «віроломний», *grandilocus* «урочистий», *munificus* «податковий», *postmeridianus* «післяполудневий», *sacerdotalis* «жрецький».

Розмовну лексику можна проілюструвати такими, зокрема, лексемами, як *dēprāns* «який нічого не їв», *feriferus* «дуже дикий», *hocannivus* «цьогорічний», *alicubi* «де-небудь», *sodes* «будь ласка», *domiseda* «домувальниця», *vinibua* «п'яничка».

Знижена лексика: *oriputius* «з поганим запахом з рота», *ambestrix* «пожиральниця», *dēspica* «зневажальниця», *fulcipedia* «п'яничка», *mando* «ненажера», *scauripeda* «клишоногий».

Зрубїла лексика: *cunnilingus* «кунілінгус», *inguen* «пах, статеві органи», *mascarpio* «онаніст», *noctipuga* «жіночі геніталії», *praepūtium* «крайня плоть», *pulliprema* «педофіл».

Слід зазначити, що чітких меж між згаданими стилями не існує. Найскладнішою у латинській мові є проблема приналежності композитів до розмовного стилю і поширеність явища композиції у народній латині.

4.3. Композиція в народній латині

Поняття «народна латина» неоднозначно трактується у рвних дослідників (Г. Шухардт, А. Фукс, В. Мейєр-Любке, Ф. Діц, Д. Гребер та ін.): основні протиріччя базуються на протиставленні народної (вulьгарної) латини класичній, а також її протиставленні діалектним формам, які стали базою для романських мов. У 1899 році Г. Моль так визначив цю проблему: класична і вulьгарна латина не являють собою ані дві самостійні мови, ані дві стадії однієї мови, це лише дві співіснуючі форми однієї мови, яка виникла з *prisca latinitas*. Класична латина була єдиною, вulьгарна – полідіалектною. М. С. Гуричева народною латиною називає живу розмовну мову Риму та його провінцій [48, 6-7]. А. Широкова під терміном «народна латина» розуміє сукупність просторічних форм латинської мови (*sermo cotidianus, vulgaris, rusticus, peregrinus*), які протистояли єдиній літературній мові – класичній латині (*sermo urbanus*) [185, 28]. У нашому дослідженні під назвою «народна латина» ми розуміємо, перш за все, розмовну мову, не

протиставляючи її літературній. Як слушно зазначили А. Н. Динников і М. Г. Лопатіна, «народна латина – це розмовна народна мова, якою, звісно, з певними градаціями, говорили всі римляни – від рабів і вільновідпущених до таких освічених людей, як Цицерон і його друзі» [56, 11].

Незважаючи на існуючу думку про те, що спосіб композиції не є поширеним у латинській мові (який часто дослідники підкріплюють цитатами з римських авторів), що вона розвивалася лише під впливом грецької мови і знаходить своє втілення лише у літературній мові, зокрема в поезії та термінології, ми вважаємо, що композиція – це потужний «двигун» словотворення, в розмовній мові, зокрема. Пор. у Цицерона: “*juncta verba... sumebantur e consuetudine cotidianoque sermone*” – «складні слова ... беруться з загальноживаної повсякденної мови» [Cic., Orator, 186].

Перш за все, як вважає французький дослідник Ф. Бівіль, необхідно встановити критерії при трактуванні «народності» у латинських композитах» [199, 57]. Вони можуть бути зовнішні і внутрішні. Розглянемо відповідні приклади.

1. Зовнішні критерії: 1) найкращий критерій «народності» дають самі римські автори у вигляді таких металінгвістичних виразів: *quod vocatur, quod appellatur, quod vulgo dicitur, quod vulgo vocat* та ін.. Пор. у Сервія: “*saliunca...quam “Orci tunicam” vulgo vocat*” – «Кельтський нарід..., який народ називає «Туніка оркійська» [Serv. ad Virg., Buc. 5,17]; у Плінія: “*hirudine quam “sanguisugam” vulgo coepisse appellari adverto*” – «я звернув увагу, що п’явку у народі почали називати «кровосискою» [Pl, Nat. 8, 29]; 2) цитати з Феста, особливо Appendix Probi з виправленням помилок у мовців: “*aquae ductus non aquiductus*”; 3) тлумачення рівних слів римськими авторами під час літературних та навкололітературних бесід. Так, Катулл обізвав Ліцинія Кальву словом *salaputium*: «*ait... salaputium disertum!*” – «каже ... який влізливий живчик!». Це слово викликало жваву полеміку щодо його значення, як свідчить Сенека. Ідеться про можливі варіанти тлумачення (інтерпретація Ф. Бівіля [199, 59]: *sal-* < *sal* «сіль», *σαλάκων* «марнославний», *salax* «підстрибувач»; другий компонент пов’язують з *putus (pusus)* «маленький хлопчик» або з *putus* «член», і про те, що слово образливе, свідчить і формант *-ium* (грубі слова часто граматично оформлюються за середнім родом, як, наприклад, у слові *scortum* «повія»); 4) тлумачення простих слів як композитів римськими авторами як феномен народної етимології: *ornatus*

(«прикрашений»), від *os*, *oris* («обличчя») і *natus* («народжений»); *severus* («суворий»), від *saevus* («лютий») і *verus* («дійсний»); 5) композити в текстах господарсько-побутових (рекламних) інскрипцій: *assiforana* «місця у цирку вартістю в 1 ас», *vindemitores* «виноградарі», *seribibi* «півні пияки», *tignoserrarius* «пиляр», *Undecember* «жартівлива назва одинадцятого місяця за груднем», *vestifex* «крavecь», *vigintisexvir* «молодший магістрат», *piscicapi* «рибалки» тощо.

2. Внутрішні критерії: 1) семантико-референтний: композити, які означають сферу повсякденного життя в усіх його когнітивних та афективних проявах. Це мотивовані лексеми, які народилися внаслідок спостережень за фактами природи, людської діяльності та вірувань: *septentrio* «північ», *caprimulgus* «дрімлюга», *versipellis* «вовкулака», *oculicrepida* «особа з підбитим оком», *oscito* «роззявити рота», *sinciput* «довбешка», *quisquilia* «дурниця», *bubulcitari* «кричати як погонщик», *circummingere* «обливати сечею довкола» (що нібито утворювало магічне коло), *Multivorus* «Ненажера, ім'я»; 2) морфолого-синтаксичний критерій: припущення щодо приналежності композита до народної мови може бути також запропоноване на формальному рівні, якщо він «уклинюється» у живий, продуктивний словотвірний ланцюг: такими є другі дієслівні компоненти на зразок *-dicus*, *-ficus*, а особливо, компонент із флексією *-a*: *-fuga*, *-peta*, *-cida*, *-porta*, *-cola*: *erifuga* «раб, який утік від хазяїна», *larifuga* «волоцюга», *honoripeta* «честолубець», *oclopeta* «сорока», *plebicola* «друг плебсу», *rusticola* «селянин», *domiporta* «равлик», *lapicida* «каменярь», *primipara* «першородка» тощо; 3) фонетичний критерій (детально див. с. 31); 4) функціонально-синтаксичний критерій, пов'язаний з внутрішнім синтаксисом композита. Зазвичай, порядок слів у латинському композиті такий: «означувальне + означуване», зміна порядку слідування компонентів на «означуване + означувальне» зазвичай свідчить про синтаксис, властивий для «народної латини»: *Laudiceni* «які вихваляють обід», *culibonia* «яка має гарний зад», *oridurius* «нахабний», *peteredium* «пошуки спадщини»; 5) тематизація композита формантами *-ius*, *-ia* і, особливо, *-ium*, які найбільш поширилися за часів імперії: *dentiscalpium*, *latifundium*, *bisaccium* тощо. Також варто відзначити типово «народний» суфікс *-o* в іменниках чоловічого роду: *legirupio* «правопорушник», *opilio* «вівчар».

Велику кількість композитів, утворених способом словоскладання (юктапозити, біномінальні композити, гіпостатичні утворення), композити-зрощення та

основокомпозиції, утворені способом гіпостазу можна дійсно назвати мовленнєвими композиціями: вони утворилися внаслідок з'єднання і лексикалізації різних часто вживаних у мовленні синтагм і являють надзвичайно продуктивний спосіб збагачення лексики. Найчастіше вживані юкстапозити мають тенденцію до переходу в основокомпозиції, який завершується морфологічною цільнооформленістю: *latus clavus* → *laticlavus*, *paene insula* → *paeninsula*. Біномінальні композиції в романських мовах перетворюються вже на прості лексеми: *fumus terrae* > *fumeterre* (фр.) «дим'янка», *galli crus* > *pie de poule* (фр.) «жовтець», *avis tarda* > *outarde* (фр.), *avetarda* (ісп.), *ottarda* (іт.) «дрохва» тощо.

Гіпостатичні композиції – це субстантивовані синтагми, які складаються з прийменника та іменника у застиглій відмінковій формі. Гіпостатичні композиції також поширені у топонімії як прояв народної і усної традиції: *Interamna*, *Transtiberinus*, *Forojuliensis*, *Antemnae* тощо.

Дуже продуктивними є композиції-зрощення, утворені лексико-синтаксичним способом: слова, які стоять поруч у потоці мовлення зростаються і лексикалізуються, напр., *cum primis* «особливо, перш за все», *incassum* «марно», *revera* «насправді», *sis* «будь ласка». Цей спосіб продуктивний також в топонімії та антропонімії: *Caesarea Augusta* → *Saragossa*, *Quodvultdeus*, *Adeodatus* (християнські імена).

Отже, на нашу думку, композиція цілком вписується в усну традицію латинської мови, навіть попри те, що відомості про них часто лакунарні.

Висновки до IV розділу

1. Досліджені латинські композиції становлять собою серію лексико-тематичних груп за їх частиномовною віднесеністю.

2. У композиціях-прикметниках найбільш поширені *посесивні* композиції, *оціночні*, *параметричні*, а також композиції на *позначення форми і розміру, якості предметів*. Іменник переважно називає *людей, тварин, рослини, предмети*, а також позначає назви *стану, дії, результату дії* тощо. Серед власних назв найбільше *теонімів, назв свят*. Антропоніми-композиції поширені меншою мірою. За семантикою композицій-дієслів найбільше *динамічних дієслів*, також поширені *каузативні дієслова*. Адвербіальні композиції – це, переважно, *обставинні одиниці*, вони також можуть мати і *означальну*

семантику. Семантика займенників збігається з їх логіко-семантичними розрядами, переважна кількість їх належить до *кванторних*.

3. Аналіз словотвірної продуктивності латинських композитів показує, що найбільш продуктивними є дієслова, зокрема *facio, fero, gigno*, далі – числівники, зокрема *bi-, tres, unus*, іменники *semis, pes, manus*, прислівник *circum*.

4. Семантика латинських композитів відображає історико-культурні реалії Давнього Риму. Саме внутрішня форма латинського композита розкриває значення термінів грошових і вагових одиниць, військових посад, обов'язків рабів тощо.

5. Латинським композитам, подібно до слів простої морфологічної структури, властиві семантичні діяхронні процеси розширення і звуження лексичного значення. Їх композитна структура характеризується метафоричністю, метонімічністю в одиницях, утворених рівними способами композиції: словоскладанням, зрощенням, основокладанням і композицією компресивного типу. Семантичне підкреслення лежить в основі редуплікатів і основокомпозитів з числівниковим компонентом.

6. Явища і відношення полісемії, синонімії, омонімії і антонімії дуже поширені у латинських композитах як на рівні лексем складної структури, так і на компонентному рівні. Аналіз цих явищ дозволив зробити висновки про те, що складна структура не може бути обмеженням для їх семантичного розвитку. Компонентна синонімія є найбільш поширеним типом системної організації композитної лексики. Синонімія спостерігається у композитах з несинонімічними компонентами, антонімія – набагато рідше. Серед композитів-антонімів майже не зустрічаються антонімічні пари за критерієм їх другого компонента, що спричинено особливостями основних словотвірних моделей латинського композита, а саме – обмеженням кількості прикметників, що можуть виступати другим компонентом.

7. Культурно-історичні умови розвитку Римської держави впливали на розвиток лексики, а отже, і на стилістичний відбір її вживання. Історично стилістична диференціація складалася у напрямку *офіційний стиль – художній стиль – науковий стиль*. Незважаючи на фрагментарність історичних відомостей про розмовну латинську мову, латинські композити демонструють весь функціонально-стильовий спектр: від високого стилю до зниженого.

8. Композиція властива і народній латині. Критеріями визначення «народності» явища композиції мають бути як зовнішні (прямі свідчення римлян), так і внутрішні (семантико-референтні, морфолого-синтаксичні, функціонально-синтаксичні, словотвірні). Попри припущення щодо певної штучності способу композиції у латинській мові, всі способи композиції виявилися поширеними і в народній латині.

Основні положення IV розділу викладено у статтях 62, 64, 65.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз латинських композитів дозволив зробити такі висновки:

Огляд наукової літератури про композити виявив широку представленість проблематики композитології, що дозволило з'ясувати історичну спадковість таких термінів, як «композит», «композиція», «дериват», які народилися у надрах римської лінгвістичної думки (Варрон, Квінтілліан, Прісціан, Донат, Харізії та ін.). Разом з тим, поняття «композиція» і «композит» у мовознавчих колах трактується неоднозначно, що призводить до термінологічної синонімії. Аналіз концепцій різних дослідників щодо визначення поняття «композит» і «композиція», а також підходів до класифікацій композитних утворень виявив, що основна проблема полягає: 1) у відмежуванні композитів від суміжних понять, таких як словосполучення і афіксація; 2) у авторському підході до явища композиції відповідно до конкретних завдань дослідження і типологічної приналежності аналізованої мови.

Латинська композитологія має свою історичну традицію, особливістю якої є увага насамперед до іменної сфери. Класифікації композитів укладалися на основі терміносистеми індійських граматики, що призвело до значної термінологічної синонімії у типології цього явища. Розгляд латинських композитів стосовно різної частиномовної їх віднесеності, періоду в розвитку мови, різновидів слів складної структури, діяхронічного чи синхронічного підходів до вивчення явища композиції обумовив появу різноманітних класифікацій, відтак єдиної цілісної класифікації латинських композитів дотепер не існувало.

Внаслідок опрацювання теоретичних джерел зі словотвору та проєкції їх положень на емпіричний матеріал дослідження було вироблено авторське визначення понять «композиція» і «композит». Оптимальним несуперечливим тлумаченням явища композиції у діяхронії (у нашому дослідженні – від архаїчної до середньовічної латини) вважаємо визначення понять «композиція» і «композит» у широкому значенні. *Композиція* – явище утворення лексичних одиниць складної будови, мотивоване структурно-семантичною сполучуваністю їх складників – слів та основ. *Композит* – це складна лексична одиниця, утворена об'єднанням двох чи більше слів або основ, яка має

нову предметну віднесеність, характеризується семантичною єдністю і функціонально-синтаксичною нерозчленованістю.

Здійснена в роботі типологічна класифікація композитів латинської мови, базується на комплексі критеріїв їх виділення, що включає фонетичний, етимологічний, формальний, семантичний, функціональний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний критерії. Кожний критерій дозволив з'ясувати особливості латинських композитів як у загальному розумінні, так і на рівні приналежності їх до різних способів композиції. Фонетичний критерій виявив, що латинські композити мають обмеження у кількості складів, пов'язане з природою латинського наголосу; редукція короткого голосного у серединному складі призвела до виникнення особливої сполучної голосної *ī* (інтерфікс), яка у більшості композитів є ознакою морфемного шва; латинським композитам притаманне явище вокалічної рекомпозиції для усвідомлення мовцем етимологічної прозорості лексеми. Для ідентифікації композита виявився надзвичайно плідним етимологічний критерій, який дозволив розглянути композити з точки зору як народної етимології, так і наукової. Спеціально опрацьовані процедури ідентифікації латинського композита дозволили визначити його морфемний шов, компоненти, з'ясувати значення кожного компонента, значення композита загалом. Залучені дані романських мов дозволили з'ясувати ступінь семантичної і морфологічної єдності композитів.

Встановлено, що не всі критерії однаковою мірою можна застосувати для аналізу різних способів композиції. Так, формальний критерій, пов'язаний з поняттям «цільнооформленості», не можна застосувати до композитів, утворених способом словоскладання, які можуть бути двочленими лексемами. Морфологічний критерій виділення композита, що включає аналіз морфологічного оформлення другого компонента, інтерфіксації, частиномовної віднесеності композита за другим компонентом, виявився ефективним лише для аналізу основокомпозитів. Інтегральними для всіх типів композитів виявилися семантичний, функціональний, словотвірний і синтаксичний критерії аналізу, оскільки майже всі латинські композити характеризуються: семантичним нарощуванням, демонструючи нове композитно мотивоване значення; особливою номінативною функцією; номінативною відтворюваністю за певними моделями, зокрема

й за аналогією; здатністю сполучатися з іншими словами, а також внутрішньою функціонально-синтаксичною нерозчленованістю.

На основі вироблених у роботі критеріїв виділення композита встановлено, що структура композитів є неоднорідною. Застосування зазначеного комплексу критеріїв аналізу латинських композитів з урахуванням рівноманітності їх структури дозволило укласти загальну типологію способів композиції в латинській мові: 1) *словоскладання*, 2) *зрощення*, 3) *основоскладання*, 4) *композиція компресивного типу*.

Встановлено, що за своєю структурою латинські композити належать до морфолого-синтаксичної композиції (словоскладання, основоскладання, композиція компресивного типу) та до лексико-синтаксичної композиції (зрощення).

Серед композитів, утворених способом словоскладання, виділено *юкстапозити*, зокрема *композити біномінальної структури*, що характеризуються більш вузькою термінологічною спрямованістю, а також *редуплікати* і *гіпостатичні композити*. Типологічною рисою для всіх композитів, утворених способом словоскладання є їх двочленна структура і паралельне існування в мові їх компонентів як окремо вживаних лексичних одиниць. Юкстапозити мають опорний компонент, який визначає частиномовний показник, і залежний, який визначає синтаксичну функцію композита. Інтегральною ознакою редуплікатів і гіпостатичних композитів є синтагматична застиглість, однак встановлено, що вони знаходяться на різних рівнях діахронічного розвитку: редуплікати – це архаїчний тип композиції, успадкований від індоєвропейської прамови, і навпаки, гіпостатичні композити – «щойно народжені», а відтак і перші, і другі мають тенденцію до витіснення їх іншими способами композиції, такими як зрощення і основоскладання.

Латинські композити всіх способів творення демонструють архаїчний характер морфологічної і синтаксичної структури, який проявляється: 1) в усіченні або стягненні першого компонента (основокомпозити); 2) у явищі апофонії у другому компоненті, спричиненої історичним силовим наголосом на початку слова (основокомпозити); 3) у нерозвиненості флексії другого компонента корневих композитів (основокомпозити); 4) у наявності реліктових індоєвропейських основ у складі композитів (зрощення, основокомпозити); 5) у поширеності *nomina agentis*, які являють собою найдавнішу

іменну форму з дієслівним значенням (основокомпозити); 6) у наявності давніх синтаксичних конструкцій з прийменниками і частками, інколи у постпозиції і тмезі (зрощення, основокомпозити); 7) у регресивному порядку слідування компонентів, особливо з атрибутивною препозицією детермінуючого члена у Genetivus (композити, утворені способом словоскладання, основокомпозити).

Поряд з цим, з'ясовано, що у латинських композитах спостерігається активний процес *префіксалізації* і *суфіксалізації* окремих компонентів внаслідок стягнення, часткової десемантизації і розвитку більш абстрактного значення (словоскладання, основокладання, зрощення). У певній частині композитів також виявлено значну компресію їх структури (композиція компресивного типу).

Аналіз також показав, що композити, утворені всіма способами композиції, можуть демонструвати плинність від одного способу до іншого, з одного боку, а з другого боку – від композитів латинської мови – до лексем (простих і складних) романських мов. Деривативні кроки латинських композитів можуть мати вигляд:

1) a, b → a + b (словоскладання) (*argentum vivum* «живе срібло» → *argentum vivum* «меркурій»);

2) a, b → a + b → ab (основоскладання) (*latus clavus* «широка стрічка» → *latus clavus* «туніка з широкою стрічкою» → *laticlavium* «латиклавій, широка пурпурова стрічка на туніці; право носіння латиклавію» → *laticlavius* «той, що має право носити латиклавій – тогу (і туніку) з широкою стрічкою»);

3) a, b → ab (основоскладання, зрощення) (*os durum* «нахабний вигляд» → *oridurius* «нахабний» (основоскладання); *ad amussim* «за теслярською лінійкою» → *adamussim* «точно» (зрощення);

4) a, b → a + b → a (b) (композиція компресивного типу) (*noctua avis* «нічний птах» → *noctua avis* «сова» → *noctua* «сова»);

5) ab (зрощення) → ab (основоскладання) (*duodeviginti* «вісімнадцять» → *duodevicesimus* «вісімнадцятий»);

6) ab (основоскладання, зрощення) → a_b (просте слово в романських мовах) (*solstitium* «сонцестояння» → *solstice* (фр.), *solstizio* (іт.), *solsticio* (ісп.), *solstício* (порт.) (основоскладання); *deretro* «позаду» → *derrière* (фр.), *dietro* (іт.) (зрощення);

7) $a + b \rightarrow a_b$ (просте слово в романських мовах) (*maris lucius* «морська щука» \rightarrow *merluche* (фр.), *merluzzo* (іт.), *merluza* (ісп.) «мерлуза, хек».

Дослідженням виявлено частиномовну «спеціалізацію» способів композиції за найбільшою репрезентацією лексем: словоскладання та композиція компресивного типу – іменник, основокладання – прикметник, зрощення – прислівник.

Для утворення композитів латинська мова використовує питомі словотвірні моделі, а також розвиває одиниці вторинної номінації із суфіксальним нарощуванням, особливо в основокомпозиціях. При цьому словотвірне значення формантів у словах складної структури ідентичне простим словам. Досить поширені у латинській мові композити-кальки, а також гібридні композити творяться за словотвірними моделями власне латинських композитів. Відповідно до усталених у мові моделей латинським композитам властиві утворення за аналогією, найбільше представлені в основокладанні.

Аналіз семантики латинських композитів дозволив дійти висновку, що вони репрезентують різноманітний спектр значень як на лексико-граматичному, категоріальному рівні, так і на власне лексичному. Аналіз словотвірної продуктивності латинських композитів показав, що найбільш продуктивними компонентами композитів виступають дієслова *facio* «робити», *fero* «нести», *gigno* «народжувати», **plek-* «плести», *ago* «діяти», *loquor* «говорити», числівники *bi-* «два», *tres* «три», *unus* «один», *quattuor* «чотири», *decem* «десять», іменники *semis* «половина», *pes* «нога», *manus* «рука», *dies* «день», *vir* «чоловік», *annus* «рік», прислівники *circum* «навколо», *versus* «у напрямку», *male* «погано», *bene* «добре», прийменники *de, ex* «без», *sub* «під», *con* «з», *in* «в». Очевидно, що ці лексеми опосередковано моделюють важливі фрагменти мовної свідомості римлян і є відображенням їх орієнтації у просторовому, кількісному, предметному і діяльнісному відношеннях. Разом з тим, внутрішня форма латинського композита розкриває значення численних термінів, що відображають не тільки історичні реалії Давнього Риму, але й історичну динаміку розвитку їх значень. Відтак, латинські композити мають неабиякий когнітивний та етнокультурний потенціал при «декодуванні» визначальних рис римського менталітету і цивілізації загалом.

Латинським композитам властиві ті самі семантичні явища, що й словам простої структури, а саме: розширення і звуження значення, семантичне підкреслення,

конотативна і експресивна маркованість. Нове денотативне значення композита часто характеризується переносним значенням, найчастіше метафоричністю, метонімічністю, які виявляються у композитах, утворених різними способами композиції – словоскладанням, зрощенням, основоскладанням і композицією компресивного типу.

Відношення полісемії, синонімії, омонімії і антонімії дуже поширені у латинських композитах як на рівні лексем складної структури, так і на компонентному рівні. Аналіз цих явищ дозволив зробити висновки про те, що складна структура не може бути обмеженням для їх розвитку. Омонімія і синонімія компонентів у композитах є найбільш поширеним типом семантичних явищ. Синонімія може спостерігатися у рядах композитів з несинонімічними компонентами, антонімія – набагато рідше. Серед композитів-антонімів майже не зустрічаються антонімічні пари у їх другому компоненті, що спричинено особливостями основних словотвірних моделей латинського композита, а саме – значним кількісним обмеженням прикметників, що можуть виступати у другому компоненті.

Важливим фактором впливу на розвиток латинських композитів, як з'ясувалося, є культурно-історичні умови розвитку самого римського суспільства. Залежно від історичного періоду складалася і стилістична диференціація композитів у напрямку *офіційний стиль – художній стиль – науковий стиль*. Однак це зовсім не означає, що латинські композити були «обмежені» певною сферою вживання. Аналіз приналежності композитів до різних стилів показав, що вони демонструють весь стильовий спектр: від високого стилю до зниженого. Однак слід визнати, що оскільки йдеться про мовленнєві явища, то в латинській мові точно провести цю диференціацію досить складно – необхідне спеціальне дослідження цієї проблеми. Основні труднощі викликає фрагментарність відомостей про народну розмовну мову. Однак, виділені критерії «народності» явища композиції як зовнішні (прямі свідчення римлян), так і внутрішні (семантико-референтні, морфолого-синтаксичні, функціонально-синтаксичні, словотвірні), дозволяють стверджувати, що всі способи композиції виявилися поширеними в і народній латині.

Результати дослідження спростовують упередженість певної частини мовознавців щодо непродуктивності композиції у словотворі латинської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абакшина Г. М. Какого рода «вагон-библиотека»: к определению грамматического рода сложносоставных слов / Г. М. Абакшина // Русская речь, 1981. – № 2 – С. 60–63
2. Адмони В. Г. Исторический синтаксис немецкого языка или Пути развития грамматического строя в немецком языке: монографія / Владимир Григорьевич Адмони. – М: Высш. шк., 1963. – 335 с.
3. Азарова Л. Є. Складні слова в українській мові: Структура, семантика, концепція «золотої пропорції». Монографія / Лариса Євстахіївна Азарова. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 2000. – 222 с.
4. Альошина І. Г. Еволюція латинських префіксальних дієслів просторової семантики у романських мовах (діахронічний аспект) / Ірина Георгіївна Альошина // Studia linguistica: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 2. – С. 12-19.
5. Андрєєва К. С. Про види повної та часткової омонімії в латинській мові / К. С. Андрєєва // Іноземна філологія. – Вип. 60. – Львів: Вищ. шк. – 1980. – С. 81-87
6. Антонец Е. В. Введение в римскую палеографию / Екатерина Владимировна Антонец. – М: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, – 2009, – 400 с.
7. Аракин В. Д. О превращении лексических единиц в афיקсальные морфемы / Владимир Дмитриевич Аракин // Научные доклады высшей школы. – № 4. – М: Выш. шк., 1959. – С. 107-111
8. Арутюнова Н. Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке / Нина Давидовна Арутюнова. – М: Изд. АН СССР, – 1961. – 150 с.
9. Ахманова О. С. К вопросу об отличии сложных слов от ФЕ (на материале английского и шведского языков) / Ольга Сергеевна Ахманова // Тр. ИЯ АН СССР. – М. – 1954. – т. IV – С. 50-73
10. Ахманова О. С. О разграничении слова и словосочетания / Ольга Сергеевна Ахманова. – Дис... док. филол. н: 10.02.04 – М.: МГУ, – 1954
11. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / Ольга Сергеевна Ахманова. – Изд. 2-е, стер. – М.: Едиториал УРСС, – 2004. – 296 с.
12. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – М.: Сов. энц., – 1969. – 608 с.
13. Ахманова О. С. Словарь омонимов русского языка / Ольга Сергеевна Ахманова. – М.: Русский язык, – 3-е изд. – 1986.
14. Ахманова О. С. Фонология. Морфонология. Морфология / Ольга Сергеевна Ахманова. – М.: Изд-во МУ, 1966. – 107 с.

15. Белов А. М. Древнегреческая и латинская просодика (мора, ударение, ритміка) / Алексей Михайлович Белов. – Автореф. дисс. . . докт. филол. н.: 10.02.20, – М., – 2011.
16. Белов А. М. Латинское ударение: проблемы реконструкции / Алексей Михайлович Белов. – Дисс. . . канд. филол. н.: 10. 02.14 – М., 2005. – 249 с.
17. Багликова И. В. Композиты в фольклорном тексте (на материале былин Печоры) / Ирина Валентиновна Багликова. – Дисс. . . канд. филол. н.: 10. 02. 01, Курск, – 2006. – 171 с.
18. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, – 416 с.
19. Бартков Б. И. Количественное представление деривационной подсистемы и экспериментальный словарь 100 словообразовательных формантов русского языка (научный стиль и норма) / Борис Ильич Бартков // Особенности словообразования в научном стиле и литературной норме. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, – 1982. – 193 с.
20. Бартошек М. Римское право / Милан Бартошек М.: «Юр. лит», – 1989. – 448 с.
21. Белецкий А. А. Отношение простых и сложных основ в древнегреческом языке. Материалы для методики этимологических исследований: рукопись / Андрей Александрович Белецкий. – Киев, – 1948. – 828 с.
22. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист. – М.: Прогресс, – 1974. – 447 с.
23. Блумфилд Л. Язык / Леонард Блумфилд. – М.: Прогресс, – 1968. – 607 с.
24. Бобунова М. А. Единицы фольклорной лексикографии (в словаре языка былин) / М. А. Бобунова. – Курск: Изд-во Курского ГПУ, – 2001. – 152 с.
25. Бойко Н. В. Латинськомовна інскрипція в Україні кінця XVI - початку XVIII століть (лексико-граматичний аспект) / Автореф. дис. . . канд. філол. наук: 10.02.14 / Наталія Василівна Бойко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Ін-т філол. – К., 2006. – 19 с.
26. Боровский Я. М., Болдырев А. В. Учебник латинского языка для гуманитарных факультетов / Я. М. Боровский, А. В. Болдырев. – Изд. 4-е, доп. – М.: Высш. шк., – 1975. – 479 с.
27. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка / Леонид Арсеньевич Булаховский. – К.: Рад.школа, – 1952. – 447 с.
28. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Леонід Арсенійович Булаховський. – К.: Радянська школа, – 1955. – 248 с.
29. Бурсье Э. Основы романского языкознания: Пер. с фр./ Под ред., с предисл. и примеч. Д. Е. Михальчи/ Эмиль Бурсье. – Изд. 2-е, стер. – М.: Едиториал УРСС, – 2004. – 680 с.

30. Буслаев Ф. И. Опыт исторической грамматики русского языка / Федор Иванович Буслаев. – Ч.1. – Этимология. – М.: Университетская тип., – 1858
31. Бюлер Карл. Теория языка: Репрезентативная функция языка / Карл Бюлер. – М.: Прогресс, – 1993. – 501 с.
32. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю / Жозеф Вандриес. – М.: УРСС, – 2004. – 408 с.
33. Василевская Е. А. Словообразование в русском языке (очерки и наблюдения) / Е. А. Василевская. – М.: Гос.уч-пед. изд. Мин. Просвещения РСФСР, – 1962. – 132 с.
34. Вендина Т. И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания/ Татьяна Ивановна Вендина // Вопросы языкознания. – 2002. – № 4 – С. 42-72
35. Верба Л. Г. Порівняльна лексикологія англійської та української мов / Лідія Георгіївна Верба. – Вінниця: Нова книга, – 2008. – 248 с.
36. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике / Виктор Владимирович Виноградов. – М.: Наука, – 1975. – 559 с.
37. Виноградов В. В. Об омонимии и смежных явлениях/ Виктор Владимирович Виноградов // Избр. труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, – 1975. – С. 295-312
38. Воскобойник Г. М. Грецький компонент складних слів у латиномовних таксономічних назвах комах / Галина Миколаївна Воскобойник // Studia linguistica: зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 2. – С. 365-374
39. Голбан О. О. До питання про розмежування полісемії та омонімії / О. О. Голбан. - С.71-73
40. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / Ірина Олександрівна Голубовська. – Монографія. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
41. Гонта І. А. Структурні й семантичні особливості композит-метафор в американському сленгу / Гонта Іван Анатолійович. Автореф. дис... канд. філол. н. : 10. 02. 04, – К., – 2000.
42. Гончарова Н. А. Функционально-семантическая характеристика латинского глагола *facere* (на материале классической латыни) / Нинель Афиногеновна Гончарова. – Автореф. дисс... канд. филол. н. : 10. 02. 14. К., – 1973. – 26 с.
43. Городенська К. Г. Префікси і префіксоїди в українській мові / Катерина Григоріївна Городенська // Мовознавство. – 1986. – № 1. – С. 36-41
44. Городецкий Б. Ю. К теории сложного слова [Текст] / Борис Юрьевич Городецкий // Слово в грамматике и словаре [Текст]: [сб. ст.] / АН СССР, Отд-ние лит. и яз. – М.: Наука, 1984. – С. 36.

45. Горпинич В. О. Словотворення і словотвір української мови / Володимир Олександрович Горпинич: [Текст лекцій]. – К.: Держ. комітет України з питань науки і технологій, – 1995. – 68 с.
46. Григорьев В. П. О границах между словосложением и аффиксацией / Виктор Петрович Григорьев // ВЯ – № 4 – М.: , – 1956. – С. 38-52
47. Гудилова С. В. Продуктивные типы образования сложных слов в современном русском языке : На материале неологизмов второй половины XX века / Светлана Валентиновна Гудилова. – Дисс... кандидата филол. н.: 10.02.01– М., – 2005. – 306 с.
48. Гурьчева М. С. Народная датънь: Учебное пособие/ Предисл. и послесл. Л. Г. Ведениной / Марина Сергеевна Гурьчева. – Изд. 2-е, доп. – М.: Издательство ЛКИ, – 2008. – 208 с.
49. Добиаш А. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка / Антон Добиаш Прага, –1897. – 544 с.
50. Доза А. История французского языка / Альберт Доза. – М.: УРСС, – 2003. – 471 с.
51. Домбровський Р. О. Семантика і продуктивність демінутивного суфікса -ellu- в пізній латині / Р. О. Домбровський // Іноземна філологія. – Вип. 95. Питання класичної філології. – Львів : Вища школа, 1989. – № 21. – С. 7-12.
52. Домбровський Р., Ревак Н. Демінутиви у пізньолатинських авторів / Роман Домбровський, Надія Ревак // Іноземна філологія: укр. наук. зб. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Світ, 2014. – Вип. 127. – Ч. 1. – С. 173–179
53. Дудина М. А. Омонимия препозитивных морфем / Дудина Мария Альбертовна Дисс... канд. фил. н.: 10.02.05 – М., – 2003. – 180 с.
54. Думбрэвяну И. М. Очерк по теории словосложения (на материале романских языков) / Иван Маркович Думбрэвяну. – Кишинев: «Штиинца», – 1980. – 112 с.
55. Дьяков А. И. Деривационная интеграция англицизмов в русском языке конца XX века в функциональном аспекте / Дьяков Анатолий Иванович. – Дисс... канд. филол. н.: 10. 02. 01 – Новосибирск, – 2001. – 290 с.
56. Дынников А. Н., Лопатина М. Г. Народная латынь / Андрей Николаевич Дынников, Мария Георгиевна Лопатина. – М.: Издательство МУ, – 1975. – 314 с.
57. Ермакова О. П. Лексические значения производных слов в русском языке / Ольга Павловна Ермакова. – М.: Русский язык, – 1984. – 74 с.

58. Єр'оміна О. Специфіка композитів-зрощень в латинській мові / О. Ю. Єр'оміна // Proceedings of the II-nd International Scientific and Practical Conference "Science and Education – Our Future". – Ajman, UAE. – 2015. – № 4. – P. 168–173.
59. Єр'оміна О. Формальні засоби творення основокомполитів у латинській мові / О. Ю. Єр'оміна // Actual Problems of Science and Education (APSE – 2016). – Budapest. – 2016. – № 3 (16). – Issue 71. – P. 44–49.
60. Єр'оміна О. Ю. До проблеми афіксального статусу компонентів композита / О. Ю. Єр'оміна // Studia linguistica: зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 8. – С. 68–76. Єр'оміна О. Ю. Фонетичні зміни в латинських композитах / О. Ю. Єр'оміна // Studia linguistica: зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 6, ч. 1. – С. 238–245.
61. Єр'оміна О. Ю. Композиція в латинській мові / О. Ю. Єр'оміна // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. пр. – 2007. – Випуск 21, ч. 1. – С. 258–261.
62. Єр'оміна О. Ю. Латинські композити: історико-культурний аспект / О. Ю. Єр'оміна // Studia linguistica: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 84–90.
63. Єр'оміна О. Ю. Народна етимологія в латинських композитах / О. Ю. Єр'оміна // Studia linguistica: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 2. – С. 153–157.
64. Єр'оміна О. Ю. Стилiстична диференціяція складання в латинській мові / О. Ю. Єр'оміна // Мова та історія: зб. наук. пр. – 1997. – Вип. 27. – С. 13–15.
65. Єр'оміна О. Ю. Явище омонiмії в латинських композитах / О. Ю. Єр'оміна // Актуальні проблеми слов'янської філології: зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 17. – С. 88–92.
66. Звонська-Денисюк Л. Л. Давньогрецька мова / Підручн. для студентів від класичної філології та гуманіст. фак. вищ. закладів освіти / Леся Леонiдiвна Звонська-Денисюк. – Київ.: Томіріс, – 1997. – 592 с.
67. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Елена Андреевна Земская. – Изд. 3-е. – М.: Издательство ЛКИ, – 2007. – 224 с.
68. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Елена Андреевна Земская – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
69. Илиади А. И. Основы славянской этимологии / Александр Ильич Илиади. – К.: Довіра, – 2005. – 270 с.

70. Карасева Т. А. Формула латинского фонетического закона и ее применение. Индоевропейское языкознание и классическая филология / Т. А. Карасева // Материалы чтений, посвященных памяти профессора И. М. Тронского. – СПб., 2006. – С. 111-113
71. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Євгенія Анатоліївна Карпіловська. – К.: УкрНДПСК, – 1999. – 297 с.
72. Карпов В. И. Структура, семантика и функции сложных слов и словосочетаний в готском языке (сопоставительный анализ) / Карпов Владимир Ильич. – Дисс... канд. филол. н.: 10. 02. 04 – М., – 2005. – 245 с.
73. Касаткин Л. Л., Клобуков Е. В., Лекант П. А. Краткий справочник по современному русскому языку / Под ред. П. А. Леканта/ Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант. – 2-е изд., испр. и доп.. – М.: Высш. шк., – 1995. – 382 с.
74. Кикинежди Т. Г. Особенности формирования полисемии сложных существительных/ Т. Г. Кикинежди // Словосочетание, словосложение и аффиксация как способы словообразования: Сборник научных трудов ДВО ФН СССР. – Владивосток, – 1990
75. Кіцила Л. Чеські та словацькі мовознавці про омонімію./ Лідія Кіцила // Проблеми слов'язознавства. – 1999. – Вип. 50 – С. 77-85
76. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Ніна Федорівна Клименко. – К.: Наукова думка, – 1984. – 251 с.
77. Климович С. М. Структурно-семантичні типи аброутворень в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Укр. мова" / Климович Світлана Миколаївна ; Запоріж. нац. ун-т, [Херсон. держ. ун-т]. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
78. Клобуков Е. В. Морфемика. Словообразование / Касаткин Л. Л., Клобуков Е. В., Лекант П. А. // Краткий справочник по современному русскому языку / Под ред. П. А. Леканта. – М.: Высш. шк., – 1991. – 386 с.
79. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими: До IV Міжнародного з'їзду славистів./ Іван Іванович Ковалик – Львів: Вид-во Львів.ун-ту, – 1958. – Ч.1. – 151 с.
80. Корытова О. М. Агглютинация и фузия как формы проявления синтетизма в словообразовании / О. М. Корытова. – Сайт Тверского гос. университета. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : rgf.tversu.ru/node/452

81. Корьгова О. М. Когнитивное пространство словосращения (на материале русского и английского языков) / О. М. Корьгова. – Автореф. дисс... канд. филол. н. – Тверь, – 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : rudocs.exdat.com/docs/index-132661.html
82. Косіцька О. М. Прийменниково-відмінкові конструкції при префіксальних дієсловах із семантикою віддалення в латинськомовній документації Греко-католицької церкви кінця XVI-XVII ст. / О. М. Косіцька // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – Вип. 38. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. – С. 387–391
83. Костромина М. В. Биномы в современном русском языке. Семантика. Грамматика. Орфография. / Мария Витальевна Костромина. – Автореферат дисс...канд. филол. наук: 10. 02. 01 – М., 1992. – 23 с.
84. Кочерган М. П. Словник російсько-українських міжмовних омонімів / Михайло Петрович Кочерган. – К.: Академія, –1997. – 400 с.
85. Кочергина В. А. Словообразование санскрита. / Вера Александровна Кочергина. – М.: Изд-во МГУ, – 1990. – 208 с.
86. Кочеткова Т. И. Словосложение как средство номинации и предикации в современном русском языке/ Дисс... докт. филол. н., науч. спец. 10.02.01/ Татьяна Ивановна Кочеткова – М., 2005. – 301 с.
87. Крушевский Н. В. Об аналогии и народной этимологии / Николай Вячеславович // Избранные работы по языкознанию / Сост. Ф.М.Березин; Отв. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Наследие, – 1998. – С.48-58.
88. Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа. На материале германских языков/ Елена Самуиловна Кубрякова. – М.: URSS, 2007. – 328 с.
89. Кубрякова Е. С. Словосложение как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики. / Елена Самуиловна Кубрякова// Теоретические основы словосложения и вопросы создания сложных лексических единиц. межвузовский сборник научных трудов. Пятигорск: Пятигорский гос. пед. ин-т, – 1988. С. 4-22.
90. Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование / Елена Самуиловна Кубрякова // Языковая номинация (Виды наименований). – М., – 1977. – С. 222-303
91. Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка: Монография. / Людмила Алексеевна Кудрявцева – 2-е изд, испр. – К.: ИПЦ «Киевский университет», – 2004. – 208 с.
92. Куцак Г. М. Основні вияви словотвірної омонімії: Авт. дис. ... к.ф.н. / 10.02.01 – українська мова/ Г. М. Куцак ; НАН України. Інститут української мови. – К., – 2000. – 18 с.

93. Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника / Ілля Корнійович Кучеренко // Мовознавство. – 1973. – № 3 – с. 12-23
94. Кучеренко І. К. Теоретичне питання граматики української мови: Морфологія / Ілля Корнійович Кучеренко. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, –1961. – ч.1 – 172 с., 1964, ч. 2 – 159 с.
95. Кушлик О. П. Омонімія незмінних класів слів: Авт. дис. ... к.ф.н.: 10.02.01 – українська мова; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, –2000.
96. Левицький А.Е., Шелудько А.В. Функціонування композит української та англійської мов: зіставний аспект / А. Е. Левицький, А. В. Шелудько // *Studia linguistica*. – К.: ВПЦ Київський університет, – vol. III – 2009. – С.153-159
97. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. Ярцева В. Н.] – М.: Советская энциклопедия, – 1990. – 685 с.
98. Линдсей В. М. Краткая историческая грамматика латинского языка / Уоллес Мартин Линдсей. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, – 1948. –176 с.
99. Макарова Н. В. Коллоквиальные субстантивные композиты в современном немецком языке / Дисс...канд. филол. н.: 10. 02. 04 – Макарова Наталья Владимировна. – М., –2004. – 281 с.
100. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / Жюль Марузо. – М.: Изд-во иностр. лит., – 1960. – 436 с.
101. Медак О. С. До питання про композити і юкстапозити у словотвірній системі сучасної української мови / О. С. Медак // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 707 – Серія Філологія –вип. 46 –2005. – С. 31 - 35
102. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Антуан Мейе. – М.: Книжный дом «Либроком», – 2009. – 512 с.
103. Меркурьева Н. М. Антонимия сложных слов в современном русском языке: дисс...канд. филол. н.:10.02.04 / Меркурьева Наталия Михайловна. – М., – 1996. – 247 с.
104. Мешков О. Д. Семантические аспекты словосложения английского языка / Олег Давидович Мешков. – М.: Наука, – 1986. – 208 с.
105. Михайлова О. Г. *Per visibilia ad invisibilia* як принцип побудови дескриптивних міфологічних комплексів в латинській мові / Олена Григоріївна Михайлова // *Studia linguistica*. Зб. наук. праць. – Вип. IV. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2010. – С. 185-189.

106. Моисеев А. И. Наименование лиц по профессии в современном русском языке: автореф. дисс... докт. филол. н.: 10. 02. 04 / Моисеев Александр Иванович. – Л.: Ленингр. гос. ун-т, 1968. – 27 с.
107. Молчанова, И. Д. Особенности первого компонента «усилительных» сложных прилагательных современного немецкого языка / И. Д. Молчанова // Уч. Зап. МГПИИЯ. 1959. – Т. 19. – С. 210-213
108. Надмидон В. Д. Сложные слова с исконными компонентами и компонентами-англицизмами в бурятском языке: дисс... канд. филол. н.: 10. 02. 22 / Надмидон Виктория Дугановна. – Улан-Удэ, 2007. – 226 с.
109. Нелюба А. М. Осново- і словоскладання в контексті словотвірної номінації/ А. Нелюба // Вісник запорізького нац.. ун-ту. Філологічні науки. – 2006. – № 2. – С.179-184
110. Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование / В. Н. Немченко. – М.: Высшая школа, 1984. – 670 с.
111. Нетушил И. В. Генетическое изложение фонетики и морфологии латинского языка / Иван Вячеславович Нетушил. – Харьков, 1878. – 248 с.
112. Нидерман Макс. Историческая фонетика латинського языка; [пер. с фр. и примеч. Я. М. Боровского] / Макс Нидерман. – Изд. 3-е, стер. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 192 с.
113. Низаметдинова Н. Х. Словообразование сложных слов в русском языке XI-XVII вв.: дисс. ... д-ра филол. н.: 10. 02. 01/ Низаметдинова Надирия Хомятовна. – М., 2003. – 375 с.
114. Никитина Ф. А. Влияние аналогии на словообразование / Фионилла Алексеевна Никитина. – К.: Изд-во Киевского университета, 1973. – 198 с.
115. Нікігіна Ф. О. Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології: [Навчальний посіб-ник] / Ф. О. Нікігіна. – К.: Вища школа, 1978. – 31 с.
116. Новодранова В. Ф.. Именное словообразование в латинском языке и его отражение в терминологии. *Laterculi vocum Latinarum et terminorum* / РАН; Ин-т языкознания. МГМСУ. / Валентина Федоровна Новодранова. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 328 с.
117. Олійник А.. Найтипівіші сполучення ретермінологізованих омонімів / А. Олійник // Мова та історія. – Вип. 44. – К., 1999. – С. 12–13
118. Омельченко Л. Ф. Английская композита: структура и семантика: дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.04 / Омельченко Лариса Фёдоровна. – К., 1989. – 477 с.

119. Омельченко Л. Ф., Самохина (Дмитренко) В. А. Актуальные проблемы английской композитологии / Л. Ф. Омельченко, В. А. Самохина (Дмитренко) // «Вісник СумДУ» – №11(95) – 2006. – Т. 1 – С. 82-86.
120. Откупщиков Ю. В. К истокам слова. Рассказы о науке этимологии / Юрий Владимирович Откупщиков. – 4-е изд., перераб. – СПб.: Авалон, Азбука-классика, 2005. – 352 с.
121. Павлов В. М. Развитие определительного сложного существительного в немецком языке / Владимир Михайлович Павлов // Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена. Факультет немецкого языка / Л., 1958. – Т. 190. – ч. 2. – С. 15-26.
122. Павлов В. М. Слитное и раздельное написание сложных существительных (по материалам памятников XIII–XV веков) / Владимир Михайлович Павлов // Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена. Факультет немецкого языка. – Л., 1958, – Т. 190. – ч. 2. – С. 40-62.
123. Пахолок З. О. Повтор як мовна і мовленнєва універсалія / Зінаїда Олександрівна Пахолок // *Studia linguistica*. Зб. наук. праць. – Vol. VI (I), 2012. – С.187-197.
124. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Александр Матвеевич Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – Изд. 7-е. – 511 с.
125. Плющ М. Я. Граматика української мови. У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник / Марія Яківна Плющ. – К.: Вища шк., 2005. – 286 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://litmisto.org.ua/?page_id=18611
126. Покровський М. М. Матеріали для історическої граматики латинського язика / Михайл Михайлович Покровський. – Изд 2-е. – М.: КомКнига, 2006. – 216 с.
127. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потєбня. – Т. 3. – М.: Просвещение, 1968. – 551 с.
128. Потиха З. А. Современное русское словообразование / З. А. Потиха. – М.: Просвещение, 1970. – 384 с.
129. Привалова М. И. Сложные слова и их функции в художественных произведениях М. Е. Салтыкова-Щедрина: автореф. дисс. . . канд. филол. н. / Привалова М. И. – Л.: Ленингр. ун-т, 1953. – 23 с.
130. Прокопович Н. Н. Словосочетания в современном русском литературном языке / Николай Николаевич Прокопович. – М.: Просвещение, 1966. – 398 с.

131. Реформатский А. А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Александр Александрович Реформатский // Лингвистика и поэтика. – М., 1987. – С. 52-76 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philology.ru/linguistics1/reformatskiy-87c.htm>
132. Реформатский А. А. Введение в языкознание / Александр Александрович Реформатский. – М.: Просвещение, 1967. – 544 с.
133. Реформатский А. А. Введение в языкознание / Александр Александрович Реформатский. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 536 с.
134. Руда Н. В. Мовна репрезентація категорії демінутивності: універсальне та ідіотнічне : автореф. дис... канд філол. наук: 10.02.15 / Руда Н. В. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філол. – К., 2009. – 19 с.
135. Ряшенцев К. Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке: учебное пособие / К. Л. Ряшенцев. – Орджоникидзе, 1976.
136. Садькова А. Г. Синтаксис сложных слов с позиций генеративной грамматики / А.Г.Садькова // III Международные Бодуэновские чтения: И.А.Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23-25 мая 2006 г.): труды и материалы: в 2 т. / Казан. гос. ун-т; под общ. ред. К.Р.Галиуллина, Г.А.Николаева.– Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006.– Т.2.– С. 89-91.
137. Семчинський С. В. Вступ до порівняльно-історичного мовознавства (на матеріалі індоєвропейських мов): Навч. посібник / Станіслав Володимирович Семчинський. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – 174 с.
138. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / Станіслав Володимирович Семчинський. – К.: Вища школа, 1988. – 328 с.
139. Сенів М. Г. До питання про експресивно-емоційні засоби в мові дійових осіб римської комедії / Михайло Григорович Сенів // Іноземна філологія. – вип. 40 – Львів: Вища школа, 1975. – С. 96-101.
140. Сенів М. Г. До проблеми лексико-граматичних зв'язків прийменника з відмінковою системою у класичних мовах / Михайло Григорович Сенів // Вісник Донецького національного університету, Серія Б, Гуманітарні науки. – 2008. – №2. – С. 102–109.
141. Сенів М. Г. Прийменник у класичних мовах: посібник / Михайло Григорович Сенів. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2005. – 272 с.

142. Сергиенко М. Е. Жизнь древнего Рима. Очерки быта / Мария Ефимовна Сергиенко. – М.-Л.: «Наука», 1964. – 335 с.
143. Смирницкий А. И. К вопросу о слове (проблема «отдельности» слова) / Александр Иванович Смирницкий // Вопросы теории и истории языка. – М., 1952
144. Смирницкий А. И. К вопросу о слове (проблема тождества слова) / Александр Иванович Смирницкий // Труды Института языкознания АН СССР. – М.: Изд-во ИЯ, – т. IV – 1954, С. 88-101
145. Соболевский С. И. Грамматика латинского языка. Часть теоретическая. Морфология и синтаксис / Сергей Иванович Соболевский. – М.: Лист Нью, 2003. – 432 с.
146. Соболевский С. И. Грамматика латинського языка / Сергей Иванович Соболевский. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1948. – 430 с.
147. Солопов А. И., Антоненко Е. В. Латинский язык: учебное пособие / А. И. Солопов, Е. В. Антоненко. – М.: Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009. – 430 с.
148. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
149. Срезневский И. И. Замечания об образовании слов из выражений / Измаил Иванович Срезневский // Записки Императорской Академии наук. – т.22 – кн. II – Спб, 1873. – с. 245
150. Степанова М. Д. К вопросу о синтаксической природе словосложения (на мат. нем.яз.) / Мария Дмитриевна Степанова // Ученые записки 1 МГПИИЯ. – т.19 – М., 1959, С. 303-324.
151. Степанова М. Д. Словообразование современного немецкого языка / Мария Дмитриевна Степанова. – М., URSS, 2007. – 376 с.
152. Степанова М. Д. Словообразование современного немецкого языка / Мария Дмитриевна Степанова. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1953. – 375 с.
153. Степанова М. Д. Словообразование в современном немецком языке: автореф. дисс... докт. филол. н.: 10. 02. 04 / Степанова Мария Дмитриевна. – Л., 1959.
154. Сулейменов Олжас. Мова письма. Погляд в доісторію – про походження писемності і мови Малого людства: [Пер. з рос.] / Олжас Сулейменов. – К.: Юніверс, 2006. – 408 с.
155. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка / Александр Николаевич Тихонов. – Т.1. – М.: Русский язык, 1985. – 854 с.
156. Ткач А., Шинкарук В. Словотвірна ідентичність української термінології. Монографія / А. Ткач, В. Шинкарук. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – 200 с.

157. Топоров В. Н. О некоторых теоретических аспектах этимологии / Владимир Николаевич Топоров // Этимология. 1984. – М., 1986. – С. 205 – 211. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/toporov-86.htm>
158. Третьякова К. В. Природа та особливості абрєвіальної омонімії в латинській мові / Катерина Володимирівна Третьякова // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, р. III. Лексична семантика. – № 8–2010, С. 232-234.
159. Третьякова Катерина. Джерела лексичної омонімії в латинській мові / Катерина Третьякова // Вісник Львівського університету. Сер. іноземні мови. – Вип. 10. – Львів: Львівський нац. ун-т імені І. Франка, 2002. – С.264 – 269.
160. Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка: Учебник. / Иосиф Моисеевич Тронский. – Изд. 2-е, испр. – М.: Издательство ЛКИ, 2011. – 320 с.
161. Тронский И. М. Историческая граматика латинського языка / Иосиф Моисеевич Тронский. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1960. – 320 с.
162. Тронский И. М. Очерки из истории латинского языка. / Иосиф Моисеевич Тронский. – М., Л.: Издательство Академии наук СССР, 1953, – 271 с.
163. Тузова М. Ф. Русская военная лексика 2-й половины XVII – 1 половины XVIII вв.: автореф. дисс... канд. филол. н. / Тузова М. Ф. – М.: Моск. обл. пед. ин-т., 1955. – 16 с.
164. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. –750 с.
165. Українська мова. Енциклопедія. Вид. 2-е, випр.. і доп. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с., іл.
166. Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка: в 4 т. Репринтн. изд. / Дмитрий Николаевич Ушаков. – М., 1995.
167. Федоров А. К. Трудные вопросы синтаксиса. Пособие для учителя / А. К. Федоров. – М.: Просвещение, 1972. – 239 с.
168. Федорова Е. В. Ранняя латинская письменность (VIII-II вв. до н.э.): Учеб. пособие. / Елена Васильевна Федорова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 240 с.
169. Филимонов Е. Г. Праиндоевропейская монофтонгизация и ее следы в латинском языке: дисс... канд. филол. н.: 10. 02. 14 / Филимонов Евгений Геннадиевич. – СПб, 2006. – 175 с.
170. Фомина М. И. Современный русский язык. Лексикология. – 3-е изд. – / М. И. Фомина. – М.: Высш. шк., 1990. –415 с.

171. Фонякова О. И. Семантическая типология парных сочетаний слов в персонажной и авторской речи: по автобиограф. трилогии М. Горького / Ольга Игоревна Фонякова // Лингвистика. История лингвистики. Социолингвистика. – СПб., 2003. – С. 154-165.
172. Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды / Филипп Федорович Фортунатов. – т.1 – М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1956. – 924 с.
173. Хашимов Р. И. Билексема как особая единица языка / Рахим Ибрагимович Хашимов // Вопросы филологии. – 2008. – № 4. – С. 30–38.
174. Хроленко А. Т. Композит в структуре словаря былинной речи / А. Т. Хроленко // Исследования по лингвофольклористике. – Вып. 1. – Курск, 1994. – С.55-57.
175. Чекарева Є. С. Становлення і розвиток системи префіксальних дієслів у грецькій мові / Євгенія Сергіївна Чекарева // *Studia linguistica*: зб. наук. пр. – Vol. II – 2009, – С. 363-369.
176. Чекарева Є. С. Прийменникова префіксація в системі словотвору давньогрецької мови / Євгенія Сергіївна Чекарева // *Вісник Харківського університету. Серія Філологія*. – 2005. – № 707. – Вип. 46. – С. 35-40.
177. Чемес В. Ф. Специфіка калькування слів у зв'язку із структурними особливостями мови-джерела / Валерій Федорович Чемес // *Вісник КУ. Літературознавство. Мовознавство*. – К.: Вид-во «Вища школа» при КДУ, 1989. – вип.. 31 – С. 134-138.
178. Чемес В. Ф. Фонетична гіперкорекція як один з маркерів ненормативного усного мовлення осіб із субордонативною російсько-українською двомовністю / Валерій Федорович Чемес // *Проблеми контрастивної лінгвістики*. – Кіровоград, 1993. – С. 273-274
179. Черкасова А. А. О некоторых грамматических признаках билексемы как особой единицы языка / А. А. Черкасова // *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. – 2010. – № 3(1). – С. 347–350.
180. Численко Н. Д. Глагольная префиксация в архаической латыни (семантический аспект): автореф. дисс... канд филол. н.: 10. 02. 14 / Н. Д. Численко. – Л., 1973. – 11 с.
181. Чурилова Н. А. Композиты в составе русских глагольных гнезд: механизмы слово- и семообразования: дисс... канд. филол. н.: 10. 02. 01 / Чурилова Наталия Александровна. – Арзамас, 2005. – 284 с.
182. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Николай Максимович Шанский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 312 с.

183. Шведов С. А. Словообразование в латинском языке: Учебное пособие для студ. отд. класс. филол. ун-тов / Сергей Анатолиевич Шведов. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. – 124 с.
184. Шведов С. Дериватологія і латинська мова/ Сергій Шведов // Іноземна філологія : зб. наук. праць. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 122. – С. 51-57.
185. Широкова А. В. От латыни к романским языкам. Учеб. пособие по истории романских языков / Аида Васильевна Широкова. – 3-е изд. – М.: «Добросвет», КДУ, 2005. – 224 с.
186. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Дмитрий Николаевич Шмелев. – Изд. 2-е, стер. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
187. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию: Пер. с нем./ Ред., предисл. и примеч. Р. А. Будагова/ Гуго Шухард. – Изд. 2-е. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
188. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Лев Владимирович Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 427 с.
189. Эрну А. Историческая морфология латинского языка: Учебное пособие. Пер. с фр./ [Под ред. И. М. Тронского] / Альфред Эрну. – Изд. 2-е, испр. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 312 с.
190. Amiot D. Préfixes ou prépositions? / D. Amiot // *Lexique*. – N 16. – P.: PUS, 2004. – P. 67–83. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www.google.books.fr/id = derivation verbal](http://www.google.books.fr/id=derivation%20verbal).
191. Bader F. Fondements syntaxiques de la composition nominale / F. Bader. // *Lingua latina. Composition et préverbation en latin*. – Paris: Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2005. P. 11-28.
192. Bader F. La formation des composés nominaux du latin / F. Bader. // *Besançon: Annales littéraires de l'Université*. – Paris: Belles lettres, 1962. – 487 p.
193. Ballabriga Michel. Homonymie sémantique du slogan publicitaire / Michel Ballabriga // *Analyse du discours publicitaire*. – Toulouse: Editions Universitaires du Sude, 2000. – P. 95-112.
194. Béguelin Marie-José. Étymologie « populaire », jeux de langage et construction du savoir lexical / Marie-José Béguelin // *Semen*. – 2002. – N 15 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://semen.revues.org>
195. Benedetti M. I composti radicali latini. Esame storico e comparative / M. Benedetti. – Pisa: Giardini editori, 1988. – 238 p.
196. Benveniste Emile. Termes de parenté dans les langues indo-européennes / Emile Benveniste // *L'Homme*, 1965. – V.5 – n°3. – P. 5-16.

197. Benveniste E. Fondements syntaxiques de la composition nominale / Emile Benveniste // Problèmes de linguistique générale. – Paris: Gallimard, 1974. – V. 2. – P. 145-176.
198. Biville F. Un processus dérivationnel méconnue du latin: la dérivation par troncation / F. Biville // L'Information Grammaticale – V. 42. – N 1. – P.: Peeters, 1989. – P. 15-22.
199. Biville Frédérique. Aspects populaires de la composition nominale en latin / Frédérique Biville // Lingua latina. Composition et préverbation en latin. – Paris: PUPS, 2005. – P. 55-70.
200. Blanc A., Christol A. L'homonymie dans les lexiques latin et grec / Alain Blanc, Alain Christol. – Nancy: A.D.R.A, 2007. – 172 p.
201. Bourquin Jacques. La terminologie du lexique construit (dérivation suffixale et préfixation) / Jacques Bourquin // Langue française. – V. 47. – N°1. – 1980. P. 33-47.
202. Bourquin Jacques. La terminologie du lexique construit (dérivation suffixale et préfixation) / Jacques Bourquin // Langue française. – N°47. – 1980. – P. 33-47.
203. Brugmann K. Über das Wesen der sogenannten Wortzusammensetzung. Eine sprachpsychologische Studie / K. Brugmann // Sächsische Akademie der Wissenschaften. Berichte der Philologisch-historischen Klasse. – 1900, – S. 359-401.
204. Bybee J. Sequentiality as the basis of constituent structure / J. Bybee // The evolution of language out of pre-language / [Ed. by T. Givon, B. F. Malle] – Amsterdam: John Benjamins, 2002. – P. 109–134.
205. Cassard Jean. Les composés en –fer et –ger dans les traités de rhétorique / Jean Cassard // Lingua latina. Composition et préverbation en latin. – Paris: PUPS, 2005. – 179-195.
206. Christian Nicolas. Transferts de termes et transferts de méthode dans les étymologies bilingues. L'acculturation de lexiques étrangers dans des lexiques autochtones / Christian Nicolas // Ars Scribendi. – N 4. – 2006, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ars-scribendi.ens-sh.fr/article.php?id_article=48&var_affichage=vf
207. Collart J, Nadjou L. La Grammaire du latin / J. Collart, L. Nadjou. – Paris: PUF, 1994. – 128 p.
208. Conso Danièle. Etude sémantique des composés à première terme semi en latin / Danièle Conso // Lingua latina. Composition et préverbation en latin. – Paris: PUPS, 2005. – P. 121-134.
209. Darmesteter Arsène. Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparée aux autres langues romanes et au latin / Arsène Darmesteter. – 2. éd. – vue, corr., et en partie refondue. – Paris: Emile Bouillon, 1894. – 392 p.
210. Diez F. Grammatik der romanischen Sprachen / F. Diez. – Bonn: E. Weber, 1844. – 475 p.

211. Dinu Dana. Prefix derivation in latin / Dana Dinu. – University of Craiova [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cis01.central.ucv.ro/revista_scol/site_ro/2012/lexicologie/dinu.pdf
212. Doederlein Ludwig. Handhuch der lateinischen Etymologie / Ludwig Doederlein. – Leipzig: F. Ch. W. Vogel, 1841. – 246 p.
213. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire etymologique de la langue latine, 4-eme edition, / Alfred Ernout et Antoine Meillet. – Paris: Klincksieck, 2001. – 833 p.
214. Fruyt M. La formation des mots par agglutination en latin / Michèle Fruyt // Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. – N 85. – 1990. – P. 173-209.
215. Fruyt M. Le statut des composes nominaux / Michèle Fruyt // Lingua latina. Composition et préverbation en latin. – Paris: PUPS, 2005. – P.29-53.
216. Fruyt M. L'homonymie en latin : la nature du phénomène et son rôle dans l'évolution linguistique / Michèle Fruyt // L'homonymie dans les lexiques latin et grec / Nancy, Association pour la Diffusion de la Recherche sur l'Antiquité/ Etudes anciennes. – N 33. – Paris: Boccard, 2007. – P. 81-116.
217. Fruyt M. The relationships between grammaticalization, agglutination, lexicalization and analogy in Latin and other languages / Michèle Fruyt // 4th International Conference New Reflections on Grammaticalization. – Leuven (Katholieke Universiteit), 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://wwwling.arts.kuleuven.be/nrg4/_pdf/fruyt.pdf
218. Fruyt Michèle. Word-formation in Classical Latin / Michèle Fruyt // A Companion to the Latin Language. – Wiley-Blackwell, 2011. – P. 157-175.
219. Fuchs A. Die romanischen Sprachen in ihrem Verhältnisse zum lateinischen / A. Fuchs. – Halle: H. W. Shmidy, 1849. – 402 p.
220. Garcia-Hernandez B. L'antonymie aspectuelle des préverbes allatifs et ablatifs / B. Garcia-Hernandez // Lingua latina. Composition et préverbation en latin. – Paris: PUPS, 2005. P. 229-241.
221. Geuljans Robert A. L'etymologie aujourd'hui // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://etymologie-occitane.chez-alice.fr>
222. Giurescu Anca. Les mots composés dans les langues romanes / Anca Giurescu. – Paris: Mouton the Hague, 1975. – 173 p.
223. Gröber G. Die vulgärlateinischen Substrate romanischer Wörter / G. Gröber // Archiv für latein. Lexicographie und Grammatik. I-VIII. – Leipzig: B.G. Teubner, 1884. – P. 97-377.

224. Guiraud P. Étymologie et ethymologia (Motivation et rétro-motivation) / P. Guiraud // Poétique. – N 11. – 1972, P. 405-413.
225. Holeš J. Démotivation et remotivation – deux grandes tendances dans la structuration du lexique en français / J. Holeš // Studia minora facultatis philosophicae universitatis brunensis. – L 22. – Brno, 2001. – P. 97-104.
226. Kouidri Fatiha. Lexicologie et sémantique / Fatiha Kouidri. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://docslide.us/documents/lexicologie-et-semantique-envoi-01.html>
227. Kuryłowicz J. Le problème du classement des cas / J. Kuryłowicz // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. – fasc. IX. – 1949, – P. 20–43.
228. Le Bourdellès H. Nature profonde du pontificat romain. Tentative d'une étymologie / H. Le Bourdellès // Revue de l'histoire des religions. – 1976. – v.189. – № 1. – P. 53-65.
229. Lehmann E. De adjectivis compositis apud Catullum, Tibullum, Propertium, Vergilium, Horatium occurrentibus quorum priore parte particula continetur. Dissertatio inauguralis philologica / E. Lehmann. – Typis academicis Dalkowskianis, 1867. – 57 p.
230. Lindner Thomas. Lateinische Komposita. Morphologische, historische und lexikalische Studien / Thomas Lindner. – Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen, 2002. – 378 p.
231. Locutio. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.locutio.net>
232. Magdelain André. Paricidas / André Magdelain // Publication de l'École française de Rome. – V. 79. – N 1. – 1984. – P.549-571.
233. Marouzeau J. Traité de stylistique latine / J. Marouzeau. – 5 éd. – Paris : Les Belles Lettres, 1970. – 363 p.
234. Martinet A. Mot et syntème / André Martinet // Lingua. – N 21. – Amsterdam: North Holland Publishing Co, 1968. P. 294-302.
235. Meillet Antoine. Linguistique historique et linguistique générale / Antoine Meillet. – Paris: Champion, 1921. – 131 p.
236. Meillet A., Vendryes J. Traité de grammaire comparée des langues classiques / Antoine Meillet, Joseph Vendryes. – Paris: Champion, 1924. – 684 p.
237. Meyer-Lübke W. Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft / Wilhelm Meyer-Lübke. – Heidelberg: C. Winter, 1920. – 301.

238. Mohl F. G. Introduction à la chronologie du latin vulgaire / F. G. Mohl. – Paris: E. Bouillon, 1899. – 364 p.
239. Moussy Cl. La création lexicale par antonymie / Claude Moussy // La création lexicale en latin. – Paris: PUPS, 2000. – P. 51-59.
240. Nisard Charle. Curiosité de l'étymologie française / Charle Nisard. – Paris: Hachette et ^{Cie}, 1863. – 337 p.
241. Oniga R. Composition et préverbation en latin: problèmes de typologie. *Lingua latina* / Renato Oniga // *Lingua Latina. La composition et la preverbation en latin.* – Paris: PUPS, 2005. – P. 211-227.
242. Oniga R. I composti nominali latini: una morfologia generativa / Renato Oniga. – Bologna: Patron, 1988. – 355 p.
243. Oniga R. Il latino. Breve introduzione linguistica / Renato Oniga. – Milano: Franco Angeli s.r.l., 2004. – 319 p.
244. Perret J. La forme des composes poétiques du Latin / J. Perret // *Revue des Études latines.* – N 30. – 1952. – P. 157-167
245. Pisani V. Grammatica latina storica e comparativa / Vittore Pisani. – Torino: Rosenberg and Sellier, 1962. – 322 p.
246. Roesch S. Les employs de deux prefixes de verbum: proverbium et praeverbium / S. Roesch // *Lingua latina. La composition et la preverbation en latin* / Paris: PUPS, 2005. – P. 157-178.
247. Rousseau A., Les préverbes dans les langues d'Europe. Introduction a l'étude de la préverbation / A. Rousseau . – Lille: Presses universitaires de Septentrion, 1995. – 394 p.
248. Rzepiela M. Certains aspects cognitifs et extralinguistique de la création lexicale en latin medieval / M. Rzepiela // *Listy filologické.* – V. 131 – N 3/4. – 2008. P. 455-468.
249. Sapir Edward. Le langage. Introduction à l'étude de la parole [Traduction française de S. M. Guillemin] / Edward Sapir. – Paris: Petite bibliothèque Payot, 1921. – 231 p.
250. Schröder L. Über die formelle Unterscheidung der Redetheile im Griechischen und Lateinischen, mit besonderer Berücksichtigung der Nominalkomposition / L. Schröder. – Leipzig: Köhler, 1874. – 562 p.
251. Serbat G. Quelques questions à propos de la création lexicale / Guy Serbat // *Opera disiecta / Travaux de linguistique générale, de langue et littérature latines.* – Louvain/Paris: Peeters, 1989. – P. 449-456.
252. Skutsch F. De nominum latinorum compositione quaestiones selectae / F. Skutsch. – Nissae, – 1888. – 42 p.

253. Stolz F. Historische Grammatik der lateinischen Sprache / F. Stolz. – Bd.1-3. – Leipzig: Tbn, 1903. – 312 p.
254. Stolz F., Schmalz J. Lateinische Grammatik: Laut- und Formenlehre / F. Stolz, J. Schmalz. – 5-te. [M. Leumann und J.B. Hofmann] – München: Beck, – 1928.
255. Thomas Jean-François. Les composes nominaux latins exprimant l'idée de "deux"/ Jean-François Thomas // *Lingua latina. La composition et la preverbation en latin.* – Paris: PUPS, 2005. – P. 135-155.
256. Touratier Christian. *Syntaxe Latine* / Christian Touratier. – Louvain-La-Neuve: Peeters, 1994. – P. 316
257. Uhdolph P. *De linguae latinae uocabulis compositis. Diss.* / Paul Uhdolph. – Breslau: Neumann, 1868. – 94 p.
258. Ullmann, S. *Précis de sémantique française* / S Ullmann. – 2 ed. – Berne: Francke, 1959. – 352 p.
259. Ulrich F. *De uerborum compositorum quae exstant apud Plautum structura commentatio. Diss.* / F. Ulrich. – Halle, 1880. – 32 p.
260. Väänänen V. *Introduction au latin vulgaire* / Väänänen Weikko. – Paris: Klincksieck, 1981. – 273 p.
261. Van Goethem Kristel. *L'emploi « préfixal » des prépositions contre et tegen. Une analyse contrastive* / Kristel Van Goethem // *Travaux de linguistique.* – N 52. – 2006, – P. 115-145. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cairn.info/revue-travaux-de-linguistique-2006-1-page-115.htm>

Лексикографічні джерела

1. *A Latin Dictionary* / [Ch.T. Lewis., Ch. Short]. – Oxford: Clarendon Press, 1879 // [Електронний ресурс]: [www. google.books.fr/id](http://www.google.books.fr/id).
2. *A new and copious lexicon of the Latin language : compiled chiefly from the Magnum Totius Latinitatus Lexicon of Facciolati and Forcellini and the German works of Scheller and Luenemann / [edited by F.P. Leverett].* –Boston: J. H. Wilkins and R. B. Carter, 1839. – 1322 p.
3. *A Radical Vocabulary, Latin and English/ [John Mair].* – 6 ed. – Edinburgh: Murray and Cochrane, 1785. – 146 p.
4. *An etymological and explanatory dictionary of words derived from the Latin: being a sequel to The student's manual/ [Harrison Black].* –2nd ed. –London: Longman, 1825. – 370 p.
5. *An etymological dictionary of the Latin language/ [F.E.J. Valpy].* – London: A.J. Valpy, sold by Baldwin and Co., 1838. – 865 p.

6. An Etymological Dictionary of the Romance Languages: Chiefly from the German/ [Friedrich Diez, T. C. Donkin]. – London: Williams and Norgate, 1864. – 503 p.
7. Curiosités de l'étymologie française: avec l'explication de quelques proverbes et dictons populaires/ [Charles Nisard]. – Paris: Hachette et cie, 1863. – 405 p.
8. Dictionnaire d'étymologie française d'après les résultats de la science modern/ [Auguste Scheler]. – Paris, Bruxelles: A. Schnée, 1862. – 358 p.
9. Dictionnaire d'étymologie/ [J. Dubois, H. Mitterand, A. Dauzat]. – P.: Larousse, 2001. – 822 p.
10. Dictionnaire étymologique de la langue française usuelle et littéraire/ [M.A.Mazure]. – Paris: E. Belin, 1863. – 662 p.
11. Dictionnaire étymologique latin. Leçons de mots, cours supérieur/ [Michel Bréal, Anatole Bailly]. – 2 ed. – Paris: Hachette, 1885. – 497 p.
12. Festus Grammaticus: Sexti Pompei festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli Epitome. Pars L/ [Wallace M. Lindsay]. – Leipzig: B.G. Teubneri, 1933. – 573 p.
13. A Radical Vocabulary, Latin and English: Comprehending the More Usual Primitives of the Latin Tongue, Digested Alphabetically, in the Order of the Parts of Speech : to which is Subjoined, an Appendix, Containing Rules for the Gender of Nouns, for the Preterites and Supines of Verbs/ [John Mair]. – 6 ed. – Edinburg: Murray and Cochrane, 1785. – 154 p.
14. Dictionnaire des abréviations latines et françaises usitées dans les inscriptions lapidaires et métalliques, les manuscrits et les chartes du moyen âge/ [Alphonse Chassant]. Paris: A. Aubry, 1862. – 170 p.
15. Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cnrtl.fr/>
16. Латинско-русский словарь / [Иосиф Хананович Дворецкий]. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
17. Dictionnaire étymologique de la langue latine/ [Alfred Ernout, Antoine Meillet]. – 4 ed. – Paris: Klincksieck, 2001. – 833 p.
18. Locutio. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.locutio.net>
19. Oxford latin Dictionary / – Oxford: Clarendon Press, 1968. – 2126 p.
20. Dictionnaire des antiquités romaines et grecques/ [Anthony Rich]. – Paris: Firmin Didot frères, fils et C, 1859. – 740 p.
21. An etymological dictionary of the Latin language/ [A.M. Valpy]. – London: A.J. Valpy, sold by

- Baldwin and Co, 1828. – 550 p.
22. Grand dictionnaire de la langue latine, sur un nouveau plan par le dr. Guill. Freund. Tr. en français, revu sur les textes, et considérablement augmenté, d'après les travaux lexicographiques et épigraphiques les plus récents, français et étrangers/ [N. Theil]. – 3 v. – Paris: Firmin-Didot et cie., 1883. – 1929 p.
23. Thesaurus poeticus linguæ latinæ: in quo universa vocabula a poetis latinis usurpata/ [L. Quicherat]. – Paris: Hachette, 1846. – 1338 p.
24. Etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache: mit Vergleichung der griechischen und deutschen / [Konrad Schwenck]. – Frankfurt am main: H.L. Brönnner, 1827. – 948 p.
25. Vocabulaire latin-français des noms propres de la langue latine/ [Louis Marie Quicherat]. – Paris: Hachette, 1858. – 176 p.
26. Lexicon antiquitatum romanarum : in quo ritus et antiquitates cum Graecis ac Romanis communes, tum Romanis peculiares, sacrae et profanae, publicae et privatae, civiles ac militares exponuntur : accedit his auctorum notatorum, emendatorum, & explicatorum index copiosissimus/ [Pitiscus Samuel]. – Leouardiae: Franciscus Halma, 1713
27. A dictionary of all the principal names and terms relating to the geography, topography, history, literature, and mythology of antiquity and of the ancients; with a chronological table/ [J. Lempriere]. – New-York: Collins & Hannay, 1833. – 793 p.
28. A classical dictionary; containing an account of the principal proper names mentioned in ancient authors, and intended to elucidate all the important points connected with the geography, history, biography, mythology, and fine arts of the Greeks and Romans. Together with an account of coins, weights, and measures, with tabular values of the same/ [Charles Anthon]. – New York: Harper & brothers, 1881. – 1451 p.
29. Dictionarivm poeticvm, opvs prorsus nouum, & ab ijs omnibus, quae hactenus eodem, similive titulo circûlata fuerunt, longè diuersum/ []. – Lugdunum: Godefridum & Marcellum Beringos, 155. – 764 p.
- 30.
- s veolaias/ [Magnēs Daniēl Dēmetrios]. – Venetia la, 1834. – 567 p.
31. Dictionary of Greek and Roman antiquities. Illustrated by numerous engravings on wood/ [Smith William]. – 2 ed. – London: Walton and Maberly, John Murray, 1848.– 1293 p.

32. Dizionario degli scrittori greci e latini / [Francesco Della Corte]. – 3 v. – Milano: Marzorati, 1988. – 2433 p.
33. *Characteres* / [A. Cappelli]. – Milano, 1912. – 529 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Departments/Medieval/Cappelli/>
34. Dictionnaire des noms, surnoms et pseudonymes latins de l'histoire littéraire du moyen âge / [Franklin, Alfred]. – Paris: Firmin-Didot et cie, 1875. – 388 p.
35. Etyma Latina / [Edward Ross]. – Wharton, 1890 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://archive.org/write-review.php?identifier=EtymaLatina_805
36. Grammaire latine: description du latin classique en vue de la lecture des auteurs / [M. Lavency]. – Louvain-la-Neuve: Peeters Publishers, 1997. – 358 p. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [www.google.books.fr/id=derivation verbal](http://www.google.books.fr/id=derivation%20verbal).
37. Greek & Latin Roots: Keys to Building Vocabulary / [Timothy Rasinski, Nancy Padak, Rick M. Newton and Evangeline Newton]. – Huntington Beach: Shell Education, 2008. – 211 p.
38. Grundzüge der griechischen Etymologie / [Georg Curtius]. – 2 ed. – Leipzig: B.G. Teubner, 1866. – 731 p.
39. Handbuch Des Lateinischen Etymologie / [Doederlein Ludwig]. – Leipzig: F.C.W. Vogel, 1841. – 246 p.
40. Histoire de la langue française / [G. Henry]. – P.: Hachette, 1812. – 420 p. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.google.books.fr/id.
41. Lateinische Synonymen und Etymologien / [Ludwig Doederlein]. – Leipzig: Vogel, 1831. – 500 p.
42. Lateinisches Etymologisches Wörterbuch / [Alois Walde]. – Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1910. – 1074 p.
43. Perseus Digital Library / [Gregory R. Crane, Editor-in-Chief]. Tufts University, [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
44. Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana / [O. Pianigiano]. – Genova, 1998. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.etimo.it.
45. Латинско-русский словарь / [Петрученко О]. – 11-е изд., стер. – СПб.: Издательство «Лань», 2003. – 704 с.

47. Латинско-русский словообразовательный словарь/ [Петрова Г. Вс.]. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2008. – 704 с.
48. Латинсько-український та українсько-латинський словник/ [Чуракова Л. П.]. – К.: Чумацький шлях, 2009. – 617 с.

ДОДАТКИ

Таблиця № 1. Етимологічні труднощі ідентифікації компонентів композитів і відмежування від афіксальних утворень.

Композит	Другий компонент композита	Афіксальне утворення	Суфікс/ формант афіксального утворення
<i>aeditumus</i> «храмовий наглядач»	<i>tueor</i> «охороняти»	<i>finitumus</i> «сусідній»	-tim-/ -ti(u)mus
<i>litigo</i> «сперечатися»	<i>ago</i> «діяти»	<i>rubigo</i> «іржа»	-gin-/ -igo
<i>aequiternus</i> «такий же вічний»	<i>aeternus</i> «вічний»	<i>hesternus</i> «вчорашній»	-ern-/ -ernus
<i>caelicola</i> «небожитель»	<i>colo</i> «мешкати»	<i>servicola</i> «рабіння»	-cu(o)l-/ -cola
<i>privignus</i> «пасиноку»	<i>gigno</i> «народжувати»	<i>salignus</i> «вербовий»	-gn-/ -gnus
<i>judex</i> «суддя»	<i>dico</i> «показувати»	<i>vertex</i> «вир»	-ic-/ -ex
<i>gumpotinus</i> «який підтримує лозу»	<i>teneo</i> «примати»	<i>crastinus</i> «завтрашній»	-in/ -inus

Коментар. Композитів з компонентом від *tueor* «охороняти» небагато. *Aeditumus* «храмовий наглядач» – давнє слово, античні граматики однозначно пов'язували його з *tueor*. Сервій Клавдій вважав, що подібне походження мають і *finitumus*, *legitimus*. Але класичний орфографічний варіант *finitimus*, *legitimus* (в латинській мові і і й інколи нечітко артикулювалися) дає підстави вважати слова *finitumus*, *legitimus* афіксальними.

Від дієслова *ago* «діяти» як другого компонента існує численний ряд композитних утворень: *aurigo* «правити колісницею», *jurigo* «сваритися», *levigo* «робити рівним», *mitigo* «пом'якшувати», *navigo* «плисти», *remigo* «веслувати» тощо. Щодо *fatigo* «заганяти», *flammigo* «вивергати полум'я», *fumigo*

«обкурювати», то на думку А. Мейє, з попередніх композитів був виявлений компонент, який функціонує як суфікс. Лексеми ж *robigo* «іржа», *aurugo* «жовтяниця», *melligo* «бджолиний віск», *ferrugo* «залізна іржа» містять суфікс *-gin-*.

Дієслово *colo* «шанувати, мешкати, обробляти» із компонентом *-col-a* (*nomen agentis*) бере участь у творенні композитів *silvicola* «лісовий мешканець», *terricola* «мешканець землі», *viticola* «виноградар», *agricola* «землероб», *gradivicola* «шанувальник Марса». Деякі лексеми з цим компонентом викликають певні сумніви щодо трактування їх як композитів, напр., *umbraticolus* (*umbraticulus*) «ледар», *servicola* (*servicula*) «рабиня», де *-col/cul-* може бути лише демінутивним суфіксом, який у назвах рабів та їхніх обов'язків має притаманну народній латині тенденцію до стирання. Якщо вважати *-col-* похідним від *colere*, то лексеми отримують додаткове семантичне навантаження: *umbraticolus* «який шанує тінь» (пор. також у Плавта *homo umbraticus* «який любить полежати у тіні, тобто ледар»), *servicola* «яка шанує рабів, тобто повія для рабів». Суперечки викликає і когномен у патриціанському роді сабінського походження *Poplicola*, який зазвичай виводять від *pōpulus* «народ» і *colo* «шанувати». Отже виходить, що *Poplicola* – «той, хто шанує народ». Франц Скутч запропонував нову етимологію цього слова, яку він виводить від *pōpulus* «тополя» і демінутивного суфікса *-cōl-*, отже, за Скутчем, це слово не є складним за походженням, а з часом його просто переосмислили і зблизили з двома латинськими основами (20, 315). Ця гіпотеза за обґрунтованістю є, на думку А.О. Білецького, цілком переконливою з точки зору словотворчого аналізу, але не витримує семантичного, а саме у тій частині, що демінутивні форми, утворені від назв великих дерев не засвідчені, і до того ж це явище не підтверджується даними романських мов (20, 319).

Семантичний аналіз словотвірних морфем допомагає відмежувати основи з *gigno* «народжувати» (*privignus* «пасиноку», *malignus* «шкідливий», *benignus* «добррозичливий», *bignae* «близнючки») від суфіксальних лексем у прикметникових утвореннях, які позначають належність до певної породи дерева (*salignus* «вербовий», *abiegnus* «ялиновий», *ilignus* «дубовий»).

Формант *-tin-(us)* у словах *crastinus*, *serotinus*, *annotinus*, *matutinus*, можливо, має генетичну спорідненість з другим компонентом у лексемі *gumpotinus* «підтримувач лози», але він рано делексикалізувався і перетворився на справжній суфікс.

Таблиця № 2. Деякі рефлекси латинських композитів у романських мовах

латинська мова	реконструйована латинська форма	французька мова	італійська мова	іспанська мова	португальська мова
antenatus				entendo, antenado	entendo
alterum sic			altresi	otrosi	outrosim

alter talis			altrettale	otro tal	outro tal
ante annum				antaño	antan
ante oculum				antojo, pl. anteojos	antojo, antolho
ad satis		assez	assai		assaz
ab oculis		aveugle	avocolo		
bifax	*bifaciare	biais, biaiser	sbieco		viez
usque ad unum			cadauno	cada uno	cada hum
canna ferula				cañaherla	
	*quadrifurcum	carrefour			
	*quadri vium		carrobio		
quisque unus		chacun	ciascuno		
comes stabuli		connétable	contestabile, connestabile	condestable	
cornu Musæ		cornemuse	cornamusa	cornamusa	cornamusa
aeque sic		ainsi		así	assim
dies doménica		dimanche	doménica	domingo	domingo
introitus				antruejo	entrudo
caseus formaticus		fromage	formaggio		
fumus terræ		fume-terre	fummosterno		
in manum tenens		maintenant	immantimente		
Jovis barba		joubarbe	barba di Giove	jusbarba, chubarba	
malva ibiscum, bismalva		mauvisque, guimauve	malvavischio	malvavisco	
malum Matianum				manzana	mazãa
maris lucius		merluche	merluzzo	merluza	
mus araneus		musaragne		musaraña	musaraña

nasturtium		nasitort	nasturzio	nastuerzo	mastruço
Lorandum (rhododendrum)		oléandre	oleandro	oleandro, eloendro	eloendro, loendro
avis tarda		outarde	ottarda	avutarda	abetarda, betarda
ros marinus		rômarin	ramerino	romero	rosmaninho
de retro		derrière	dietro		
sal nitrum			salnitro	salitre	salitre
sancte deus!				sandío	sandeu
avis externa			starna	estarna	estarna

Таблиця № 3. Зразки лексем романських мов разом з реконструйованими їх латинськими прототипами.

латинська мова	переклад	французька мова	італійська мова	іспанська мова	португальська мова
*alterum sic	також		altresi	otrosi	outrosim
*alter talis	подібний		altrettale	otro tal	outro tal
*ad satis	досить	assez	assai		assaz
*aliud sic	також	aussi			
*aliud tantum	стільки ж	autant			
*ab anno	річний		avannotto (мальок)		
*quisque unus	кожний	chacun	ciascuno	cada uno	
*ecce hoc	це	ce	ciò		
*æque sic	таким чином	ainsi		así	assim
*de ex illa hora	з того часу	dès lors		desde ahora	

*de ex hora magis	відтепер	désormais			
*idem ipsus	той самий		desso		
*de hora in ab ante	відтепер	dorénavant			
*de intus, de de intus	в, всередині	dans, dedans			
*ante diem (досл. до дня)				antedia (напередодні)	hontem, ontem (вчора)
hodie	сьогодні		oggi	hoy	hoje
*per hoc	однак		però	pero	
*de post	потім	depuis	dopo		depois
*ecc' hac	сюди	ça	quà	acá	cá
*qualis quam	деякий	quelque	qualche		
*de retro	позаду	derrière	dietro	detrás	
*ad retro	назад	arrière	addietro	atrás	
retrorsus	який іде назад		ritoso		
*sancte deus!	святий боже!			sandío	sandeu

Таблиця № 4. Суфіксальне словотворення латинських композитів (найбільш поширені форманти).

Іменник

форма нт	словотвірне значення форманта	від якої основи утворюється	приклад (просте слово)	приклад (комполит)	примітка
-arius	діюча особа	основа іменника			
		zona (пасок)	zonarius (виробник пасків)		
		lasericium (асафетида)		lasericarius (виробник або торговець асафетидою)	
		manuballista (арбалет)		manuballistarius (манубаллістарій)	
		ususfructus (використання прибутком)		usufructuarius (користовласник)	
		coquus (кухар)		panicoctarius (пекар)	від другого комполента
		sepa (пилка)		tignoserrarius (пильщик)	від другого комполента
		a+b+c+d (перші літери абетки)		abecedarius (ученик)	немає базової основи
-tor (-sor) (для m)	діюча особа	дієслово (основа супіна)			
		cano (cant-) (співати)	cantor (співак)		
		trucido (trucidat-)		trucidator (душегуб,	

		(вбивати)		вбивця)	
		nundinor (nundinat-) (торгувати)		nundinator (торговець)	
		tego (tect-) (покривати)		sarcitector (теляр)	від другого компонента
				homicidiator (вбивця)	немає відповідного дієслова
				decempedator (землемір)	немає відповідного дієслова
-(t)rix для f	діюча особа	дієслово (основа супіна)			
		cano (cant-) (співати)	cantatrix (співачка)		
		jurgo (jurgat-) (сваритися)		jurgatrix (сварлива жінка)	
		edo (es-) (їсти)		ambestrix (пожиральниця)	від другого компонента
		vestio (vestit-) (одягати)		auri vestrix (вишивальниця золотом)	не від основи супіна, можливо, від vestis
		semito (semitat-) (проріджувати стежками (про виноград))		semitatrix (охоронниця стежок)	інше значення у базового дієслова

-ium	дія, стан	дієслово (основа інфекта)				
		studeo (stude-) (навчати)	studium (навчання)			
			sanctifico (sanctific-) (посвячувати)		sanctificium (посвячення)	
			suadeo (suade-) (радити)		malesuadium (погана порада)	від другого компонента
			loquor (loqu-) (говорити)		alieniloquium (іносказання, алегорія)	від другого компонента
			lacio (laci-) (приманювати)		aquaelicium (жертвоприношення з метою викликати дощ)	від другого компонента
tio, -sio	дія	дієслово (основа суфіна)				
		ago (act-) (діяти)	actio (дія)			
		meridio (meridiat-) (відпочивати у полудень)		meridiatio (полуденний відпочинок)		
				aequilatatio (однакова відстань)	немає відповідного	

					дієслова
		suavior (suaviat-) (цілувати)		suavisaviatio (ніжні цілунки)	
				famiferatio (чутки)	немає відповідного дієслова
-arium	вмістилище, місце зберігання	іменник			
		granum (зерно)	granarium (житниця)		
		triga (трикінна колесниця)		trigarium (ристалище для трьокінних колесниць)	
		manus (рука)		aquiminarium (таз для води)	за другим компонентом
-tus	дія, результат дії	дієслово (основа супіна)			
		audio (audīt-) (слухати)	audītus (слух)		
		vocifero (vociferat-) (вигукувати)		vociferatus (вигуки)	
		auspico (гадати по п'яках)		auspicatus (гадання по п'яках)	
		calefacio (нагрівати)		calefactus (нагрівання)	
-etum	сукупність,	іменник			

	дерев і рослин	oliva (олива)	olivētum (оливковий сад)			
		rumpōtinus (дерево, обвите лозою)		rumpotinetum (низький лісок)		
ia, -itia	якість	прикметник				
		tristis (сумний)	tristitia (сум)			
		sollers (майстерний)		sollertia (майстерність)		
				duricordia (жорстокосердя)	немає відповідника (калька)	
		fragrans (запашний)		suavifragrantia (приємний запах)	за другим компонентом	
				senisaria (запізня мудрість)	немає відповідника	
-tas	якість, стан	прикметник				
		felix, felicitas (щасливий)	felicitas (щастя)			
		primaevus (юний)		primaevitas (ранній вік)		
		unanimus (одностайний)		unanimitas (одностайність)	unanimitas засвідчене раніше, ніж unanimus	

		duplex		duplicitas (подвійна кількість)	
-tudo	якість, стан	прикметник, рідше дієслово			
		clarus (яскравий)	claritudo (яскравість)		
		mansuetus (приручений)		mansuetudo (покірність)	
		similitudo (подібність)		verisimilitudo (правоподібність)	по моделі простого слова + verus (справжній)
		sollicitus (схвильова-ний)		sollicitudo (хвилювання)	
-ura	дії або результату дії	основа суфіна			
		colo (cult-) (обробляти, шанувати)	cultura (культура)		
		calo (calat-) (оголошувати)		nomenclatura (перелік, список)	за другим компонентом
		pingo (pict-) (малювати)		acupictura (вишиванка)	за другим компонентом
		caedo (caes-) (рубати)		circumcaesura (контур)	за другим компонентом
-ina	заняття, діяльність,	іменник			

	місце діяльності				
		tonsor (перукар)	tonstrīna (перукарня)		
		causidicus (юрист)		causidicina (судочинство)	
		haruspex (ворожбит по нутрошах)		haruspicina (мистецтво гадати по нутрощах)	
		orifex (майстер)		officina (майстерня)	
		lapicida (каменярь)		lapicidinae (каменярня)	
		pellio (кушнір)		pellesuina (кушнірське ремесло)	за першим компонентом
-ātus	назва посади і державних інституцій	іменник			
		senis (старий)	senātus (сенат)		
		primipilus (примі піл, центуріон)		primipilatus (должність воєнного інтенданта)	
		decemvir (десемвір)		decemviratus (десемвірат)	
				quinquennatus (п'ятирічний вік)	немає відповідного дієслова
				quadrimatus (чотирирічний вік)	немає відповідного

					дієслова
-ulus, a, um; -culus, a, um; -olus, a, um	демінутив- ність	іменник			
		toga (тога)	togŭla (маленька або поганенька тога)		
		forfex, icis m (ножиці)		forficula (маленькі ножиці)	різні роди
		semimas (кастрат)		semimasculus (кастрат)	пейоративне значення
		gero (нести)		scutigerulus (щитоносець)	віддієсліна основа
		sacerdos (жрець)		sacerdotula (маленька жриця)	не існує *sacerdota
		sacerdos (жрець)		sacrificiolus, sacrificulus (який приносить жертву)	не засвідчено *sacrifex, *dhos = -fex
		tingo (замишляти)		gerulifigulus (спільник)	віддієсліна основа

Прикметник

формант	словотвірне значення форманта	від якої основи утворюється	приклад (просте слово)	приклад (комполит)	примітка
-(i)ān-us, -īn-us, a, um	приналеж-ність	іменник			
		homo (людина) femīna (жінка)	humānus (людський) feminīnus (жіночий)		
		Sacrovir (Сакровір, ім'я)		Sacrovirianus (сакровірів)	
		nundinae (ринкові дні)		nundinus (дев'ятиденний)	
		Alpes (Альпи)		cisalpinus (який знаходиться по той бік Альп)	
		licium (утік)		relīcinus (з локонами назад)	
-ic-us, -atic-us, -estic-us, a, um	який має відношення; властивий	до основ різних частин мови			
		silva (ліс)	silvatīcus (лісовий)		
		cervix (шия)		incurvicervicus (з вигнутою шиєю)	
		jus (право)		falsijuricus (який неправдиво свідчить)	

-e-us, a, um	зроблений з матеріалу	прикметник			
		vitrum (скло)	Vitreus (скляний)		
		gemma (камінь)		nigrogemmeus (з чорним каменем)	
		lāna (вовна)		altilaneus (з довгою вовною)	
		terra (земля)		mediterraneus (внутрішній)	
		cutis (шкіра)		subcutaneus (підшкірний)	
-os-us, a, um	інтенсивність велика кількість	іменник			
		odium (ненависть)	odiosus (ненависний)		
		controversia (суперечка)		controversiosus (досить суперечливий)	
		naufragium (кораблетро-ща)		naufragiosus (небезпечний для кораблів)	
		stipendium (військова служба)		stipendiosus (який давно перебуває на службі)	
		litigium (сварка)		litigiosus (сутяжний)	
-id-us, a,	постійна	дієслово			

um	властивість і якість	(корінь)			
		rapio (rap-) (хапати)	rapīdus (стрімкий)		
		juncus (очерет)		ējuncidus (схожий на очерет)	іменна основа
-iv-us, a, um	властивість	дієслово (основа супіна)			
		ago (діяти)	actīvus (діяльний, активний)		
		significo (significat-) (позначати)		significatīvus (який позначає)	
		mitigo (mitigat-) (пом'якшувати)		mitigatīvus (який пом'якшує)	
		possideo (possess-) (володіти)		possessīvus (присвійний)	
		hoc anno (цього року)		hocsannivus (цьогорічний)	недієслівна основа
-il-is, e; -bil-is, e	легкість і можливість здійснення дії	дієслово (основа інфекта)			
		ago (ag-) (діяти)	agilis (той, що легко приводить-ся в рух = спритний)		

		aequiro (aequiro-) (порівнювати)		aequiperabilis (порівнянний)		
		lucrifico (lucrifica-) (приносити прибуток)		lucrificabilis (здатний приносити прибуток)		
		texo (tex-) (ткаги)		domitextilis (домотканий)	за другим компонентом	
		foro (fora-) (свердлиги)		multiforabilis (який має численні отвори)	за другим компонентом	
-ālis, e (-ar-is, e)	відношення до чогось	іменник				
		fluvius (річка)	fluviālis (річковий)			
		manipulus (маніпул, загін солдат)		manipularis (рядовий)		
		decennium (десятиріччя)		decennalis (десятирічний)		
		trivium (роздоріжжя)		trivialis (звичайний)		
		digitus (палець)		sedigitalis (у шість пальців шириною)	за другим компонентом	
-ul-us, a,	Демінутив-	дієслово				

um; -cul-us, a, um; -ol-us, a, um	ніть, пейоратив- ність	bibo (bib-) (пити)	bibulus (який любить випити)		
		gemo (gem-)		tardigemulus (який ледь стогне)	
		adopertio (adopert-)		semiadopertulus (напівзачине-ний)	
		іменні основи			
		Graecus		semigraeculus (напівгрецький)	пейоративний
		cauda		bicodulus (двохвостий)	
		bimus		bimulus (дворічний)	
		edente		ēdentulus (беззубий)	
		quantus		aliquantulus (невеличкий)	

Дієслово

формант	словотвірне значення форманта	від якої основи утворюється	приклад (просте слово)	приклад (комполит)	примітка
-(i)to (-i)tare)	Інтенсив-ність (<i>verba intensiva</i>)	дієслово (основа інфекта або супіна)			

		capio (capere) (брати)	capto (captare) (хапати)		
		purgo (очищувати)		purgito (ретельно очищувати)	
		terefacio (нагрівати)		terefacto (знову нагрівати)	
		satago (задовольняти)		satagito (мати багато справ)	
-(i)to -(i)tare)	часта повторюва- ність дії (verba frequentativa)	дієслово (основа інфекта або супіна)			
		ago (agere) (діяти)	agito (agitare) (жваво діяти)		
		clarigo (промовисто вимагати)		clarigito (часто скликати)	
-sco (-scere)	початок дії (verba inchoativa)	дієслово (основа інфекта)			
		nigreo (бути чорним)	nigresco (ставати чорним)		
		suesco (звикати)		mansuesco (приручати)	за другим компонентом

Зображення № 1

Квадранс, дрібна монета імператора Калігули, 39-40 рр. На аверсі у центрі – абrevіатура SC

Таблиця № 5. Словотвірна продуктивність компонентів латинських композитів (перший десяток за частиномовним принципом).

Частина мови	Компонент	Кількість компонентів	Відсоток від загальної кількості композитів (5500)
N	semis «половина»	194	3,53 %
	pes «нога»	117	2,13 %
	manus «рука»	70	1,27 %
	dies «день»	63	1,15 %
	vir «чоловік»	49	0,89 %
	annus «рік»	43	0,78 %
	modus «спосіб»	38	0,69 %
	jugum «ярмо»	36	0,65 %
	sesqui «півтора»	35	0,64 %
	jus «право»	34	0,62 %
Num	bi- (duo, amb-) «два»	196	3,56 %
	tres «три»	174	3,16 %
	unus «один»	144	2,62 %
	primus «перший»		
	quattuor «чотири»	90	1,64 %
	decem «десять»	78	1,42 %
	centum «сто»	62	1,13 %
	quinque «п'ять»	56	1,02 %
	septem «сім»	43	0,78 %
	sex «шість»	38	0,69 %
	octo «вісім»	19	0,35 %
V	facio «робити»	473	8,6%
	fero «нести»	210	3,82 %
	gigno «народжувати»	103	1,87 %
	*plec- «плести»	93	1,69 %
	gero «нести»	90	1,64 %

	ago «діяти»	89	1,62 %
	loquor «говорити»	80	1,45 %
	dico «говорити»	71	1,29 %
	colo «жиги, обробляти, шанувати»	69	1,25 %
	cano «співати»	68	1,24 %
Adv	circum «навколо»	141	2,56 %
	versus «у напрямку чогось»	36	0,65 %
	male «погано»	35	0,64 %
	bene «добре»	35	0,64 %
	ante «перед, раніше»	28	0,51 %
	contra «напроти»	23	0,42 %
	intro «в середину»	20	0,36 %
	subter «знизу»	19	0,35 %
	retro «назад»	19	0,35 %
	semper «завжди»	10	0,18 %
Prae	de «без, з»	71	1,29 %
	e (ex) «без, з»	68	1,24 %
	sub «під»	61	1,11 %
	con «з»	51	0,93 %
	in «в»	45	0,82 %
	pro «перед»	36	0,65 %
	ad «до, при»	29	0,53 %
	prae «перед, до»	25	0,45 %
	per «крізь, протягом»	23	0,42 %
	trans «через»	22	0,40 %
A	multus «численний»	81	1,47 %
	aequus «однаковий»	39	0,71 %
	omnis «весь»	28	0,51 %
	medius «середній»	22	0,40 %
	alius «інший»	22	0,40 %
	purus «чистий»	18	0,33 %
	magnus «великий»	18	0,33 %
	latus «широкий»	16	0,29 %
	sollus «цілий»	15	0,27 %
	bonus «гарний»	15	0,27 %

Таблиця № 6. Перелік десяти найбільш продуктивних компонентів серед усіх латинських композитів.

	Компонент	Кількість компонентів	Відсоток від загальної кількості композитів (5500)
1	facio «робити»	473	8,6 %
2	fero «нести»	210	3,82 %

3	bi	«два»	196	3,56 %
4	semis	«половина»	194	3,53 %
5	tres	«три»	174	3,16 %
6	unus	«один»	144	2,62 %
7	circum	«навколо»	141	2,56 %
8	pes	«нога»	117	2,13 %
9	gigno	«народжувати»	103	1,87 %
10	*plec	«плести»	93	1,69 %